

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
Τόμος 44, Παράρτημα 12

ΔΗΜΗΤΡΑ Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ – ΓΙΩΡΓΟΣ Ε. ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ VATICANUS GRAECUS 2639

*Ναξιακά νοταριακά έγγραφα του δουκάτου του Αιγαίου
και της τουρκοκρατίας (1472-1598 και 1702-1798)*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΘΗΝΑ 2012-2013

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	Σελ.
ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ	
Λυδία ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ, Οι προκλήσεις της έρευνας στο περιβάλλον της νομικής ανομοιομορφίας του μεταβυζαντινού κόσμου. <i>Σκέψεις με αφορμή την έκδοση του Vaticanus Graecus 2639</i>	11-34
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Α΄ Γεώργιος ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ, Για τον Κώδικα και για την Έκδοση . .	35-52
I. Περιγραφή του Κώδικα Vaticanus Graecus 2639	35-39
II. Η προέλευση του κώδικα	39-42
III. Οι συντάκτες των πράξεων του κώδικα	42-45
IV. Παρατηρήσεις -Αξιοσημείωτα	45-47
V. Αρχές της έκδοσης	47-49
VI. Οι Πίνακες και τα Ευρετήρια	49-51
Κριτικά σημεία	52
Β΄ Δήμητρα ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ, Ιστορική και Νομική επισκόπηση . .	53-95
I. Ιστορική επισκόπηση	54-68
II. Οι κοινοτικές αρχές	69-71
III. Το καγκελλαρικό και νοταριακό σύστημα	72-78
IV. Η απονομή της δικαιοσύνης	78-82
V. Οι δικαιοπραξίες	82-95
VATICANUS GRAECUS 2639 - ΟΙ ΠΡΑΞΕΙΣ	
Μέρος Πρώτο	99-213
Α - Πράξεις 1-42 (Διαφόρων νοταρίων, ετών 1702-1636)	99-144
Β - Πράξεις 43-97 (ετών 1741-1757, νοτάριος Παντελέος Σουμμαρίας).	145-205
Γ - Πράξεις 98-106 (Διαφόρων νοταρίων, ετών 1760-1798)	206-213

Μέρος Δεύτερο	215-284
Δ - Πράξεις 107-158 (Διαφόρων νοταρίων, ετών 1472-1598).	215-284
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ:	
Μετάφραση παλαιοτούρκικων σημειωμάτων- εγγραφών.	285-289
ΠΙΝΑΚΕΣ ΚΑΙ ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ	
I. Πίνακας συνοπτικός των πράξεων	293-297
II. Πίνακας γραφών (νοτάριοι, καντζελλάριοι και άλλοι)	299-300
III. Ευρετήριο των πράξεων (νομικός χαρακτηρισμός τους)	301-302
IV. Ευρετήριο κυρίων ονομάτων.	303-317
V. Ευρετήριο τοπωνυμίων.	319-323
VI. Νομικοί όροι και λέξεις – Γλωσσάρι	325-354
ΠΑΝΟΜΟΙΟΤΥΠΑ	355-370
ZUSAMMENFASSUNG	371-374

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Οι προκλήσεις της έρευνας στο περιβάλλον της νομικής ανομοιομορφίας του μεταβυζαντινού κόσμου *Σκέψεις με αφορμή την έκδοση του Vaticanus Graecus 2639*

Η κατάλυση της βυζαντινής νομιμότητας και η ανά περιοχές υποκατάστασή της από δικαϊκά συστήματα πλειόνων και εναλλασσόμενων κατακτητών επέφερε, όπως ήταν αναμενόμενο, την επιβολή του συστήματος δημοσίου δικαίου του εκάστοτε επικυρίαρχου¹. Τα συστήματα αυτά προσαρμόσθηκαν στις ιδιαιτερότητες της κάθε περιφέρειας με κύριο γνώμονα τις εκάστοτε κρατούσες πολιτικές και οικονομικές σκοπιμότητες και μετά από συνεκτίμηση των τοπικών αναγκών και συνθηκών, ενίοτε δε, και την πρόσφορη αξιοποίηση πρακτικών που αποτελούσαν κατάλοιπα του βυζαντινού παρελθόντος². Οι εξελίξεις αυτές, πολύ ση-

---

1. Βλ. ενδεικτικά D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. Les "Assises de Romanie" sources, application et diffusion*, Paris-Hage 1971, 34· P. Topping, «Feudal Institutions as revealed in the Assizes of Romania the Law Code of Frankish Greece», στον τόμο *Studies on Latin Greece A. D. 1205-1715*, [Variorum Reprints], London 1977, κυρίως 175-177· H. İnalçik, «The Ottoman Empire and Its Effects upon the Reaya», στον τόμο *The Ottoman Empire. Conquest, Organization ad Economy*, [Variorum Reprints], London 1978, no XIII, 339 επ· Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (1Ε΄-1ΣΤ΄)*, Αθήνα 1978, passim· Χρ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη (13ος-14ος αι.)*, Αθήνα 1997, 183 επ.

2. Για τον λόγο αυτό παρατηρείται η διατήρηση αρκετών στοιχείων διοικητικής και φορολογικής οργάνωσης με πιδανές βυζαντινές καταβολές σε ορισμένες αγροτικές κυρίως περιφέρειες, όπως στη λατινοκρατούμενη Πελοπόννησο του 14ου αι. ή στη βενετική Κρήτη του 13ου-15ου αι. (F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung*, Leipzig 1927, 95· P. Topping, «Le régime agraire dans le Péloponnèse Latin au XIVe siècle», στον τόμο *Studies on Latin Greece A. D. 1205-1715*, [Variorum Reprints], London 1977, 258 επ· Chryssa Maltézou, «Byzantine "consuetudines" in Venetian Crete», *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995 [Symposium on Byzantium and the Italians, 13th-15th centuries], 277-278). Ανάλογο φαινόμενο αποτελεί στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές η διατήρηση ορισμένων παραμέτρων του βυζαντινού φορολογικού συστήματος επί των αγροτικών

μαντικές για τη διαμόρφωση, κατά περιοχές, μίας νέας κοινωνικής και οικονομικής διαστρωμάτωσης,³ βαίνουν παράλληλα με τις αλλαγές που επήλθαν ως προς τη ρύθμιση των σχέσεων ιδιωτικού δικαίου των γηγενών πληθυσμών. Οι τελευταίες αυτές διεργασίες δεν παύουν να ελκύνουν κατά προτεραιότητα το ενδιαφέρον των ιστορικών του δικαίου λόγω της πολλαπλότητας των νομικών αντιλήψεων και των μηχανισμών απονομής του δικαίου που συρρέουν υπό καθεστώς ξενικής κυριαρχίας αλλά και της ανάγκης διερεύνησης του δικαιοτικού υπόβαθρου των θεσμών που επιμένουν να διατηρούνται, έστω και σιωπηρώς, σε ισχύ για μακρύ χρονικό διάστημα.

Η πολυμορφία της μεταβυζαντινής, ως περιόδου της ιστορικής εξέλιξης του ελληνικού δικαίου με ιδιαίτερα έντονα και αυτοτελή χαρακτηριστικά⁴, αναδεικνύεται καταρχήν μέσα από την εμφάνιση ιδιόμορφων δικαιοπολιτικών καθεστώτων. Αυτά αναπτύχθηκαν κυρίως στις περιοχές της φραγκικής (1192-1489) και ακολούθως βενετικής (1489-1571) Κύπρου⁵, του φραγκικού

γαίων καθώς και η πρακτική της ανανέωσης των πρόνομιακών σουλτανικών θερατιών κατ' αναλογία με την ανανέωση των χρυσοβούλλων των βυζαντινών αυτοκρατόρων σε κάθε επερχόμενη μεταβολή στον αυτοκρατορικό θρόνο (H. Inalcic, «The Problem of the Relationship between Byzantine and Ottoman Taxation», στον τόμο *The Ottoman Empire. Conquest, Organization ad Economy, [Variorum Reprints]*, London 1978, No II, 238-242· Του Ιδίου, «Ottoman Methods of Conquest», *ό.π.*, no I, 113· Του Ιδίου, «Suleiman the lawgiver and Ottoman Law», *ό.π.*, no VII, 128, 130· Μ. Τουρτόγλου, *Τό φονικόν και ή άποζημίωσις του παθόντος. Βυζάντιον-Τουρκοκρατία-Μεταπαραστατικοί χρόνοι μέχρι και του Καποδιστρίου*, Άθήναι 1960, 85-87· Του Ιδίου, «Φορολογικές διενέξεις “Φράγκων” και “Ρωμαίων” στη Νάξο κατά την τουρκοκρατία», *Μελετήματα Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου*, τ. 2, Άθήνα 1993, 232· Του Ιδίου, «Περί τής συλλογικής ευθύνης σέ βυζαντινά και μεταβυζαντινά νομικά ίδίως κείμενα», *Μελετήματα Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου*, τ. 5, Άθήνα 2008, 14 επ.

3. Η διαστρωμάτωση αυτή συναρτάται, κατά περίπτωση, με ποικίλους και συχνά ετερόκλητους παράγοντες όπως λ.χ. τον βαθμό εξάρτησης, συνδιαλλαγής ή αντίδρασης του ντόπιου πληθυσμού προς τον εκάστοτε επικυρίαρχο, τις αντιστάσεις και τον τρόπο ενσωμάτωσης της παλαιάς βυζαντινής αριστοκρατίας στις νέες ιεραρχικές δομές, την αριθμητική και στρατιωτική παρουσία του κατακτητή, τα μέσα και τον βαθμό εδραίωσης της κυριαρχίας του, τις θρησκευτικές και οικονομικές αντιλήψεις κ.λπ.

4. Βλ. σχετικά Δ. Παππούλιας, *Τό Έλληνικόν Άστικόν Δίκαιον έν τη ιστορικη αυτου εξέλιξει*, Άθήναι 1912, 8· Του Ιδίου, *Περί τής άποστολής των Έλλήνων νομικών έν τη έρευνή τής ιστορίας του ελληνικού δικαίου*, Άθήναι 1928, 24 επ.

5. Για τη φραγκική Κύπρο βλ. ενδεικτικά J. Richard, «La situation juridique de Famagouste dans le royaume des Lusignans», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Β΄, Λευκωσία 1972, 221-229· Του Ιδίου, «Le droit et les institutions franques dans le royaume de Chypre», *Πρακτικά 15^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, Άθήνα 1976, 1-20· Μ. Euthimiou, *Greeks and Latins in Thirteenth – Century Cyprus: a Study of Churchmen and Crusaders*, Miami Univeristy, Oxford, Ohio 1974· N. Svoronos, «Questions sur la situation économique, sociale et juridique des Grecs Chypriotes pendant

Δουκάτου των Αθηνών (1204-1456)⁶, του Πριγκηπάτου της Αχαΐας ή του Μορέως (1205-1452)⁷, της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1211-1669)⁸, του

la domination franque», *Πρακτικά 15^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, Αθήνα 1976, 1-18· Π. Ζέπος, «Τό δίκαιον τῆς Κύπρου ἐπὶ Φραγκοκρατίας», *Ἐπετηρίς Ἀρχείου Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* (=ΕΑΙΕΔ (ἀπὸ το 1964 καὶ μετὰ ΕΚΕΙΕΔ) 23 (1976) [1978], 123-141· Α. Beihammer, «Byzantine Chancery Traditions in Frankish Cyprus: The case of the Vatican MS Palatinus Graecus 367», στον τόμο *Identités croisées en un milieu méditerranéen. Le cas de Chypre (Antiquité – Moyen Âge)*, Rouen - Havre 2006, 301-315· Μ. Nader, *Burgesses and Burgesses Law in the Latin Kingdoms of Jerusalem and Cyprus (1099-1325)*, England 2006. Για τη βενετοκρατούμενη Κύπρο βλ. ενδεικτικά Γ. Πλουμίδης, *Κανονισμοί της νήσου Κύπρου (1507-1522)*, Ιωάννινα 1987· Αικατερίνη Αριστείδου, «Οι Ασσίξεις στην Κύπρο κατά τη διάρκεια της βενετοκρατίας», *Ἐπετηρίς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν* 27 (2001), 95-101· Τῆς Ἰδίας, «Ἡ βενετοκρατία στην Κύπρο (1474-1570)», στον τόμο *Κύπρος Πετράδι στο Στέμμα της Βενετίας*, Λευκωσία 2003, 33-48. Για την εφαρμογή των ελληνικών εκδοχῶν των Ασσιζῶν του βασιλείου των Ιεροσολύμων που ἴσχυσαν στην Κύπρο ἐπὶ τρεῖς περίπου αἰῶνες (1191-1571) βλ. την εκτεταμένη εισαγωγή στην αγγλική τους μετάφραση ἀπὸ τον Ν. Couraens (ed.), *The Assizes of the Lusignan Kingdom of Cyprus*, Nicosia 2002.

6. Βλ. ενδεικτικά Κ. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, London 1975· Elizabeth Zachariadou, «The Catalans of Athens and the beginning of the Turkish expansion in the Aegean area», *Πρακτικά του ΙΕ' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τ. 4, Αθήνα 1980, 402-419· Α. Kiesewetter, «Ricerca costituzionali e documenti per la signoria ed il ducato di Atene sotto i de La Roche e Gualtieri V di Brienne (1204-1311)», στον τόμο *Bisanzio, Venezia e il mondo franco-greco (XIII-XV secolo)*, Venezia 2002, 289-347· W. Haberstumpf, «Dinasti Italiani in Levante. Gli Acciaiuoli duchi di Atene: Regesti (secoli XIV-XV)», *Θησαυρίσματα* 35 (2005), 19-93.

7. Βλ. ενδεικτικά J. A. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, I-II, Paris 1845· E. Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras*, Leipzig 1903· J. Longnon (ed.) *Chronique de Morée*, Paris 1911· Του Ἰδίου, *L'Empire latin de Constantinople et la Principauté de Morée*, Paris 1949· G. Recoura (ed.), *Les Assises de Romanie*, Paris 1930· D. Jacoby, «Les "Assises de Romanie" et le droit vénitien dans les colonies vénitiennes», *Venezia e il Levante fino al secolo XV, Atti del I Convegno internazionale di storia della civiltà veneziana*, Firenze 1973, 347-360· Του Ἰδίου, *La féodalité en Grèce médiévale. Les "Assises de Romanie" sources, application et diffusion*, Paris-Hage 1971, passim· Του Ἰδίου, «Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnesus after the Fourth Crusade», *The American Historical Review*, 18 (1973), 873-874, 903-906· Cozzi, «La Repubblica di Venezia in Morea: un diritto per il nuovo Regno (1687-1715)», στον τόμο *L'età dei lumi. Studi storici sul settecento europeo in onore di Franco Venturi*, Napoli 1985, 739-789· C. Povolo, «L'administration della giustizia penale in una terra di conquista: Peloponneso 1689-1715», στον τόμο *Diritto commune, diritto commerciale, diritto veneziano*, Venezia 1985, 163-181· P. Topping, «The Formation of the Assizes of Romania», *Byzantion* 17 (1944-1945), 29-314· Του Ἰδίου, *Feodal institutions as Revealed in the Assizes of Romania*, ό.π., 1-192.

8. Βλ. ενδεικτικά Δ. Μανίν, *Περὶ τῆς ἀστικῆς, ἐμπορικῆς καὶ ποινικῆς τῶν Ἐνετῶν νομοθεσίας* (μετ. Μ. Σ. Ἰδρωμένος), Κέρκυρα 1889 (ἀνατ. Αθήνα 2002)· Σ. Θεοτόκης, «Τα καπιτουλάρια της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 4 (1940), 114-175· Elizabeth Santschi, «Procès criminels en Crète vénitienne (1354-1389)», *Θη-*

Δουκάτου του Αιγαίου (1212/14-1566)⁹, των βενετοκρατούμενων Επτανήσων (κυρίως από τα μέσα του 14ου έως τέλη του 18ου αι.)¹⁰, της Ρόδου

σανυρίσματα 7 (1970), 82-96· Της Ιδίας, «Aspects de la justice en Crète vénitienne d'après les «memoriali» du XIV siècle», *Κρητικά Χρονικά* 24 (1972), τ. II, 294-324· Της Ιδίας, *La notion de "feudum" en Crète vénitienne (XIII-XVe siècles)*, Montreux 1976· Χρ. Γάσπαρης, «Συναλλαγές με αντικείμενο κατοικίες στην περιοχή του Χάνδακα τον 14^ο και 15^ο αιώνα», *Θησαυρίσματα* 19 (1982), 102-130· Του Ιδίου, «Τα αστικά φέουδα (Burgessie), Η ακίνητη ιδιοκτησία των φεουδαρχών στον Χάνδακα» [*Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. ΒΙ], Ηράκλειο 2000, 137-150· Σ. Παπαμανουσάκης, «Διάγραμμα Ιστορίας του Κρητικού Δικαίου», *Τάλως* 1 (1989), 83-289· U. Tucci, «Il prestito ad presam nell' economia di Creta medievale», *Θησαυρίσματα* 31 (2001), 29-42· Λ. Σκουζάκης, *Ο δεσμός της πώλησης στο δίκαιο της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Με βάση δημοσιευμένα ελληνικά νοταριακά έγγραφα (1495-1650)*, Χανιά 2003· Ι. Χατζάκης, «Η πατρική εξουσία στο δικαϊκό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Νομική διάσταση και εξελικτική πορεία ενός δεσμού», *ΕΚΕΙΕΔ* 39 (2005), 143-209.

9. Βλ. ενδεικτικά K. Setton, «The Latins in Greece and the Aegean from the Fourth Crusade to the End of the Middle Ages», *The Cambridge Medieval History*, τ. 4, Cambridge 1966, 388-430· D. Jacoby, «Les "Assises de Romanie" et le droit vénitien dans les colonies vénitiennes», στον τόμο *Venezia e il Levante fino al secolo XV, Atti del I Convegno internazionale di storia della civiltà veneziana*, Firenze 1973, 347-360· J. Loenertz, *Les Ghisi, dynastes vénitiens dans l' Archipel, 1207-1390*, Florence 1975· B. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, τ. 1-II, Leiden - Constantinople 1982· A. Luttrell, «The Latins and Life on the Smaller Aegean Islands, 1204-1453», στον τόμο *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London 1989, 146-157· Μ. Φώσκολος, «Η Τήνος από τη Γκιζοκρατία στη βενετοκρατία (1390-1411)», *Τηνιακά Ανάλεκτα* 4 (2000), 137-171· G. Saint-Guillain, «Amorgos au XIVe siècle. Une seigneurie insulaire entre Cyclades féodales et Crète vénitienne», *Byzantinische Zeitschrift* 94 (2001), 62-189.

10. Με ουσιαστικές ωστόσο διαφοροποιήσεις όσον αφορά στο νομικό καθεστώς που διαμορφώθηκε στην Κέρκυρα και στα άλλα Ιόνια νησιά (Κέρκυρα κυρίως 1386-1797, Ζάκυνθος 1484/5-1797, Κεφαλονιά 1500-1797, Λευκάδα 1716-1797). Βλ. ενδεικτικά G. Pojaco, *Le Leggi municipali delle Isole Ionie dal'anno 1386 fino alla caduta della Repubblica Veneta*, τ. Α' - Β', Corfu 1846-1848· Ε. Λούντζης, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Έπτανήσου επί Ένετών*, Άθηναι 1856· Σπ. Ασδραχάς, «Φεουδαλική πρόσδοδος και γαιοπρόσοδος στην Κέρκυρα την εποχή της βενετικής κυριαρχίας», *Τα Ιστορικά* 2/4 (1985), 371-386· S. Flogaitis, *Système Vénitien de successions ab intestat et structures familiales dans les îles ioniennes*, Genève 1981· Σπ. Τρωϊάνος, «Σκέψεις για τα ποινικά αποδεικτικά μέσα στην Κεφαλονιά του 17ου αιώνα: μια έκθεση του προνοητή G. Trivisan (3.10.1613)», [*Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου (Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986)*], Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Μελετών 1991, 303-310· Μ. Τουρτόγλου, «Περί της εκλογής δικαστικών και διοικητικών αρχών εις τήν νήσον Κέρκυραν. Βενετοκρατία-Δημοκρατικοί Γάλλοι (1797-1799)», *Μελετήματα Ιστορίας Έλληνικού Δικαίου*, Άθήνα 1993, τ. 2, 201-215· Του Ιδίου, «Η αίρετοκρισία στά νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου Πελάγους (17^{ος}-19^{ος} αι.). Έπιβιώσεις του δικαίου των βυζαντινών», *Μελετήματα Ιστορίας Έλληνικού Δικαίου*, τ. 3, Άθήνα 2000, 241-250· Σ. Πλουμίδης, *Γυναίκες και γάμος στην Κέρκυρα (1600-1864)*, Κέρκυρα 2008.

των Ιωαννιτών Ιπποτών (1346/7-1522)¹¹, της γενοβέζικης Χίου (1346-1566)¹². Σε όλες αυτές τις περιοχές η μεταφορά νομικών κανόνων προερχομένων από εξωγενή δικαϊκά συστήματα θα τροποποιήσει ή ανατροφοδοτήσει, σε τοπικό επίπεδο, τους βυζαντινούς νομικούς δεσμούς του εμπραγμάτου και ενοχικού δικαίου με ποικίλα στοιχεία προερχόμενα είτε από το φεουδαλικό¹³ είτε από το βενετικό δίκαιο¹⁴. Αντίστοιχο φαινόμενο παρατηρείται και στις οθωμανοκρατούμενες πε-

11. Βλ. ενδεικτικά Α. Luttrell, «The Knights Hospitallers of Rhodes and their Achievements in the Fourteenth Century», *Revue de l'Ordre Souverain Militaire de Malte* 16 (1958), 136-143· Του Ιδίου, «Feudal Tenure and Latin Colonization at Rhodes: 1306-1415», *English Historical Review* 85 (1970), 755-775· Του Ιδίου, «The Greeks of Rhodes under Hospitaller Rule: 1306-1421», *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 29 (1992), 193-223· Ζ. Τσιριπανλής, «Νέα στοιχεία σχετικά με τη θέση των ελλήνων ορθοδόξων της Ρόδου από ανέκδοτα ιπποτικά έγγραφα (1451-1453)», στον τόμο *Μελέτες για την ιστορία της Ρόδου στα χρόνια των ιπποτών, Θεσσαλονίκη 1970*, 9-53.

12. Βλ. ενδεικτικά Φ. Αργέντης, *Ιστορία του Χιακού Οίκου Αργέντη*, Αθήνα 1922· Του Ιδίου, *Τὸ δίκαιον ἐν γενοαοκρατούμενῃ Χίῳ καὶ ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης 1346-1566*, Αθήνα χ.χ.]· Ρ. Argenti, *Libro d' oro de la noblesse de Chio*, τ. I-II, London 1955· Του Ιδίου, *The occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the island 1346-1566*, Cambridge 1958· Του Ιδίου, «The Mahona of the Giustiniani. Genoese Colonialism and the Genoese relationship with Chios», *Byzantinische Forschungen* 6 (1979), 1-35· Μ. Balard, «Les Grecs de Chio sous la domination génoise au XIV siècle», *Byzantinische Forschungen* 5 (1977), 5-15· Ε. Basso (ed.), *Γενοβέζοι συμβολαιογράφοι στις υπερπόντιες χώρες. Έγγραφα συνταχθέντα στη Χίο από τον Giuliano de Canella (2 Νοεμβρίου 1380–31 Μαρτίου 1381)*, Αθήνα 1993.

13. Για την εφαρμογή των *Ασσιζών της Ρωμανίας*, του φεουδαλικού κώδικα του φραγκοκρατούμενου Πριγκηπάτου του Μορέως (πιθανόν μεταξύ 1333-1346) στο Δουκάτο της Νάξου έως τον 15ο αι., όσον αφορά κυρίως στα φέουδα και στις προκύπτουσες εμπράγματα σχέσεις μεταξύ των κατακτητών και των γηγενών πληθυσμών, βλ. ενδεικτικά Ί. Βισβίτζης, «Αί βολαί τῆς νήσου Κέας», *Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (=ΕΕΒΣ)* 19 (1949), 37 επ· Του Ιδίου, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου (1538-1577)», *ΕΑΙΕΔ* 4 (1951), 117, 127 επ· Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale*, *ό.π.*, 33· Slot, *Archipelagus turbatus*, *ό.π.*, I, 49· Τουρτόγλου, *Φορολογικές διενέξεις “Φράγκων” καὶ “Ρωμαίων”*, *ό.π.*, 225 επ· πρβλ. και Topping, *The formation of the Assises of Romania*, *ό.π.*, 304 επ. Για τη διατήρηση ωστόσο στοιχείων του βυζαντινού παρελθόντος στη φραγκοκρατούμενη Πελοπόννησο, όσον αφορά στις μεταξύ Ελλήνων σχέσεις και σε συγκεκριμένους δεσμούς του ιδιωτικού δικαίου, υπό την προϋπόθεση ότι δεν έδιγαν φεουδαλικά προνόμια, βλ. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale*, *ό.π.*, 34, 37-38. Για την εφαρμογή του φεουδαλικού συστήματος στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα βλ. Ν. Παναζόπουλος, «Τιμαριωτισμός καὶ ἐπίμορτος ἀγροληψία ἐν Επτανήσῳ ἐπὶ Βενετοκρατίας», *Έπιστημονική Έπετηρίς τῆς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Έπιστημῶν (=ΕΕπΣχΝομΟικΕ) ΑΠΘ*, τ. ΙΘ', *τευχ. Β'* (*Αντιχάρισμα στὸν Ν. Ι. Παναζόπουλο*), Θεσσαλονίκη 1986, 209 επ.

14. Βλ. ενδεικτικά Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη*, *ό.π.*, 129 επ., κυρίως 148-149, 159, 228.

ριοχές όπου επίσης, και κυρίως όσον αφορά στις μορφές εκμετάλλευσης και παραχώρησης των δημοσίων γαιών, ανιχνεύονται σαφείς παρεμβάσεις του οθωμανικού δικαίου¹⁵.

Σε αντίθεση προς τα προεκτεθέντα, οι κληροδοτηθέντες από το βυζαντινό παρελθόν δεσμοί του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου θα επιδείξουν, στις περιοχές κυρίως που θα παραμείνουν για μεγάλο χρονικό διάστημα υπό καθεστώς οθωμανικής κυριαρχίας¹⁶, μεγαλύτερη ανθεκτικότητα. Προς την κατεύθυνση αυτή αποφασιστική είναι η συμβολή μιας πλειάδας παραγόντων ανάμεσα στους οποίους αξίζει ιδιαίτερος να επισημανθούν:

Ι. Η αναγνώριση από τον οθωμανό κατακτητή της αποκλειστικής δικαιοδοσίας των εκκλησιαστικών αρχών επί των διαφορών που σχετίζονται με τις προσωπικές και περιουσιακές σχέσεις των συζύγων, τη λύση και ακύρωση του γάμου, τις οικονομικές συνέπειες της μνηστείας και

---

15. Βλ. ενδεικτικά W. Padel-L. Steeg, *De la législation foncière ottomane*, Paris 1904· L. Barkan, «Türk-Islam toprak hukuku tatbikatının osmanlı imparatorluğunda aldığı şekiller» (=«Les formes du droit foncier turco-islamique appliquées à l'Empire ottoman», στον τόμο *Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası*, II (1932-1939), Istanbul 1939, 119-184· L. Milliot, *Introduction à l'étude du droit musulman*, Paris 1953, 264-265, 574 επ.· N. Beldiceanu, «Recherches sur la réforme foncière de Mehmed II», στον τόμο *Le monde ottoman des Balkans (1402-1566). Institutions, société, économie, [Variorum Reprints]*, London 1976, XII. 27-39· H. İnalçik, «Suleiman the lawgiver and Ottoman Law», *ό.π.*, no VII, 129· N. Πανταζόπουλος, «Τά προνόμια ως πολιτιστικός παράγων εις τās σχέσεις Χριστιανών-Μουσουλμάνων», *ΕΕΠΣχΝομΟικΕ ΑΠΘ*, τ. ΙΘ', τευχ. Γ' (Αντιχάρισμα στόν Ν. Ι. Πανταζόπουλο), Θεσσαλονίκη 1986, 46-58· Γ. Νάκος, *Τό νομικό καθεστώς τών τέως δημοσίων οθωμανικών γαιών*, Θεσσαλονίκη 1984, passim, κυρίως 45 επ., 74 επ., 200 επ., 331 επ. όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

16. Στις λατινοκρατούμενες αντιθέτως περιοχές απαντώνται δεσμοί του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου που ενδεχομένως οφείλονται σε επίδραση του φραγκικού δικαίου, όπως λ.χ. ο δεσμός της συζυγικής κοινοκτημοσύνης, κυρίως επί της επίκτητης μετά τον γάμο περιουσίας των συζύγων, στη Σύρο, στη Τήνο, λιγότερο στη Νάξο και πιθανώς στη Σίφνο και στη Μήλο ή και το κληρονομικό δικαίωμα της επικαρπίας της προίκας του θανόντος συζύγου από την χήρα σύζυγο εφόσον παρέμενε σε χηρεία και δεν είχαν προέλθει τέκνα από τον γάμο. Υπέρ της απόψεως αυτής βλ. Άν. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά τό βυζαντινόν δίκαιον μετά συμβολών εις τό άρχαϊον και τό έλληνιστικόν*, Άθήνα 1946, 64 σημ. 3· Ά. Δρακάκης, «Τό έν Σύρφ έθιμον τής συζυγικής κοινοκτημοσύνης», *Θέμις ΝΣΤ'* (1945), 167 επ.· Ι. Βισβίτης, «Τίνα περί τών προικικών έγγραφων κατά τήν βενετοκρατίαν και τήν Τουρκοκρατίαν», *ΕΑΙΕΔ* 12 (1968), 17-18· Του Ιδίου, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, *ό.π.*, 140-141. Βλ. όμως αντιθέτως Γ. Πετρόπουλος, *Νομικά έγγραφα Σίφνου έκ τής συλλογής Γ. Μαριδάκη (1684-1835)*, [Μνημεία τής Έλληνικής Ιστορίας, τ. ΓΙ], Άθήνα 1956, 121· Του Ιδίου, *Ιστορία και Είσηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου ως εισαγωγή εις τό ίσχύον έν Έλλάδι Άστικόν Δίκαιον και εις τόν Άστικόν Κώδικα* (έπιμ. Μ. Τουρτόγλου), Άθήνα 1963, 1228 επ.· Μ. Τουρτόγλου, «“Συμφωνητικό γράμμα” του 15ου αϊδωνος», *Μελετήματα Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου*, τ. Ι, Άθήνα-Κομοτηνή 1984, 82.

της μη ιερολογημένης συμβίωσης, τις περιουσιακές σχέσεις γονέων και τέκνων (γνησίων ή δετών)¹⁷,

II. Η αναγνώριση εκτεταμένης δικαιοδοσίας στην ορθόδοξη εκκλησία επί τη βάση ενός “τεκμηρίου αρμοδιότητας” που προήλθε από την ηγετική θέση της Εκκλησίας μεταξύ του χριστιανικού πληθυσμού¹⁸.

17. Βλ. ενδεικτικά Έλευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία των ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου, II. Οἰκογενειακό δίκαιο*, Ἀθήνα-Κομοτηνή 1997, 13, 19 επ., 42 επ., 49 επ., 68 επ., 76-77, 83 επ., 88 επ., 110 επ., 113 επ., 120 επ., 131-132, 170 επ., 210 επ.

18. Για την επέκταση της αρμοδιότητας των επισκοπικών δικαστηρίων ακόμη και επί ιδιωτικών διαφορών οι οποίες μπορούν να ενταχθούν στην ύλη του ενοχικού, εμπραγμάτου και εμπορικού δικαίου στις περιοχές της Σιάτιστας, των Σερρών καθώς και στα νησιά των Κυκλάδων, της Κω, της Ύδρας και της Κέρκυρας, ιδίως κατά τον 17ο-18ο αι. βλ. ενδεικτικά Ν. Πανταζόπουλος, «Εκκλησία καί Δίκαιον εἰς τήν Χερσόνησον τοῦ Αἴμου ἐπί Τουρκοκρατίας», *ΕΕπΣχΝομΟικΕ ΑΠΘ*, τ. 10', τευχ. Γ' (Ἀντιχάρισμα στόν Ν. I. Πανταζόπουλο), Θεσσαλονίκη 1986, 171 επ.· Κ. Πιτσάκης, *Πρόχειρον Νόμων ἤ Ἐξάβιβλος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου*, Ἀθήναι 1971, *Εἰσαγωγή*, 7η· Έλευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου, I. Ἐνοχικό δίκαιο - Ἐμπράγματο δίκαιο*, Ἀθήνα 1992, 32-33, 37-38, 42-43, 49-51, 54, 64-68, 71-73, 78, 86-87, 89-92, 99-102, 107-108, 127-132, 135-140, 163, 168, 184, 209 όπου και η τεκμηριωμένη ανάλυση των σχετικών μεταβυζαντινών νομικών πηγών. Για την επέκταση της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας σε ζητήματα που ανέκλυπταν από την εκ διαθήκης ή την εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή βλ. ενδεικτικά Πανταζόπουλος, *Ἐκκλησία καί Δίκαιον*, *ό.π.*, 171 επ.· Του Ἰδίου, *Τά προνόμια ὡς πολιτιστικός παράγων*, *ό.π.*, 74 επ.· Μ. Τουρτόγλου, «Απονομή δικαιοσύνης στή Θεσσαλονίκη κατά τήν Τουρκοκρατία. Συμβολή στή μελέτη τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου», *Μελετήματα Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 2, Ἀθήνα 1993, 237 επ.· Έλευθερία Παπαγιάννη, *Η νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου, III. Κληρονομικό δίκαιο*, Ἀθήνα-Κομοτηνή 2010, 4, 48 επ., 50 επ., 74 επ., 84, 89, 137 επ., 148 επ., 168, 181, 204 επ., 238, 241· D. Tsourka-Papastathi, «Les institutions du droit privé: Mécanismes d'équilibre entre systèmes de droit concurrents et concurrents», [*Βυζαντινά-Μεταβυζαντινά. La périphérie dans le temps et l'espace. Actes de la 6e Séance plénière du XXe Congrès international des Etudes byzantines*], Paris 2003, 148-149· Αναστασία Παληού, «Βοεβόδες της Κοζάνης και ο ρόλος τους στην απονομή της δικαιοσύνης κατά τον 19ο αιώνα», στον τόμο *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίω Π. Νάκω*, Θεσσαλονίκη 2010, 287 επ. όπου πηγές και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές. Για την ανάθεση της δικανικής αντιμετώπισης των διαφορών οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου στη δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων αμιγούς (για το πνευματικό μέρος) ή μικτής συνθέσεως (για τα περιουσιακά ζητήματα) με βάση τους «Γενικούς Κανονισμούς περί διευθετήσεως τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί Ἐθνικῶν πραγμάτων τῶν ὑπό τόν Οἰκουμενικόν Θρόνον διατελούντων Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν...» του ἔτους 1860 (επικύρωση ἀπό τον σουλτάνο το ἔτος 1862) στο πλαίσιο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (Tanzimat) του 19ου αι. βλ. ειδικότερα Χ. Παπαστάθης, «Τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καί ἡ ἔσωτερική διοίκηση τοῦ Γένους κατά τήν περίοδο τοῦ Τανζιμάτ», στον τόμο *Νομοκανονικές Μελέτες* (ἐπιμ. Λ. Ντετζιόρτζιο), Τρίκαλα-Ἀθήνα 2009, 11-25· Αναστασία Παληού, «Παράλληλη δικαιοδοσία δικαστικῶν ὀργάνων ἐπί γαμικῶν διαφορῶν στήν Κοζάνη στα τέλη του 19ου αι.», *ΕΚΕΙΕΔ* 42 (2010), 237-239 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

III. Η ευρύτατη χρήση κατά την απονομή της δικαιοσύνης των νομοκανονικών συλλογών¹⁹ και η οιονεί “νομοθετική” δραστηριότητα που ανέπτυξε η Εκκλησία σε θέματα που άπτονταν της δικαιοδοσίας της²⁰. Τέλος δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει την κωδικοποιητική δραστηριότητα που ανέπτυξαν οι φαναριώτες ηγεμόνες στις παραδουνάβιες χώρες με πρότυπο βυζαντινά νομικά κείμενα αστικού και ποινικού δικαίου [*«Νομικόν Πρόχειρον»* Μιχαήλ Φωτεινοπούλου (Βουκουρέστιο 1765), *«Συνταγμάτιον Νομικόν»* (1780), *«Κῶδιξ Πολιτικός Πριγκηπάτου Μολδαβίας»* (Ιάσιο 1816), *«Κῶδιξ Ούγγροβλαχίας»* (Βιέννη 1818)]²¹.

19. Κυρίως της *Εξαβίβλου του Αρμενοπούλου* με τις παραφράσεις της σε απλή γλώσσα, του *Νομοκάνονος του Μ. Μαλαζού* κυρίως με τις πολυάριθμες παραλλαγές του «εις ἀπλὴν φράσιν» καθώς και του *Νομικού* του Επισκόπου Θεοφίλου Καμπανίας (κατά τα τέλη του 18ου αι.). Βλ. ενδεικτικά Γ. Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, τ. Α΄ (μετ. Ε. Καραστάθη), Ἀθῆναι 1943, 90-91· Δ. Γκίνης, «Ἡ εἰς φράσιν κοινὴν παράφρασις τοῦ Νομοκάνονος τοῦ Μαλαζοῦ», *Ἑλληνικά* 8 (1935), 29-47· Του Ἰδίου, «Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μαλαζοῦ ὡς πηγὴ δικαίου τοῦ μετὰ τὴν Ἄλωσιν Ἑλληνισμοῦ», *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 13 (1938), 396-401· Του Ἰδίου, *Νομικόν ποιηθέν καὶ συνταχθέν εἰς ἀπλὴν φράσιν ὑπὸ ... Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων (1788)*, *ΕΕΠΣΧΝΟΜΟΙΚΕ ΑΠΘ*, Θεσσαλονίκη 1960· Κ. Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγῳ συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στο βυζαντινὸ δίκαιο*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 1985, 492· Του Ἰδίου, *Ἐξαβίβλος, ὁ.π., ογ΄-ος΄, ἠδ΄ και ἠε΄*· Παπαγιάννη, *Νομολογία, ΙΙΙ. Κληρονομικὸ δίκαιο, ὁ.π.*, 138, 142. Για τὴ χρήση ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως νομικῶν συναγωγῶν που αποτελοῦσαν συμπιλήματα βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς νομικῆς ὕλης βλ. τὰ υποστηριζόμενα ἀπὸ τὸν Δ. Αποστολόπουλο, *Τὸ Μέγα Νόμιμον*, Ἀθῆναι 1978· Του Ἰδίου, *Τὸ Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας 1564- ci.1593*, τ. Α΄. *Τὸ ἱστορικὸ περιγράμμα. Τὰ πανομοιότυπα*, Ἀθῆνα 2008, κυρίως 15-36· Του Ἰδίου (σε συνεργασία με τὴν Μάχη Παῖζη-Αποστολοπούλου, Γιούλη Εὐαγγέλου), *Τὸ Νόμιμον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας 1564- ci.1593*, τ. Β΄, *Ἡ ἀρχικὴ συγκρότησις - Ἡ μεταγραφὴ*, Ἀθῆνα 2010, κυρίως 17-19.

20. Ὅπως λ.χ. οἱ πατριαρχικὲς αποφάσεις ἢ επισκοπικὲς ἐγκύκλιοι που θέτουν περιορισμοὺς ὡς πρὸς τὸ ἀνώτατο ὕψος τῶν προικῶν και τῶν προγάμων δωρεῶν ἢ λαμβάνουν μέτρα κατὰ τῶν πολυτελῶν ἢ ἐπιδεικτικῶν τοπικῶν συνηθειῶν (γάμοι, στολισμὸς γυναικῶν), κατὰ τὸ ἐδίμου προικοδοσίας τῆς πρωτότοκης κόρης με τὸ σύνολο τῆς πατρικῆς περιουσίας, κατὰ τῆς συνομολογήσεως ὑπέρμετρου ποσοστοῦ τόκων κατὰ τὴν κατάρτιση δανειακῶν συμφῶνων κ.α. Βλ. ενδεικτικὰ Δ. Γκίνης, «Οἱ λόγοι διαζυγίου ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *ΕΕΠΣΧΝΟΜΟΙΚΕ ΑΠΘ* 8 (*Μνημόσυνον Π. Βιζουκίδου*), Θεσσαλονίκη 1960, 246-248· Του Ἰδίου, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 26 (1966), λήμμα αρ. 100 (ἠ΄, πξ΄, ριγ΄), 238, 244, 337, 408, 424 (Θ΄), 447, 462, 482, 488, 497, 525, 575., 576, 618, 619, 626, 631, 645, 779, 968, 1058· Πιτσάκης, *Τὸ κώλυμα γάμου, ὁ.π.*, 413, 489· Ἐλένη Κύρτση-Νάκου, *Αἱ περὶ προικοδοσιῶν “νομοθετικαὶ” ρυθμίσεις βάσει τῶν κανονικῶν Διατάξεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (1701-1844)*, Θεσσαλονίκη 1980, 32 επ.· Παπαγιάννη, *Νομολογία, ΙΙ. Οἰκογενειακὸ δίκαιο, ὁ.π.*, 51-54, 18-19, 170-171· Τῆς Ἰδίας, *Νομολογία, ΙΙΙ. Κληρονομικὸ δίκαιο, ὁ.π.*, 266-271, 283-284.

21. Βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στὸν Χ. Παπαστάθη, «Νομοκάνων Γεωργίου Τραπεζουντίου. Ἡ εἰς τὴν νεοελληνικὴν μεταγλώτισσιν τῶν “Διαταγῶν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων” κατὰ τὸ Ms. Gr. 696 (297) τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας», *ΕΚΕΙΕΔ* 27-28 (1985), 367 σημ. 1. Περί τῶν βυζαντινῆς προελεύσεως δεσμών του ενοχικοῦ, οικογενειακοῦ και κληρονομικοῦ δικαίου

Ταυτόχρονα, η διατήρηση ή η σταδιακή διαμόρφωση, με την ανοχή του κυριάρχου, παράλληλων και πλέον ευέλικτων νομικών διαδικασιών²² θα συντελέσει στη σύγκλιση του νομικού συστήματος της βυζαντινής περιόδου με τους δεσμούς του εθιμικού δικαίου ή με συναλλακτικές πρακτικές που ανταποκρίνονταν στο ιστορικό παρελθόν κάθε περιοχής. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν: Η κρίση των πολιτικών υποθέσεων που δεν ενέπιπταν καταρχήν στη δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών αρχών από κοινοτικά κριτήρια με αμιγή ή μικτή σύνθεση²³. Η σταδιακή επέκταση της δικαιοδοσίας των κοινοτικών κριτηρίων επί ενός σημαντικού μέρους των ποινικών υποθέσεων²⁴. Η εκδί-

---

που περιλαμβάνονται στο *Συνταγμάτιον Νομικόν*, την πρώτη επίσημη κωδικοποίηση βυζαντινού αυτοκρατορικού και δημόσιου δικαίου, βλ. αναλυτικά Π. Ζέπος, *Συνταγμάτιον Νομικόν Ἀλεξάνδρου Ἰωάννου Ὑψηλάντη Βοεβόδα Ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας 1780, Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 4, τευχ. 2, Ἀθήνα 1936, κυρίως 67 επ., 141. Για τη νομική συλλογή του «Πανδέκτη» του Θωμά Κάρρα (1806) που καταρτίστηκε κατ' επιταγή του Ἰωάννου Μουρούζη ηγεμόνα Μολδοβλαχίας βλ. Δ. Γκίνης, *Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 26 (1966), λήμμα αρ. 592.

22. Για το ζήτημα βλ. Tsourka-Papastathi, *Les institutions du droit privé*, *ό.π.*, 159 επ.

23. Βλ. ενδεικτικά Τ. Blancard, *Les Mavroyéni. Essai d'étude additionnelle à l'histoire moderne de la Grèce, de la Turquie et de la Roumanie*, Paris 1893· Ἰ. Βισβί-ζης, «Δικαστικά ἀποφάσεις τοῦ 17ου αἰῶνος ἐκ τῆς νήσου Μυκόνου», *ΕΑΙΕΔ* 7 (1957), 20-154· Ἀ. Δρακάκης, *Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. Β'. *Ἡ Δικαιοσύνη καί τό Δίκαιον. Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 6 (1967). Μέρος τρίτον. Τά ἔγγραφα, 299 επ.· Ἐλένη Κούκκου, *Οἱ κοινοτικοὶ δεσμοὶ στίς Κυκλάδες κατά τήν τουρκοκρατίαν. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, Ἀθήνα 1989· Α. Σεβαστάκης, *Δίκαιο καί δικαστική ἐξουσία στη Σάμο 1550-1912 με ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, Ἀθήνα 1986· Μ. Τουρτόγλου, «Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Νάξου (17ος-19ος αι.)», *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 4, Ἀθήνα 2004, 91-178· Τοῦ Ἰδίου, «Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Μυκόνου (17ος-19ος αι.)», *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 5, Ἀθήνα 2008 passim· Ἐ. Αντωνιάδης, *Ἀρχαίω ἐγγράφων Σκύρου*, Ἀθήνα 1990· Του Ἰδίου, «Οἱ βοεβόδες τῆς Σκύρου στην τουρκοκρατία», *Ἀρχαιολογία* 29 (1988), 52-57· Δ. Σιάτρας, *Ο κοινοτικός πολιτισμός τῆς τουρκοκρατούμενης νησιωτικῆς Ἑλλάδας*, Ἀθήνα 2007.

24. Με την ανοχή του οθωμανοῦ κατακτητῆ εφόσον η παραχώρηση τῆς ποινικῆς δικαιοδοσίας ὄχι μόνον δεν περιλαμβανόταν στις κατά καιρούς χορηγήσεις ευρυτάτων προνομίων προς τους υπόδουλους ἀλλά ἀντιθέτως εναπόκειτο στη αποκλειστική του ἐξουσία (Γ. Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, τ. Α' (μετ. Εὐστ. Καραστάθη), Ἀθήνα 1943, §227, 446· G. Geib, *Darstellung des Rechtszustandes in Griechenland während der türkischen Herrschaft und bis zur Ankuft des Königs Otto I*, Heidelberg 1835, 122· Μ. Τουρτόγλου, «Περὶ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης ἐπὶ τουρκοκρατίας καί μετ' αὐτήν μέχρι καί τοῦ Καποδιστρίου», στον τόμο *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 1, Ἀθήνα-Κομοτηνῆ 1984, 93 επ. ὅπου καί περαιτέρω βιβλιογραφικὲς ἀναφορές· Του Ἰδίου, Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Νάξου, *ό.π.*, 93· İnalçik, Suleiman the lawgiver and Ottoman Law, *ό.π.*, 118). Για την ποινική δικαιοδοσία του κλήρου καί ἐπὶ λαϊκῶν βλ. ενδεικτικά Ν. Μοσχολάκης, *Τό ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1882, 53, 57· Μ. Τουρτόγλου, *Παρθενοφορία καί εὗρεσις θησαυροῦ, Βυζάντιον-Τουρκοκρατία-Μεταπαναστατικοὶ χρόμοι μέχρι καί τοῦ Καποδιστρίου*,

καση των εκκλήσεων κατά των αποφάσεων τοπικών κριτηρίων από τους Έλληνες δραγομάνους του Οθωμανικού στόλου ή, σε πρώτο βαθμό, από έλληνες κριτές οριζόμενους από αυτούς²⁵. Η αιρετοκρισία στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής ή της κοινοτικής δικαιοδοσίας²⁶. Η πρακτική της εξωδικαστικής «διαλλαγής» («συμβιβασμού») μεταξύ των διαφερομένων μερών²⁷. Η απονομή της δικαιοσύνης επί ενδίκων διαφορών εμπορικού, αστικού και ποινικού δικαίου από “κριτήρια” οικονομικών συσσωματώσεων («κομπανίες») που έδρασαν στο εσωτερικό εμπορικών ελληνικών παροικιών²⁸. Εξάλλου, στις οθωμανοκρατούμενες περιοχές, η προσαρμογή των βυζαντινών ή τοπικών εθιμικών ρυθμίσεων στις νέες πραγματικότητες που δημιουργήθηκαν μετά την Άλωση, κοινωνικές ή οικονομικές, θα διευρυνθεί περαιτέρω με την αξιοποίηση ποικίλων ερμηνευτικών μεθόδων κατά την επίλυση των επίδικων ζητημάτων. Εδώ εντάσσεται,

---

Αθήνα 1963, 94 σημ. 2 και 3· Δ. Καπάδοχος, *Η άπονομή της δικαιοσύνης στην Κέρκυρα από τους Μεγάλους Πρωτοπαπάδες την ένετική περίοδο (1604-1797): σύμφωνα με ανέκδοτα έγγραφα του ιστορικού αρχείου Κέρκυρας*, Αθήνα 1990, 152 επ.

25. Μ. Τουρτόγλου-Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η συμβολή των δραγομάνων του στόλου στην προαγωγή της δικαιοσύνης των νήσων του Αιγαίου*, Παράρτημα 2 ΕΚΕΙΕΔ 36 (2002), 17.

26. Για την ελεύθερη προσφυγή σε διαιτησία με έλληνες αιρετούς κριτές που εφάρμοζαν τα τοπικά έθιμα σύμφωνα και με τους χορηγηθέντες κατά καιρούς προνομιακούς ορισμούς βλ κυρίως Τουρτόγλου, *Η αίρετοκρισία στα νησιά του Αιγαίου και Ίονίου Πελάγους (17^{ος}-19^{ος} αι)*, *ό.π.*, 241 επ. Για την εκκλησιαστική δικαιοδοσία ως “διαιτητική” στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα βλ. Καπάδοχος, *Η άπονομή της δικαιοσύνης*, *ό.π.*, 162 επ. Για τη διαιτησία στη βενετοκρατούμενη Κρήτη βλ. Γεωργία-Παναγιώτα Λιμνίου, «Η διαιτησία στο Κρητικό δίκαιο», *Τάλως* 8 (2000), 11-190. Για το αμφιλεγόμενο ζήτημα της δικονομικής φύσης της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας ως “διαιτητικής” ή “δικαστικής” βλ. συνοπτική παράθεση των απόψεων που έχουν διατυπωθεί στην Παπαγιάννη, *Νομολογία, Ι. Ένοχικό-Εμπράγατο δίκαιο*, *ό.π.*, 8 σημ. 28.

27. Βλ. Tsourka-Papastathi, *Les institutions du droit privé*, *ό.π.*, 164 σημ. 74 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές. Για τον χρηματικό συμβιβασμό μεταξύ του δράστη της ανθρωποκτονίας και των συγγενών του θύματος με σκοπό την αποφυγή της ανάμιξης των αρχών του κυριάρχου, λόγω και της συλλογικής ευθύνης των κατοίκων της περιφέρειας όπου είχε τελεσθεί η ανθρωποκτονία για καταβολή αποζημίωσης (εάν δεν υπήρχαν συγγενείς του δράστη ή εάν ο δράστης του εγκλήματος παρέμενε άγνωστος ή φυγάς) βλ. Μ. Τουρτόγλου, *Τό φονικόν και ή άποζημίωσις του παρόντος*, Αθήνα 1960, 89 επ.· Του Ιδίου, «Συμβολή στη μελέτη της ποινικής δικαιοσύνης κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο», *Μελετήματα Ιστορίας Έλληνικού Δικαίου*, τ. 5, Αθήνα 2008, 302 επ.

28. Για τη νομολογία της ελληνικής εμπορικής «κομπανίας» που έδρασε στην αυτόνομη πόλη του Σιμπίου Τρανσυλβανίας, με βάση τα διοικητικά και δικαστικά προνόμια που παραχωρήθηκαν κατά καιρούς από τους τοπικούς ηγεμόνες και τους αυστριακούς αυτοκράτορες βλ. Δέσποινα-Ειρήνη Τσούρκα-Παπαστάθη, *Η νομολογία του κριτηρίου της ελληνικής «κομπανίας» του Σιμπίου Τρανσυλβανίας 17^{ος}-18^{ος} αι. Πηγές του δικαίου και των θεσμών του απόδημου ελληνισμού*, Παράρτημα 10 ΕΚΕΙΕΔ 42 (2011), 1-686. Βλ. επίσης της Ιδίας, *Η ελληνική έμπορική κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας 1636-1848. Οργάνωση και Δίκαιο*, [Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αΐμου-246], Θεσσαλονίκη 1994, 1-446.

στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας, η ευρεία διασταλτική ερμηνεία των ρυθμίσεων του βυζαντινού δικαίου (κυρίως προκειμένου περί εκδόσεως διαζευκτηρίων ή νομιμοποιήσεως ακύρων γάμων)²⁹. Επίσης, η εφαρμογή, σε ορισμένες μόνον περιπτώσεις, της αρχής της *εκκλησιαστικής οικονομίας*, δηλαδή της “κατ’ ἐπιείκειαν καί συγκατάβασιν” πλήρους ή μερικής παρέκκλισης από την άκαμπτη εφαρμογή των διατάξεων του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου³⁰. Αντίστοιχο φαινόμενο αποτελεί η αξιοποίηση του «περί δικαίου λόγου», ή του «ὀρθοῦ λόγου» ως ερμηνευτικού κριτηρίου, κατά την απονομή της δικαιοσύνης από τις κοινοτικές αρχές ή τους δραγομάνους του οθωμανικού στόλου³¹.

Η έως σήμερα έρευνα των μεταβυζαντινών νομικών πηγών, κυρίως

29. Για τη διασταλτική ερμηνεία των νομίμων λόγων διαζυγίου, η οποία εκτείνεται ακόμη και επί περιπτώσεων που εμφάνιζαν ελάχιστες ομοιότητες μεταξύ τους, καθώς και τις σκοπιμότητες που εξυπηρετούσε η ερμηνεία αυτή βλ. Δ. Γκίνης, «Οί λόγοι διαζυγίου επί Τουρκοκρατίας», *ΕΕπΣχΝομΟικΕ ΑΠΘ* 8 (*Μνημόσυνον Π. Βιζουκίδου*), Θεσσαλονίκη 1960, 253-254. Για το ίδιο φαινόμενο στη νομολογία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως των πρώτων χρόνων μετά την Άλωση βλ. Δ. Αποστολόπουλος, *Ανάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς: βυζαντινό δίκαιο καί μεταβυζαντινή νομοθεσία*, Ἀθήνα 1999, 203-207 όπου και αναφορά σε συγκεκριμένες συνοδικές αποφάσεις.

30. Βλ. ενδεικτικά Ἄμ. Αλιβιζάτος, *Ἡ οἰκονομία κατὰ τό κανονικόν δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1949, κυρίως 21-13, 57 επ., 91 επ.· Πανταζόπουλος, *Ἐκκλησία καί Δίκαιον, ὁ.π.*, 216, 224-225· *Ἐπιστολές τῶν Οἰκουμενικῶν Πατριαρχῶν πρὸς τοὺς Μεγάλους Πρωτοπαπάδες τῆς Κέρκυρας (17ος-18ος αἰῶνας)* (έκδ. Νικολέτα Βλάχου, ἐπιστ. ἐπιμ. Ἑλένη Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ἄγ. Τσελίκας), Κέρκυρα 2009, 49 επ. Για την εφαρμογή του δεσμού του χωρισμού του ανδρoγύνου «ἀπό τραπεζῆς καί κοίτης» ἀπό την Ορθόδοξη Ἐκκλησία της Κέρκυρας, κατὰ μίμηση της Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ως μέτρου ἀπολύτως αναγκαίου για την αντιμετώπιση σοβαρῶν κοινωνικῶν καταστάσεων βλ. Καπάδοχος, *Ἡ ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης, ὁ.π.*, 129 επ., 174, 256, 268, 271-274 κ.ά. Για την αρχή της *οικονομίας* πρβλ. Sp. Troianos, «Ἀκρίβεια und Οἰκονομία in der Heiligen Kanones», στον τόμο *Historia et Jus, II.1989-2004*, Ἀθήνα 2004, No 58, 785-799· Papastathi, *Les institutions du droit privé, ὁ.π.*, 165 σημ. 77· C. Pitsakis, «*OIKONOMEIN: Droit rigide et droit flexible dans l'ordre juridique byzantin (Une esquisse d'introduction)*», στον τόμο *Festschrift für Apostolos Georgiades zum 70. Geburtstag*, Athen 2006, ἰδίως 1051 επ. όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές.

31. Βλ. σχετικά τις οδηγίες των δραγομάνων του οθωμανικού στόλου προς τα κοινοτικά κριτήρια για την επίλυση διαφόρων επίδικων ζητημάτων (Τουρτόγλου-Παπαρρόγη, *Ἡ συμβολή τῶν δραγομάνων, ὁ.π.*, αρ. 36, 44), τις αναφορές των “κοινῶν” προς τις οθωμανικές αρχές (Τουρτόγλου, Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Μυκόνου, ὁ.π., 44 σημ. 9), τα αναφερόμενα στο νομικό έργο του ἑλληνα δικαστή στη Ρουμανία Δημ. Καταρτζῆ-Φωτιάδου του έτους 1793 κατὰ τῆς συνήθειας των διαιτητῶν να μην ορκίζονται, κατὰ των βασανιστηρίων ως αποδεικτικού μέσου όταν εξικνεῖται μέχρι τῆν φυσική εξόντωση του ανακρινόμενου (Δ. Οικονομίδης, «Ἡ “Δικανική Τέχνη” τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ-Φωτιάδου», *ΕΑΙΕΔ* 3 (1950), 26 επ.) κ.ά. Πρβλ. Μάουρερ, *Ἡ Ἑλληνικὸς Λαός, ὁ.π.*, 96· Ν. Πανταζόπουλος, «Ἡ δικαιοδοτικὴ πολιτικὴ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν καί τὴν Καποδιστρακὴν περίοδον (1821-1832). Ἀπόπειρες ὑποκαταστάσεως τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴν ἐκτελεστικὴ», *ΕΕπΣχΝομΟικΕ ΑΠΘ, τ. ΙΘ' (Ἀντιχάρισμα στὸν Ν. Ι. Πανταζόπουλο)*, Θεσσαλονίκη 1986, 108 επ.

αυτών που προέρχονται από τον ευρύτερο νησιωτικό χώρο του Αιγαίου, έχει καταδείξει ότι, σε αρκετά σημεία, ο υποτιθέμενος “ανταγωνισμός” μεταξύ βυζαντινού και εθιμικού δικαίου υπήρξε απλώς “φαινομενικός” καθώς αρκετές από τις “παλαιές συνήθειες” δεν διέφεραν ουσιαστικά από το προϊσχύσαν βυζαντινό δίκαιο³². Άλλωστε η εφαρμογή του προϋφισταμένου δικαίου των κατακτηθέντων πληθυσμών είχε, ανά περιοχές, ρητώς επιτραπεί από τους κατά περίπτωση εκδοθέντες γενικούς ή ειδικούς σουλτανικούς ορισμούς περί των δικαιωμάτων ζωής, θρησκείας, ιδιοκτησίας και ετεροδικίας υπέρ των Χριστιανών και Ιουδαίων με βάση αρχέγονες θεμελιώδεις αρχές της διεθνούς πρακτικής των λαών της Ανατολής, οι οποίες εν συνεχεία ενσωματώθηκαν στο μουσουλμανικό δίκαιο³³. Σύμφωνα με ορισμένους μελετητές είναι πιθανόν ότι το ίδιο ίσχυσε, όσον αφορά στη ρύθμιση των εννόμων σχέσεων μεταξύ ελλήνων, και στις φραγκοκρατούμενες περιοχές³⁴ με βάση την επικρατούσα ακόμη στη Δύση *αρχή της προσωπικότητας του νόμου*³⁵.

Τεκμήρια της πρακτικής εφαρμογής του δικαίου των βυζαντινών, ως του δικαίου που είχαν ήδη θιώσει οι ελληνόφωνοι πληθυσμοί περισσότερο από μία χιλιετία, αποτελούν μία σειρά κειμένων νομοθετικού ή διοικητικού περιεχομένου, καθώς και άλλων αρχειακών πηγών, οι οποίες αποκα-

32. Πρβλ. τις απαντήσεις των επαρχιακών ειρηνοδικείων και των τοπικών δημογεροντιών στα ερωτήματα του Υπουργείου Δικαιοσύνης του 1833 όπου αναφέρεται ότι η τοπική συνήθεια επί ειδικών νομικών ζητημάτων (κυρίως εμπραγμάτου δικαίου) συμφωνεί με τον «γραπτό νόμο», δηλαδή με το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο (Ι. Βισβίτζης, «Τά ἐρωτήματα τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης τοῦ ἔτους 1833 περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων καὶ αἱ ἐπ’ αὐτῶν ἀπαντήσεις τῶν τοπικῶν ἀρχῶν», *ΕΑΙΕΔ* 9 (1962), 12, 14, 15, 18, 19, 21, 23, 25 κ.λπ.) Βλ. ομοίως Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, *ό.π.*, τ. Α΄, 90-91· Ρ. Ζερός, «Survivances byzantines dans le droit des coutumes», *Balkan Studies* 21.1 (1980), 1-19 (σε ἀνάτυπο) και με περαιτέρω τεκμηρίωση επί εξειδικευμένων ζητημάτων Μ. Τουρτόγλου, *Παρθενοφοδία καὶ εὔρεσις θησαυροῦ*, *ό.π.* 94 επ.· Του Ιδίου, Παρατηρήσεις ἀναφερόμενες στό μεταβυζαντινό δίκαιο, *ό.π.*, 78· Του Ιδίου, Περὶ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης, *ό. π.*, 93 επ.· Του Ιδίου, Ἡ νομολογία κριτηρίων τῆς Νάξου, *ό.π.*, 102 επ.· Του Ιδίου, «Ἡ κατάσταση τῆς δικαιοσύνης στήν Ἑλλάδα κατά τὴν ἄφιξη τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια», *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 4, Ἀθήνα 2004, 234· Πιτσάκης, *Ἐξάβιβλος*, *ό.π.*, 7η΄.

33. Ν. Παναζόπουλος, «Ἡ πτώσις τοῦ Βυζαντίου ὡς ἀφετηρία ἀναγεννήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου», *ΕΕΠΣχΝομΟικΕ ΑΠΘ, ΙΘ΄, τευχ. Γ΄ (Ἀντιχάρισμα στον Ν. Ι. Παναζόπουλο)*, Θεσσαλονίκη 1986, 7 επ.· Του Ιδίου, Τά προνόμια, *ό.π.*, 29 επ.· Tsourka-Papastathi, *Les institutions du droit privé*, *ό.π.*, 148 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

34. Για την ενσωμάτωση στοιχείων του τοπικού εθιμικού δικαίου στην διαμόρφωση του φεουδαλικού κώδικα των *Ασσιζών της Ρωμανίας* βλ. Topping, *The Formation of the Assizes of Romania*, *ό.π.*, 304-314· Π. Ζέπος, «Τά “συνήθεια” εἰς τό Χρονικόν τοῦ Μορέως», *Πρακτικά τοῦ Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τ. Α΄ (1981), 116.

35. Δ. Γκόφας, *Ἱστορία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, Ι, Ἀθήνα 1976, 180 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

λύπτουν τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης και ρύθμισης των σχέσεων ιδιωτικού δικαίου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο. Ανάμεσα σε αυτά αξίζει ιδιαίτερος να επισημανθούν τα ακόλουθα: Το *Χρονικόν του Μορέως* (μεταξύ 1330-1388)³⁶. Ο «αχτιναμές» του Σουλτάνου Σουλεϊμάν υπέρ της νήσου Σάμου που εκδόθηκε το έτος 1562³⁷. Οι κατά καιρούς παραινέσεις των Πατριαρχών προς τους ορθοδόξους χριστιανούς για τήρηση των «ἐκκλησιαστικῶν καὶ χριστιανικῶν νόμων» ἢ «τῶν νόμων πού ἐπικράτησαν

36. J. Schmitt, *The Chronicle of Morea*, London 1904 (ανατ. Groningen 1967), στίχοι 1631-1648, 2089-2097· πρβλ. ομοίως στη γαλλική εκδοχή του κειμένου, J. Longnon (ed.), *Livre de la conquête de la princée de l'Amorée, Chronique de Morée (1204-1305)*, Paris 1911, § 106. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά Άδ. Αδαμαντίου, «Τά Χρονικά του Μορέως», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 6 (1906), 453 επ.· Ζέπος, Τά “συνήθεια” εἰς τό Χρονικόν του Μορέως, *ό.π.*, 112-118· Βισβίτζης, Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα, *ό.π.*, 115, 118· Του Ἰδίου, «Τό πρόβλημα τῆς ἱστορίας του μεταβυζαντινοῦ δικαίου», *ΕΑΙΕΔ* 6 (1955), 138· P. Topping, «Co-existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete», στον τόμο *Studies on Latin Greece A. D. 1205-1715, [Variorum Reprints]*, London 1977, no XI, 5-6.

37. Βλ. σχετικά Α. Σεβαστάκης, *Τό δημόσιον δίκαιον ἐν Σάμῳ κατά τήν τουρκοκρατίαν τήν ἐπανάστασιν καί τό ἡγεμονικόν καθεστῶς*, Θεσσαλονίκη 1959, 2. Εἰδικότερα στον “αχτιναμέ” του έτους 1562 ορίζεται ἡ εφαρμογή των νόμων των «ρωμαίων», δηλαδή των βυζαντινών αυτοκρατόρων ἐπί των κληρονομικῶν καὶ ποινικῶν υποθέσεων των υποδούλων. Πρβλ. καὶ “αχτιναμέ” του έτους 1580 του σουλτάνου Μουράτ Γ’ υπέρ των νήσων Νάξου, Ἀνδρου, Πάρου, Μήλου, Σαντορίνης καὶ Σύρου, “αχτιναμέδες” υπέρ της νήσου Χίου των ετών 1535, 1578 καὶ “αχτιναμέ” υπέρ της Καισαρείας του έτους 1734 όπου αναγνωρίζεται ἡ ελευθερία διαθέσεως του συνόλου της περιουσίας του θανόντος με διαθήκη σε οποιονδήποτε ἰδιώτη, κατά παρέκκλιση ἀπό το ἱερό μουσουλμανικό δίκαιο καὶ τους γενικούς σουλτανικούς προνομιακούς ορισμούς, σύμφωνα με τους οποίους οἱ λαϊκοί μπορούσαν να διαθέτουν ελευθέρως μόνο το 1/3 της περιουσίας τους καὶ αυτό μόνον χάριν ευαγῶν σκοπῶν. Για το ζήτημα βλ. W. Macnaghten, *Principles and Precedents of Moohumudann Law*, Calcutta 1825, 53-55, 241-249· Δ. Δημητριάδης (Δημητρώγλου), *Ἱερονομικόν Κληρονομικόν τῶν Μωαμεθανῶν Δίκαιον (Φερὰϊζ)*, Ἀθήνα 1915, 7 επ.· Ν. Τορναούφ (μετ. Ν. Σακόπουλος), *Μουσουλμανικόν Δίκαιον κατά τὰς πηγὰς του*, τ. Α’, Σμύρνη 1871, 171· Δ. Γκίνης, «Ἄνεκδοτον ἐγχειρίδιον περί τῆς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικῆς διαδοχῆς κατά τό Ὄθωμανικόν δίκαιον», *ΕΕΒΣ* 27 (1957), 275. Συναφές καὶ το περιεχόμενο των “αχτιναμέδων” υπέρ των νήσων Χίου, Κυκλάδων, Ν. Σποράδων καὶ νήσων του Αργοσαρωνικῶν που αναγνώριζαν τὴν εγκυρότητα ὁλων των δικαιοπραξιῶν που εἶχαν συνομολογηθεῖ στο παρελθόν μεταξύ των νησιωτῶν καθώς καὶ ὁλων των αποφάσεων των τοπικῶν κριτηρίων καὶ των διαιτησιῶν. Ἐπίσης ἐπέτρεπαν τὴν ἐκδίκαση των υποθέσεων κατά τα τοπικά δίκαια ἀπό πρόσωπα της ἐκλογῆς των νησιωτῶν, χωρίς παρέμβαση των τούρκων καθήδων. Για το ζήτημα βλ. ενδεικτικά Ἀ. Μάμουκας, *Τὰ κατά τήν Ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος...*, τ. II, Ἀθήνα 1852, 323-324· D. Zakythinis, *La commune grecque. Les conditions historiques d’une décentralisation administrative*, στον τόμο *L’ Hellenisme contemporain*, II (1948), 24-30, 96· Ἀ. Δρακάκης, *Ἡ Σύρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. Α’, Σύρος 1948, 73-74· Β. Σφυρόερας, *Οἱ δραγομάνοι του στόλου. Ὁ θεσμός καὶ οἱ φορεῖς*, Ἀθήνα 1965, 1 σημ. 2, 16-17 σημ. 3· Ἐλένη Κούκκου, *Οἱ κοινοτικοὶ δεσμοὶ στίς Κυκλάδες κατά τήν Τουρκοκρατία*, Ἀθήνα 1980, 25 επ.

στην *εὐσέβαστη πολιτεία τῶν χριστιανῶν*»³⁸ καθώς και οι συναφείς αναφορές της πατριαρχικής νομολογίας σε νομικές πηγές της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου³⁹. Η πληθώρα δικαστικών αποφάσεων και νοταριακών εγγράφων όπου κατάδηλη γίνεται η εφαρμογή «τῶν γενικῶν πολιτικῶν νόμων» ή «τῶν βασιλικῶν νόμων» ή «τῶν νόμων καί τῶν παλαιῶν ἐθίμων»⁴⁰ ή τηρούνται πρακτικές που αποτελούν πιστή εφαρμογή συναφῶν ρυθμίσεων, ἄλλοτε του αυτοκρατορικού⁴¹ ή του δημῶδους βυζαντινοῦ δικαίου⁴², και ἄλλοτε διαφόρων νομικῶν συλλογῶν της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου⁴³. Εξάλλου στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται οι εντολές του οθωμανοῦ κατακτητή στα διοριστήρια ἐγγραφα των δικαστικῶν του αρχῶν να λαμβάνουν υπόψιν τους τα τοπικά ἐθίμα όταν κρίνουν υποθέσεις των υποδούλων⁴⁴. Χαρακτηριστικό επίσης είναι το προοίμιο της «*Προχείρου Ἐπιτομῆς τῶν ἀνεκαθεν τοπικῶν συνηθειῶν*» της νήσου Σαντορίνης του ἔτους 1797 όπου ειδικῶς αναφέρεται ὅτι «*αἱ παλαιαὶ συνήθειαι καθ' ἕκαστον τόπον μετὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς νόμους διεφυλάττοντο πάντοτε πανταχοῦ ὡς κεφάλαια νόμου*»⁴⁵.

38. Πρβλ. Μ. Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις, ἐπιστολαί, λύσεις, θεσπίσματα τῶν ἀγιωτάτων Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου μέχρι Διονυσίου τοῦ ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως*, Κωνσταντινούπολις 1888, τ. 1, 189-192· Ἀποστολόπουλος, *Ἀνάγλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς*, ὅ.π., 162 ὅπου και η σχετικὴ βιβλιογραφία.

39. Παπαγιάννη, *Νομολογία, II. Οἰκογενειακὸ Δίκαιο*, 116 σημ. 24, 118 σημ. 23· Της Ἰδίας, *Νομολογία, III. Κληρονομικὸ Δίκαιο*, 285 σημ. 51· Παληοῦ, *Παράλληλη δικαιοδοσία*, ὅ.π., 250· Της Ἰδίας, «*Εἰκονικὲς δικαιοπραξίες στην Κοζάνη του 19ου αἰῶνα*», *ΕΚΕΙΕΔ* 44 (2012-2013), 465.

40. Τουρτόγλου, *Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Νάξου*, ὅ.π., 102 επ· Του Ἰδίου, *Ἡ νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Μυκόνου*, ὅ.π., 54 σημ. 36 ὅπου και περαιτέρω βιβλιογραφικὲς αναφορές· Α. Σεβαστάκης, *Δίκαιο καὶ δικαστικὴ ἐξουσία στὴ Σάμο 1550-1912 μὲ ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, Ἀθῆνα 1986 (= Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Η. Αρναούτογλου, Ι. Χατζάκης, *Περίγραμμα Ἱστορίας του Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου. Τα ἐλληνικὰ κείμενα, Πραγματεῖα Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 63 (2011), λήμμα αρ. 583, 420).

41. Τουρτόγλου, *Παρθενοφορία καὶ εὐρεσις θησαυροῦ*, ὅ.π., 95 επ· Του Ἰδίου, «*Ἡ ἐξασφάλιση τῶν δικαιωμάτων στὰ μεταβυζαντινὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα*», *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 3, Ἀθῆνα 2000, 37, 40 επ.

42. Τουρτόγλου, *Περί τῆς συλλογικῆς εὐθύνης σὲ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ νομικὰ ἰδίως κείμενα*, ὅ.π., 12-13, 16.

43. Βλ. ενδεικτικὰ Τσοῦρκα-Παπαστάθη, *Ἡ νομολογία του κριτηρίου της ἐλληνικῆς “κομπανίας”*, ὅ.π., 32 και στα σχόλια των ἐπιμέρους αποφάσεων του κριτηρίου της κομπανίας ὅπου και οι ἐιδικὲς παραπομπὲς της συγγραφέως στα συναφῆ χωρία της *Εξαβίβλου του Ἀρμενοπούλου*, του *Νομικοῦ* του Ἐπισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου, της *Βακτηρίας Ἀρχιερέων*, του *Νομοκάνονος Μαλαζοῦ*, του *Συντάγματος κατὰ στοιχεῖον*, του *Συντάγματος Νόμων Πολιτικῶν* και του *Νομοκριτηρίου*. Πρβλ. και στον Πίνακα πηγῶν της Ἰδίας, ὅ.π., 657-658.

44. Μάουρερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, ὅ.π., § 44, III.

45. Προϋπόθεση μάλιστα της ἀποδοχῆς ἀπὸ τα κοινοτικὰ κριτήρια μιᾶς συνήθειας ὡς ὀρθῆς και δίκαιης ἀποτελοῦσε ὅτι η συνήθεια αὐτὴ δεν συντελοῦσε στη “*φθορὰ*” υφισταμένου

Διαφοροποιημένη ωστόσο, σε αντιπαραβολή με όσα έχουν προαναφερθεί, εμφανίζεται η κατάσταση απονομής της δικαιοσύνης στις βενετοκρατούμενες περιοχές. Και τούτο διότι, σύμφωνα με τα *Statuta Veneta*, το επίσημο δηλαδή νομοθετικό συμπλήρωμα της Γαληνοτάτης,⁴⁶ ο δικαστής, σε περίπτωση σιωπής του νόμου (*vacatio legis*), έχει τη διακριτική ευχέρεια να κρίνει την υπόθεση είτε με βάση την αρχή της αναλογίας (*a similibus est ad similia procedendum*) είτε με βάση το “γενικώς αποδεκτό” έθιμο (*secundum consuetudinem approbata*). Εάν πάλι η επίδικη περίπτωση δεν παρουσιάζει ουδεμία αναλογία με άλλες, ήδη κριθείσες, παρόμοιες υποθέσεις ή δεν υφίστατο “γενικώς αποδεκτό” έθιμο τότε, επικουρικά, εφαρμογή έχει η περί δικαίου συνείδηση του δικαστή σχετικά με την επακριβή εφαρμογή του νόμου (αναγωγή στις αρχές του φυσικού ή “ορθού” δικαίου)⁴⁷. Κατά συνέπεια, σύμφωνα με την ιεραρχία των πηγών του δικαίου που καθιέρωνε το βενετικό δίκαιο, οι τοπικές συνήθειες των ελληνικών πληθυσμών δεν θα μπορούσαν, ακόμα και σε περίπτωση σιωπής του νόμου, να εφαρμοσθούν εάν και εφόσον η δικανική κρίση κατέληγε στο συμπέρασμα ότι το έθιμο που επικαλείτο ο έλληνας διάδικος στη συγκεκριμένη επίδικη υπόθεση δεν ήταν γενικώς αποδεκτό, αλλά συνιστούσε, απλώς και μόνον, μία συνήθεια τοπικά περιορισμένη⁴⁸. Ίσως λοιπόν γι’ αυτόν ακριβώς τον λόγο οι έλληνες κάτοικοι επεδίωκαν, πριν από τη συνομολόγηση των συνθηκών ειρήνης ή των συμβάσεων παραδόσεως πόλεων στους βενετούς επικυρίαρχους,

αυτοκρατορικού νόμου, αλλά απέβλεπε προς το “κοινόν όφελος”. Βλ. το σχετικό κείμενο εις I & Π. Ζέπων, *Jus Graecoromanum*, τ. 8, Αθήναι 1931, 503.

46. D. Rizzardi-Griffi, *Volumen Statutorum Legum ac lurium tam civilium quam Criminalium DD. Venetorum cum correctionibus serenissimum Principum pro tempore*, Venetiis 1709, Prologus primus, 2-3. Για τον μη κωδικοποιητικό χαρακτήρα της Συλλογής Νόμων που εξέδωσε η Βενετική Δημοκρατία από το 1242 βλ. Θ. Φραγκόπουλος, *Ἡ ἐν τοῖς Ἰονίοις νήσοις Ἀστική Νομοθεσία κατά τε τοὺς ἐνετικούς νόμους καί τας ἐν ἰσχύι διατάξεις τοῦ Ἰονίου Πολιτικοῦ Κώδικος*, Αθήναι 1886, 12, 18· I. Σκαλτσούνης, *Μελέται ἐπὶ τῶν Ἀστικῶν Νόμων τῶν Ἰονίων Νήσων*, Αθήναι 1866, 8.

47. Για τη δικαιοπλαστική δύναμη της νομολογίας των βενετικών δικαστηρίων (*diritto giudiziaro*) βλ. ενδεικτικά Fr. Schupfer, *Manuale di storia del diritto Italiano. Le Fonti. Leggi e Scienza*, Città di Castello, ed. S. Lapi, 1892, 98-99· Flogaïtis, *Système Vénitien de successions ab intestat*, ό.π., 32. Πρβλ. και Σκαλτσούνης, *Μελέται*, ό.π., 70-75· Φραγκόπουλος, *Ἡ ἐν τοῖς Ἰονίοις νήσοις Ἀστική Νομοθεσία*, ό.π., 19-20· Μανίν, *Περὶ τῆς ἀστικῆς, ἐμπορικῆς καὶ ποινικῆς τῶν Ἐνετῶν νομοθεσίας*, ό.π., 22· Λούτζης, *Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἐπτανήσου*, ό.π., 225-226·

48. Πρβλ. και την εξουσιοδότηση του εκπροσώπου της Βενετίας στη νήσο Κέρκυρα να τροποποιεῖ τα ισχύοντα στη νήσο έθιμα εάν κρίνει ότι η τροποποίησή τους εξυπηρετεῖ την ευημερία της πόλεως και της νήσου (Πανταζόπουλος, *Τιμαριωτισμός ἐν Ἐπτανήσῳ ἐπὶ Βενετοκρατίας*, ό.π., 223 σημ. 7 με παραπομπή στο άρθρο XI των *Legge Municipali* (Pojago, *Legge Municipali*, τ. Α΄, ό.π., 27).

να ενσωματώσουν στη συνθήκη ειδικό άρθρο που θα προέβλεπε την υποχρεωτική εφαρμογή των συνηθειών τους (*iuxta usum Graecorum*) επί των εννόμων σχέσεων μεταξύ ελλήνων⁴⁹. Συνακόλουθη ήταν η μνεία της εφαρμογής του «δικαίου των Ελλήνων» («*usus graecorum*» ή «*consuetudo tempore graecorum*» ή «*consuetudo terre*») στα ειδικά προνόμια που παρείχε κατά καιρούς η Βενετία στους κατοίκους διαφόρων περιοχών⁵⁰. Αδιευκρίνιστο παραμένει πάντως εάν η ως άνω διάταξη των βενετικών στατούτων, κατά την οποία το γενικώς αποδεκτό έθιμο έχει εφαρμογή μόνον σε περίπτωση σιωπής του νόμου, είχε πιστή εφαρμογή στη δικαστηριακή πρακτική που ακολουθήθηκε, κατά περιόδους, στις διάφορες βενετοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Σύμφωνα με πληροφορία που παρέχει ο τελευταίος Δόγης της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας Δανιήλ Μανίν, στην περιοχή των Επτανήσων, η νομική ισχύς των εθίμων ήταν στην πράξη πολύ μεγαλύτερη εφόσον μπορούσαν όχι μόνον να συμπληρώσουν ισχύοντα νόμο, αλλά ακόμα και να τον ερμηνεύσουν, να τον τροποποιήσουν ή και να τον καταργήσουν μέσω κυρίως της οδού της αχρησίας (αρνητικά έθιμα)⁵¹.

49. Για τα αιτήματα αυτά βλ. ειδικότερα Χρύσα Μαλτέζου, «Η αρχαία κληρονομιά στην ιδεολογία του βενετοκρατούμενου έλλητισμού», *Τα Ιστορικά* 15 (1998), 61.

50. Βλ. τις ρυθμίσεις της συνθήκης Βενετών-Καλλέργη του έτους 1299 όπου επίσης παρατηρείται η διατήρηση βυζαντινών θεσμών εμπραγμάτου δικαίου σε επί μέρους άρθρα της συνθήκης (έμφύτευσις, δενδροκτησία, «άντιτοπία») στον Κ. Μέρτζιο, «Η συνθήκη Ένετων Καλλέργη και οι συνοδευόντες αυτήν κατάλογοι», *Κρητικά Χρονικά*, 3.2.(1949), 269, 272-273· πρβλ. και Μαλτέζου, Byzantine “consuetudines” in Venetian Crete, *ό.π.*, 270 όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές. Βλ. επίσης και την παραχώρηση των νήσων Τήνου και Μυκόνου έτους 1392 από τους βενετούς στη δικαιοδοτική εξουσία «ρέκτορα» με την υποχρέωση να διοικεί και να αποδίδει το δίκαιο σύμφωνα με τις τοπικές συνήθειες των νήσων και μόνον σε περίπτωση ανάγκης σύμφωνα με τις τοπικές συνήθειες της Χαλκίδας, όπως αυτές είχαν κωδικοποιηθεί στο κείμενο των *Ασσιζών της Ρωμανίας* (Jacoby, *La féodalité*, *ό.π.*, 240 σημ. 1). Επιπρόσθετα το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται σε «*καπιτουλάριον προσώπων δικαστών*» (*capitularium prosoporum*) της βενετικής Κρήτης (2ο ήμισυ του 13ου αι.) που καθόριζε, μεταξύ άλλων, την απονομή της δικαιοσύνης σε διαφορές μεταξύ ελλήνων [E. Gerland (ed.), *Das Archiv des Herzogs von Candia*, Strasburg 1899, 98, «2. ... *Et si consuetudo non reperiretur, procedam et iudicabo secundum meam bonam conscientiam. Excepto de ratione repromissarum, de quibus proceder et iudicare debeo iuxta usum Greorum ...*»· Θεοτόκης, Τά καπιτουλάρια τής βενετοκρατούμενης Κρήτης 1298-1500, *ό.π.*, 146 (όπου το κείμενο σε ελληνική μετάφραση)] καθώς και σε δικαστικές αποφάσεις του τέλους του 14ου αι. με τις οποίες κρίνονται ποικίλα ζητήματα εμπραγμάτου δικαίου (Μαλτέζου, Byzantine “consuetudines”, *ό.π.*, 273 επ.).

51. Μανίν, *Περί τής άστικής, έμπορικής και ποινικής τών Ένετων νομοθεσίας*, *ό.π.*, 21 σημ. 1, 23. Για το ζήτημα της ισοδυναμίας νόμων και εθίμων στο βενετικό δικαιοσύστημα βλ. επίσης Φραγκόπουλος, *Η έν τούς Ιονίους νήσους Άστική Νομοθεσία*, *ό.π.*, 23-24· Flogäitis, *Système Venitien de successions*, *ό.π.*, 29-31. Αντίθετη άποψη, όσον αφορά κυρίως στην

Η ταυτόχρονη συνύπαρξη και λειτουργία διαφορετικών νομικών συστημάτων ή μηχανισμών απονομής ιδιωτικού και ποινικού δικαίου αποτέλεσε βασικό παράγοντα εξισορρόπησης των αντίρροπων νομικών τάσεων που μοιραίως ανέκυπταν υπό καθεστώς ξενικής κυριαρχίας. Από την ποικιλομορφία αυτή των νομικών κανόνων, αλλά και την ευρεία δυνατότητα των διαδίκων να επιλέξουν ή να κάνουν παράλληλη χρήση πλειόνων συστημάτων ή μηχανισμών του δικαίου⁵², αλλά, ενίοτε, να μετέλθουν ακόμη και “παρελκυστικές” νομικές πρακτικές για να διαφύγουν από τις μη κοινωνικά αποδεκτές ή ασύμφορες ρυθμίσεις του δικαίου του εκάστοτε επικυρίαρχου⁵³ ακόμη δε και για να υπερκεράσουν

εφαρμογή του φεουδαλικού συστήματος στην Κέρκυρα, υπεστήριξε ο Ν. Πανταζόπουλος (Τιμαριωτισμός εν’Επτανήσφ. *ό.π.*, κυρίως 224 επ.). Σε κάθε περίπτωση το ζήτημα έχει ανάγκη από περαιτέρω διεξοδική διερεύνηση με βάση το περιεχόμενο των σωζόμενων δικαστικών αποφάσεων ανά βενετοκρατούμενη περιοχή.

52. Για την επιλογή των διαδίκων μεταξύ προσφυγής σε κοινοτικό ή οθωμανικό δικαστήριο, την παράλληλη, *de facto*, δικαστική δικαιοδοσία κοινοτικών και εκκλησιαστικών δικαστηρίων που εφαρμόσθηκε σε ορισμένες περιοχές και τις σκοπιμότητες που ενδεχομένως εξυπηρετούσαν οι διεργασίες αυτές βλ. ενδεικτικά Μ. Τουρτόγλου, «Παρατηρήσεις άναφερόμενες στο “μεταβυζαντινό δίκαιο” και στην εξελικτική του πορεία», *Μελετήματα Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου*, τ. 4, Αθήνα 2004, 76· Παληού, Βοεβόδες της Κοζάνης, *ό.π.*, 285· Της Ιδίας, Παράλληλη δικαιοδοσία, *ό.π.*, κυρίως 249 επ. Για το ζήτημα της επιλογής των διαδίκων μεταξύ της προσφυγής σε οθωμανικό ή εκκλησιαστικό δικαστήριο βλ. Γκίνης, Οί λόγοι διαζυγίου, *ό.π.*, 244· Παπαγιάννη, *Νομολογία, ΙΙΙ. Κληρονομικό δίκαιο*, *ό.π.*, 141-146, 274, 289 σημ. 79· Της Ιδίας, *Νομολογία, ΙΙ. Οικογενειακό δίκαιο*, 120-122· Παληού, Βοεβόδες της Κοζάνης, *ό.π.*, 279-296. Για τη λειτουργία ανάλογων πρακτικών κατά τη βυζαντινή περίοδο πρβλ. Lisa Bénou, *Pour une nouvelle Histoire du Droit Byzantin. Théorie et pratique juridiques au XIVe siècle*, Paris 2011, 281 επ.

53. Για τη σύναψη εικονικών συμβάσεων και τις σκοπιμότητες που εξυπηρετούσαν οι συμφωνίες αυτές βλ. Ί. Σταυρίδης, *Συλλογή Πατριαρχικών και Συνοδικών Έγκυκλίων, πατριαρχικών αποδείξεων και Έγκυκλίων τής Μ. Πρωτοσυγκελλίας*, εν Κωνσταντινουπόλει 1900, 107, 182, 183· Παπαγιάννη, *Νομολογία, Ι. Ένοχικό δίκαιο-Εμπράγματο δίκαιο*, *ό.π.*, 78 και κυρίως Παληού, Εικονικές δικαιοπραξίες, *ό.π.*, 451-483 με αξιοποίηση πληροφοριών από πρακτικά καταχωρισμένα στους Κώδικες Επισκοπής Σερβίων και Κοζάνης των ετών 1849-1868 και 1875-1889 και στους Κώδικες του Μικτού Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου Κοζάνης των ετών 1890-1899 και 1900-1913. Για τις πράξεις υιοθεσίας τρίτων προσώπων από ακλήρους ή παραχώρησης εν ζωή της περιουσίας τους σε αγαθοεργά ιδρύματα (με παρακράτηση της επικαρπίας από τον δωρητή) προκειμένου να μην περιέλθουν οι περιουσίες αυτές μετά τον θάνατο του κληρονομούμενου ή του δωρητή στο τουρκικό δημόσιο, σύμφωνα με τις επιταγές του ιερονομικού κληρονομικού δικαίου βλ. Γκίνης, Άνεκδοτον έγχειρίδιον περί τής έξ’αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής, *ό.π.*, 275 σημ. 4, 278. Για τη συναφή πρακτική της κατατίσεως «βαπτιστικών» συμβολαίων στη Μύκονο του 17ου-18ου αι. με σκοπό την προστασία της δωροδότης στον αναδεκτό ακινήτου περιουσίας του αναδόχου από τις διεκδικήσεις του τουρκικού δημοσίου βλ. Λυδία Παπαρρήγα-Άρτεμιάδη, «Μεταβιβάσεις ακινήτου περιουσίας αναδόχων διά «βαπτιστικών» συμβολαίων στη Μύκονο (17ος-18ος αι.)», *Μνημοσύνη* 15 (2001-2002), 237-238.

επιταγές του ίδιου του εθιμικού τους δικαίου⁵⁴, ανακύπτει μιά σειρά ζητημάτων που αναφέρονται: Στην έκταση και τους τρόπους διάχυσης του βυζαντινού νομικού συστήματος στους πληθυσμούς που παρέμειναν εγκατεστημένοι στον τουρκοκρατούμενο και λατινοκρατούμενο ελλαδικό χώρο. Στον βαθμό της επιβίωσης γενικών ή τοπικών εθιμικών αρχών ή συνθηδίων στο εσωτερικό των κυρίαρχων εννόμων τάξεων και στη διερεύνηση του κατά περίπτωση επικρατέστερου δικαιοϊκού υποστρώματος όταν εφαρμόζονται αναλόγου περιεχομένου διατάξεις φραγκικού, βενετικού ή βυζαντινού δικαίου. Στο ζήτημα των ομοιοτήτων ή διαφοροποιήσεων που παρουσιάζει το νομικό καθεστώς των διαφόρων λατινοκρατούμενων περιοχών. Στη διοικητική και δικαστική οργάνωση των κοινοτήτων και την εξέλιξη της δικαιοδοτικής τους λειτουργίας. Στη σχέση μεταξύ εθιμικού δικαίου, βυζαντινής νομοθεσίας και φεουδαλικών, βενετικών ή οθωμανικών νομικών δεσμών, όπου και για όσο χρονικό διάστημα οι δεσμοί αυτοί διατηρήθηκαν σε ισχύ. Στην πολιτική που ακολούθησε ο εκάστοτε επικυρίαρχος, αφενός μεν έναντι των υπηκόων του, αφετέρου δε έναντι των κατακτημένων πληθυσμών και στις συναφείς προσπάθειες διευθέτησης των μεταξύ τους υφισταμένων διαφορών. Στο ζήτημα της φύσης και της έκτασης των δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων των εκκλησιαστικών αρχών καθώς και της “νομοθετικής” δραστηριότητας που ανέπτυξε η Εκκλησία κατά την τουρκοκρατία κυρίως σε σχέση με ορισμένους ιδιόρρυθμους δεσμούς του εθιμικού οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου (λ.χ. «τράχωμα», «τριμοιρία»). Στο ζήτημα της αντίθεσης του εφαρμοζόμενου από την Εκκλησία δικαίου με το Οθωμανικό δίκαιο σε θέματα της δικαιοδοσίας της (οικογενειακό και κληρονομικό δίκαιο) καθώς και στο ζήτημα της προσπάθειας περιορισμού της δικαστικής δικαιοδοσίας της Εκκλησίας στις περιοχές κυρίως όπου υφίστανται εθιμικές κωδικοποιήσεις. Στο ζήτημα της επιρροής του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου στη σύνταξη των βασικών νομικών εγχειριδίων των παραδουναβίων ηγεμονιών αλλά και γενικότερα στο θέμα της σύνδεσης των νομικών εξελίξεων του ελληνικού κόσμου με τον νομικό βίο της βαλκανικής χερσονήσου κατά την τουρκοκρατία. Στην ανίχνευση κοινών νομικών πρακτικών στην οθωμανοκρατούμενη βαλκανική

54. Για το ζήτημα των εικονικών αφιερώσεων περιουσιών που υπέκρυπταν εκποιήσεις με απώτερο σκοπό την καταστρατήγηση των κανόνων του δικαίου της προτιμήσεως βλ. Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Μορφές δωρεών και νομικοί περιορισμοί στις Κυκλάδες (17ος-18ος αι.)», *EKEIEΔ* 36 (2002), 169 σημ. 117. Για το ζήτημα των δωρεών επικαρπίας ως μία νέα μορφή εκμεταλλεύσεως της αγροτικής γής που αποδέσμευε τον μεν καλλιεργητή από την υποχρέωση καταβολής του τιμήματος του κτήματος («εμπατίκι»), τον δε δωρητή, ως κύριο της γής, από την υποχρέωση μη ανατροπής της καλλιεργητικής συμβάσεως «εντριτίας» ή «κοντουβερνιάς» βλ. στην Ίδια, *ό.π.*, 151-152.

χερσόνησο που αποτελούν ενδεχομένως ενδείξεις της διαμόρφωσης ενός ευρύτερου “νομικού πολιτισμού” στην περιοχή, διακριτού έναντι εκείνου που ανέπτυξε ο δυτικός μεσαιωνικός κόσμος κατά την αντίστοιχη περίοδο. Επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον, κυρίως για τη μελέτη της ελληνικής νομικής επιστήμης και των συναφών δογματικών κατευθύνσεων της κατά την νεότερη πλέον περίοδο, παρουσιάζει η διερεύνηση των δυτικοευρωπαϊκών ή οθωμανικών νομικών προτύπων που επέδρασαν στα συνταγματικά κείμενα και στους αστικούς, ποινικούς και δικονομικούς κώδικες που θεσπίσθηκαν, κατά την εκπνοή πλέον του μεταβυζαντινού κόσμου⁵⁵, από τα δικαιολογικά καθεστώτα της *Επτανήσου Πολιτείας* (1800-1807) και του *Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων* [1815-με καταληκτικό όριο της μεταβυζαντινής περιόδου το 1841 (εισαγωγή Ιονίου Αστικού Κώδικα) ή την ένωση των νήσων με την Ελλάδα το 1864]⁵⁶, της *Ηγεμονίας της Σάμου* [1832-με καταληκτικό όριο μεταβυζαντινής περιόδου το 1897 (εισαγωγή Σαμιακού Αστικού Κώδικα) ή την ένωση της νήσου με την Ελλάδα το 1913]⁵⁷ καθώς και των καθεστώτων που

55. Για την άποψη ότι η μεταβυζαντινή περίοδος λήγει ουσιαστικά με την εισαγωγή ιδίου αστικού κώδικα σε έκαστο από τα τμήματα αυτά (Επτανήσος: Ιόνιος Αστικός Κώδικας 1841, Σάμος: Σαμιακός Αστικός Κώδικας 1897, Κρήτη: Αστικός Κώδικας 1904) βλ. Γκίνης, *Περίγραμμα*, ό.π., *Πρόλογος*, 9 και ομοίως Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Αρναούτογλου, Χατζάκης, *Περίγραμμα*, ό.π., *Εισαγωγή*, 157 σημ. 76.

56. Βλ. ενδεικτικά Ν. Dilorì, *Εύρετήριο της πολιτικής νομολογίας του Άνωτάτου Συμβουλίου της Δικαιοσύνης της Ιονίου Πολιτείας, (1818-1847)*, 1-359· Ν. Μαρκέτης, *Περί της κατά τον Ίόνιον Κώδικα κληρονομικής εξ' αδιαθέτου διαδοχής*, Αθήνα 1897· Η. Κυριακόπουλος (έκδ.), *Τά Συντάγματα της Ελλάδος*, Αθήνα 1960, 665 επ., 671 επ., 675 επ., 709 επ· Δ. Βενιέρης, *Κατάστασις της Έπτανήσου Πολιτείας*, Κέρκυρα-Τριέστιο 1804· Φραγκόπουλος, *Η εν τοις Ιονίσις νήσις Αστική Νομοθεσία*, ό.π., *passim*· Σκαλτσούνης, *Μελέται, ό.π., passim*· Ελένη Καλλιγά, «Το Σύνταγμα του Maitland για τα Επτάνησα (1817). Ιόνιες καταβολές και βρετανικοί στόχοι», *Ίστωρ* 3 (1991), 3-120· Σπ. Τρωιάνος, «Ο Ιόνιος Πολιτικός Κώδικας στην ελληνική νομική φιλολογία κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την Ένωση», στο τόμο *Το Ιόνιο Κράτος 1815-1864 [Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Κέρκυρα 21-24 Μαΐου 1988]*, Αθήνα 1997, 505-514· Ι. Κονιδάρης, «Η θέση των δρασκευτικών κοινοτήτων στα Συντάγματα της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807), Επτανήσος Πολιτεία (1800-1807)», [*Πρακτικά Συνεδρίου, Αργοστόλι 28-31 Οκτωβρίου 2000, Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών*], Αργοστόλι 2003, 47-56· Α. Νικηφόρος (επιμ.), *Συνταγματικά κείμενα των Ιονίων Νήσων*, Αθήνα 2008 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές.

57. Βλ. ενδεικτικά Ν. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, Σάμος 1899· Έπ. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ήτοι ιστορία της νήσου Σάμου από τών παναρχαίων χρόνων μέχρι τών καθ' ήμᾶς*, τ. 1-4, Σάμος 1881-1891· Του Ιδίου, *Σαμιακά, ήτοι ανέλιξις της νεωτέρας ιστορίας της Σάμου δι' ἐπισήμων ἐγγράφων*, τ. Α' - Β', Σάμος 1899· Κυριακόπουλος, *Συντάγματα*, ό.π., 858-867, 868-869· Γ. Σβορώνος, *Σαμιακή Νομοθεσία περιέχουσα προνόμια της ήγεμονίας Σάμου καί ἄπαντας τούς ἐν ἰσχύι νόμους αὐτῆς*, Σάμος 1903· Α. Σεβαστάκης, *Τό Δημόσιον Δίκαιον ἐν Σάμῳ κατά τήν τουρκοκρατίαν, τήν Ἐπανάστασιν καί τό ήγεμονικόν καθεστώς*, Θεσσαλονίκη 1959· Του Ιδίου, *Δίκαιον καί δικαστική ἐξουσία*, ό.π., Αθήνα 1986· Ι. Βακιρτζής, *Ιστορία της Ηγεμονίας*

διαμορφώθηκαν στην Κρήτη, αρχικά κατά την περίοδο της *Ημιαυτονομίας* της νήσου (1867-1898) και στη συνέχεια κατά την περίοδο της *Κρητικής Αυτονομίας Πολιτείας* [1898-με καταληκτικό χρονικό όριο μεταβυζαντινής περιόδου το 1903 (εισαγωγή Αστικού Κώδικα Κρήτης) ή την ένωση της νήσου με την Ελλάδα το 1913]⁵⁸. Τέλος, θα πρέπει ίσως να επισημανθεί, ότι η παράλληλη εξέταση του συστήματος απονομής της δικαιοσύνης στο πολιτειακό μόρφωμα της «*Συμπολιτείας του Ακρωτηρίου*» (Πάργα, Πρέβεζα, Βόνιτσα, Βουδρωτό), περιοχή από την οποία σώζεται μεγάλο σώμα ανέκδοτων, ως επί το πλείστον, δικαστικών αποφάσεων και νοταριακών πράξεων του 18ου - αρχών του 19ου αι.⁵⁹, μπορεί να αποβεί άκρως διαφωτιστική για την αποκάλυψη του εφαρμοσθέντος δικαίου στη γειτονική περιοχή των Επτανήσων κατά τη μακραίωνη περίοδο της βενετικής κυριαρχίας της.

Για τον ιστορικό του δικαίου οι απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά προσεγγίζονται, και συχνά αναπροσδιορίζονται, με βάση τις πληροφορίες που παρέχουν οι νομοκανονικές συλλογές, οι πολυπληθείς εκδόσεις πατριαρχικών εγγράφων και εκκλησιαστικής νομολογίας των χρόνων

Σάμου 1834-1912, Αθήνα 2005· Μ. Βαρβούνης, *Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η ηγεμονία της Σάμου*, Αθήνα 2005.

58. Βλ. ενδεικτικά Κυριακόπουλος, *Συντάγματα*, ό.π., 809-825· Σ. Παπαμανουσάκης, «Διάγραμμα Ιστορίας του Κρητικού Δικαίου», *Τάλως* 1 (1989), 235 επ. όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές· Του Ιδίου (έπιμ.), *Κρητικός Κώδιξ ΙΙ. Περίοδος Γ΄ Κρητική Πολιτεία (1898-1912)*, Μέρος Πρώτο, *Τάλως* 5/1-3 (1995), 13-2112. Του Ιδίου, «Κρήτη 1897-1898. Από την Επανάσταση στο Κράτος», *Τάλως* 12 (2004) 297-333· Του Ιδίου, «Το νομοθετικό έργο της “Κρητικής Πολιτείας”», ό.π., 335-361· Του Ιδίου, «Ο Κρητικός Αστικός Κώδικας», ό.π., 442-447, 449-479 όπου και λοιπές βιβλιογραφικές αναφορές.

59. Για το πολιτειακό καθεστώς της περιοχής αυτής, όπως διαμορφώθηκε με τη Συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως της 21.3.1800 και το εκτελεστικό αυτής σουλτανικό φερμάνι της 1.4.1800 βλ. ενδεικτικά Π. Χιώτης, *Σειρά Ιστορικών Άπονημονευμάτων*, τ. Γ΄, Κέρκυρα 1863, 748-753· Κ. Μαχαιράς, *Πολιτική και Διπλωματική Ιστορία της Λευκάδος (1797-1810)*, τ. 1, Αθήνα 1854, 227 επ.· Σπ. Ασδραχάς, “Οφεις από τό προνομιακό καθεστώς της Πάργας, Πρέβεζας, και Βόνιτσας, στον τόμο *Έλληνική Κοινωνία και οικονομία, η΄ και ιδ΄ αί.*», Αθήνα 1982, 199-223· Ρόδη Σταμούλη, «Η συνθήκη της Πρέβεζας (25 Δεκ. 1800) και η απήχησή της στα 1828», *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά* 5 (1996) (*Μνήμη Λ. Βρανούση*), 403-454 όπου και περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές Για τη νομολογία της περιόδου με βάση τις δημοσιευθείσες στην *ΕΚΕΙΕΔ* 35 (2001) αποφάσεις του Εφετείου Πάργας των ετών 1800-1806 [Δήμητρα Καραμπούλα, Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Το Βιβλίο των Αποφάσεων του “Συλλόγου της Επικλήσεως των πέντε” Πάργας (1803-1805), Ιστορικό Αρχείο Κέρκυρας, Φάκελος, 9 (1)», 145-169] και τους ανέκδοτους ακόμη κώδικες του *Αρχείου Μητροπόλεως Πρεβέζης* βλ. Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Δικονομικές διατάξεις και απονομή αστικής δικαιοσύνης στις περιοχές Πάργας, Πρέβεζας, Βόνιτσας (1800-1806)», *ΕΚΕΙΕΔ* 35 (2001), 171-281· Της Ιδίας, «Αποφάσεις Εφετείου Πάργας (1803-1805). Εισαγωγή-σχολιασμός», *ΕΚΕΙΕΔ* 35 (2001), 121-144.

της τουρκοκρατίας, οι σουλτανικοί ορισμοί νομοθετικού και διοικητικού περιεχομένου, οι κωδικοποιήσεις εθίμων, οι αποφάσεις νομοθετικού περιεχομένου των γενικών συνελεύσεων των κοινοτήτων και οι κοινοτικοί κανονισμοί, η νομολογία επισκοπικών, κοινοτικών και μικτών κριτηρίων, τα έγγραφα των αιρετοκρισιών, τα ιδιωτικά και νοταριακά δικαιοπρακτικά έγγραφα, τα πρακτικά και οι αποφάσεις των συντεχνιών, οι κώδικες μονών και μητροπόλεων, τα φραγκικά, βενετικά ή οθωμανικά διοικητικά έγγραφα που αναφέρονται κυρίως στην οργάνωση και απονομή της δικαιοσύνης. Οι σημαντικές αυτές πηγές της μακρόχρονης και ποικιλόμορφης μεταβυζαντινής περιόδου ερμηνεύονται με βάση το νομικό καθεστώς του εκάστοτε επικυρίαρχου και τις ιστορικές συνθήκες, το νομικό τους όμως υπόβαθρο αναδεικνύεται πληρέστερα σε συσχέτισμό με τις πηγές και τα πορίσματα της προγενέστερης βυζαντινής περιόδου⁶⁰.

Με τα δεδομένα αυτά, το *Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* της Ακαδημίας Αθηνών (ΚΕΙΕΔ) παραμένοντας πιστό στην προδιαγραφείσα αποστολή του, η οποία είναι κυρίως αυτή της *περισυλλογής, έκδοσης καί σχολιασμού τῶν ἀνέκδοτων νομικῶν πηγῶν τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου*⁶¹, εμπλουτίζει με τον παρόντα τόμο την πολύτομη σειρά των σχετικών εκδόσεών του, η οποία χρονολογείται ήδη από το έτος 1948⁶², με τον ελληνόγλωσσο Βατικανό Κώδικα αρ.

60. Όπως έχει χαρακτηριστικά επισημανθεί, ο συσχετισμός των εγγράφων πηγών της μεταβυζαντινής περιόδου με τις πηγές της βυζαντινής, καταδεικνύει την εξέλιξη του βυζαντινού δικαίου όχι μόνον ως προς την “τυπική”, αλλά και ως προς την ουσιαστική του μορφή (Παππούλιας, *Τό Έλληνικόν Αστικόν Δίκαιον*, ό.π., 31-32).

61. Δ. Παππούλιας, «Περί ιδρύσεως Αρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου», *Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 3 (1928), 739-742· *Συλλογή Νομοθεσίας Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, Ἀθῆναι 1976, 189.

62. Ενδεικτικῶς και μόνον γίνεται αναφορά στις εκδόσεις νομοκανονικών κειμένων και νομικῶν έργων ἢ συλλογῶν τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου [Μ. Φωτεινοπούλου, *Νομικόν Πρόχειρον*, ΕΚΕΙΕΔ 24-26 (1982), 3-415/*Νομοκάνων Γ. Τραπεζουντίου*, ΕΚΕΙΕΔ 27-28 (1985), 379-616/*Νομοκάνων Μ. Μαλαξοῦ*, κεφ. σζδ´-σπη´, ΕΚΕΙΕΔ 16-17 (1972), 7-39/Δ. Καταρτζή-Φωτιάδου, *Δικανική Τέχνη*, ΕΑΙΕΔ 3 (1950), 26-54/Δ. Πύρρου, *Νόμος Δικανικός*, ΕΑΙΕΔ 6 (1955), 94-99/*ναυτική νομοθεσία Ὑδρας* (ΕΚΕΙΕΔ 38 (2004), 275-305] καθώς και στις εκδόσεις νοταριακῶν κωδίκων και εγγράφων προερχομένων ἀπό τις περιοχές Νάξου [Κώδικας Ι. Μηνιάτη, ΕΚΕΙΕΔ 29-30 (1990), 129-1220/πράξεις Π. Μηνιάτη ΕΑΙΕΔ 4 (1951), 9-103, πράξεις Ι. Μηνιάτη, ΕΑΙΕΔ 12 (1968), 78-91 και 15, 32 /πράξεις Φ. Παρότση, ΕΚΕΙΕΔ 12 (1968), 91-93/πράξεις Κ. Κόκκου, ΕΚΕΙΕΔ 15 (1972), 34/πράξεις πρωτονοταρίου Δρυμαλίας, ΕΚΕΙΕΔ 15 (1972), 33-34], Μυκόνου (πράξεις Ι. Παρθένη, ΕΚΕΙΕΔ 9 (1962), 5-6), Πάρου [πράξεις Ν. Σπυρίδου, ΕΑΙΕΔ 8 (1958), 30-31, 153-155, Τζουάνε, ΕΑΙΕΔ 8 (1958), 158, 16-171, 173-175, 177-180, ΕΑΙΕΔ 15 (1972), 32-33, Ι. Κορτιάνου, ΕΑΙΕΔ 8 (1958), 183-186, Τ. Καμπάνη, ΕΑΙΕΔ 8 (1958), 186-187, 188-196, Ι. Σταματελάκη, ΕΑΙΕΔ 8 (1958), 193, 195-197,

2639. Ο δημοσιευόμενος Κώδικας συγκροτείται από εκατόν πενήντα οκτώ (158) ελληνόγλωσσες συμβολαιογραφικές πράξεις εβδομήντα ενός (71) χωρεπισκόπων, κοινοτικών κατzellariών, πρωτονοταρίων και νοταρίων της πολιτικής ή/και εκκλησιαστικής αρχής οι οποίοι έδρασαν στο νησί της Νάξου, ως οι κατ' εξοχήν “νομικοί σύμβουλοι” των συναλλασσομένων, από τα τέλη του 15ου αι. έως τις αρχές του 18ου αι. (έτη 1472-1798). Οι πράξεις αυτές, οι οποίες αποτελούν έγγραφα με αυξημένη αποδεικτική αξία ενώπιον των κοινών συνελεύσεων αλλά και των τοπικών κριτηρίων⁶³, μαρτυρούν τη μακρά νοταριακή και εν

Δ. Χαμάρτου, *ΕΑΙΕΔ* 8 (1958), 197-199], Σκύρου [πράξεις ιερέων Παχωμίου, *ΕΚΕΙΕΔ* 29-30 (1990), 108-109, Νικολάου, *ό.π.*, 109-110, Σαμιώτη, *ό.π.*, 111-112, Δ. Τζικούρη, *ό.π.*, 112-115 και διαφόρων νοταρίων *ΕΚΕΙΕΔ* 31 (1995), 214-248], Σίφνου [πράξεις Μαρτίνου διακόνου, *ΕΑΙΕΔ* 8 (1958), 104-111], Σύρου (πράξεις Σκαρλάτου Μαξίμου, *ΕΑΙΕΔ* 18 (1973), 212-219), Χίου (Ν. Δεμεσίτχου, και άλλων, *ΕΑΙΕΔ* 1 (1948), 79-149), Κερκύρας [πράξεις Ι. Χοντρομάτη *ΕΚΕΙΕΔ* 32 (1996), 149-192 /Π. Βαραγκά, *ό.π.*, 215-316/Φ. Κατωϊμέρη *ΕΚΕΙΕΔ* 33 (1997) 21-358 και άλλων νοταρίων, *ό.π.*, 468-472/Αρ. Αλεξάκη *ΕΚΕΙΕΔ* 34 (1998), 21-102], Ζακύνθου [πράξεις Χ. Βασμούλου, *ΕΑΙΕΔ* 5 (1954), 50 *επ.*, Ν. Νομικού, *ΕΑΙΕΔ* 5 (1954) . 51 *επ.*, Ι. Δενόρε, *ΕΑΙΕΔ* 5 (1954), 89-96 και *ΕΑΙΕΔ* 6 (1955), 3 *επ.*, Θ. Ζωνάρα, *ΕΑΙΕΔ* 6 (1955), 44 *επ.*, Γ. Ψημάρη, *ΕΑΙΕΔ* 6, 59-71 και πολλών άλλων], Κεφαλονιάς [πράξεις Σ. Μοντεσάντου, *ΕΑΙΕΔ* 22 (1975), 78-79, Α. Μαυροϊωάννη, *ΕΑΙΕΔ* 22 (1975), 80 *επ.*, Ν. Ρωμανού, *ΕΑΙΕΔ* 22 (1975), 88, 101-102, Γ. Καραντινού, *ΕΑΙΕΔ* 22 (1975), 125 *επ.* και άλλων], Κρήτης [πράξεις Ι. Ολόκαλου, *ΕΑΙΕΔ* 12 (1968), 95-97/Μ. Castrofilaca, *ΕΑΙΕΔ* 12 (1968), 97-101, C. Zamoffin, *ΕΑΙΕΔ* 12 (1968), 108-109 και άλλων], Αθήνας [πράξεις Α. Καρόρη, *ΕΑΙΕΔ* 12 (1968), 11-113]. Επίσης ενδεικτική αναφορά γίνεται στις εκδόσεις ιδιωτικών δικαιοπρακτικών εγγράφων των περιοχών Δημητσάνας (Μονή Φιλοσόφου) (*ΕΑΙΕΔ* 3 (1950), 121-150), Δυτικής Μάνης (*ΕΑΙΕΔ* 3 (1950), 70-100, *ΕΑΙΕΔ* 6, 109-121), Σκύρου [*ΕΚΕΙΕΔ* 27-28 (1985), *ΕΚΕΙΕΔ* 29-30 (1990), 299 *επ.*, 94-108, 110-112], Σύρου (*ΕΚΕΙΕΔ* 12 (1968), 94-95, *ΕΚΕΙΕΔ* 18 (1973), 209-212, 215-216], Τήνου (*ΕΚΕΙΕΔ* 12 (1968), 93-94), Ύδρας (*ΕΚΕΙΕΔ* 27-28 (1985), 686-698) *ΕΚΕΙΕΔ* 35 (2001), 35-99, *ΕΚΕΙΕΔ* 36, 197-204, Κέρκυρας και Ύδρας (*ΕΚΕΙΕΔ* 35 (2001), 35-99, *ΕΚΕΙΕΔ* 36 (2002), 197-204, *ΕΚΕΙΕΔ* 42 (2010), 203-216), του νησιωτικού χώρου του Αιγαίου (*ΕΚΕΙΕΔ* 41 (2008), 237-250) κ.λπ.. κ.λπ. Τέλος, στις εκδόσεις δικαστικών αποφάσεων της νήσου Μυκόνου [*ΕΑΙΕΔ* 7 (1957), 33-144, *ΕΚΕΙΕΔ* 27-28 (1985), 18-225], του κριτηρίου της ελληνικής «κομπανίας» του Σιμπίου Τρανσυλβανίας [*Παράρτημα* 10 *ΕΚΕΙΕΔ* 42 (2011), 40-610], των δραγομένων του οθωμανικού στόλου [*Παράρτημα* 2 *ΕΚΕΙΕΔ* 36 (2002), 19-1080], του συλλόγου της «Επικλήσεως των πέντε» Πάργας (*ΕΚΕΙΕΔ* 35 (2001), 147-169) καθώς και στην έκδοση εγγράφων φραγκικών εκκλησιαστικών αρχών έτους 1463 (*ΕΚΕΙΕΔ* 16-17 (1972), 238-248).

63. Βλ. σχετικά κωδικοποιημένα έθιμα Νάξου έτους 1810, «Όποιον δὲ γράμμα ἤθελε παρ' ὀρησιασθῆ ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς, μὴ ὄν Καγγελαρῶν ἢ Πρωτονοταρικῶν, ὅποιας ὕλης καὶ ἂν ἦναι ... (πλὴν ὁμολογιῶν καὶ ἐμπορικῶν συνθηκῶν προσωρινῶν) τὸ τοιοῦτο νὰ ἦναι παντελῶς ἄκυρον, καὶ ὡς χάρτης ἄγραφος λογιζόμενον» (Ζέπων, *Jus Graecoromanum* *ό.π.*, 533, Κεφ. Β. *Περὶ κριτῶν καὶ κριτηρίων ἰδίως τῆς Ναξίας*, γ'). Σχετικά με την αυξημένη αποδεικτική αξία των καγκελλαρικών εγγράφων βλ. και σχετικές αποφάσεις των κοινοτικών κριτηρίων της Νάξου των αρχών του 19ου αι. ορισμένα από τα οποία επικυρώνονται από τους δραγομένους του οθωμανικού στόλου [Τουρτόγλου-Παπαρρήγα, *Ἡ συμβολὴ τῶν*

γίνει αρχαιακή παράδοση του νησιού που αποδίδεται στη μακραίωνη κυριαρχία των δουκών του (1207-1580)⁶⁴. Το γεγονός εξάλλου ότι τα δημοσιευόμενα έγγραφα ανάγονται, τόσο στην περίοδο του Δουκάτου του Αιγαίου, η οποία υπήρξε μία από τις μακροβιότερες λατινικές πολιτείες της φραγκοκρατούμενης Ελλάδας, όσο και στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας που επακολούθησε, μπορεί να αποτελέσει έναυσμα για μία ευρύτερη και τεκμηριωμένη συγκριτική μελέτη των δύο περιόδων.

Η ομάδα των εγγράφων που περιλαμβάνονται στον Κώδικα, ανήκε αρχικά στην ιδιοκτησία του Περικλή Γ. Ζερλέντη από τον οποίο και εκποιήθηκαν στον καθολικό αρχιεπίσκοπο Αθηνών Louis Petit⁶⁵.

*δραγομάτων του στόλου, ό.π., 22-23 (αρ. 15, 66)· Τουρτόγλου, Ή νομολογία τῶν κριτηρίων τῆς Νάξου, ό.π., 100]. Βλ. ομοίως και έγγραφο του καγκελλαρίου Πάρου Ν. Σπυρίδου του 18ου αι. (Τουρτόγλου, Περί τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης, ό.π., III, 122-123)· πρβλ. και Ί. Βισβίτης, «Τά ἔγγραφα δικαιοπραξιῶν Μυκόνου τοῦ 17ου καί 18ου αἰ.», *ΕΑΙΕΔ* 5 (1954), 127 επ. Κατά την άποψη μάλιστα που διετύπωσε ο Π. Ζέπος, το στοιχείο της καταχώρισης των απαλλοτριωτικών συμβάσεων ακινήτων σε ειδικούς κώδικες κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, συνηγορεί υπέρ της άπόψεως ότι το ιδιωτικό ή νοταριακό έγγραφο μεταβίβασης αποτελούσε συστατικό τύπο της σχετικής συμβάσεως, ενώ η εγχείρισή του στον ενδιαφερόμενο είχε απλώς αποδεικτική σημασία (Π. Ζέπος, «Ή παράδοσις δι' ἔγγραφου ἐν τῷ βυζαντινῷ καί τῷ μεταβυζαντινῷ δικαίῳ», στον τόμο *Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου ἐπί τῇ 600τηρῖδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345-1945)*, *ΕΕπΣχΝομΟικΕ ΑΠΘ* 6 (1952), 229 επ.· βλ. ομοίως Ί. Βισβίτης, «Αἱ μεταξύ τῶν συζύγων περιουσιακαί σχέσεις εἰς τήν Χίον κατά τήν τουρκοκρατίαν», *ΕΑΙΕΔ* 1 (1948), 22 σημ. 2· Του Ἰδίου, Δικαστικάί ἀποφάσεις Μυκόνου, ό.π., 69· Ζέπος, *Συνταγματίον Νομικόν, ό.π.*, 39 επ.· Ξ. Ἀντωνιάδης, «Τό ἰδιοκτησιακό καθεστώς καί ἡ ἀγοραπωλησία ἀκινήτων στήν τουρκοκρατούμενη Σκύρο», *ΕΚΕΙΕΔ* 29-30 (1990), 64. Πρβλ. ὁμως και τήν άποψη που διετύπωσε ο Γ. Πετρόπουλος υπέρ της ισχύος ενός μικτού συστήματος στην περιοχή τουλάχιστον της Σίφνου (Νομικά έγγραφα Σίφνου, ό.π., 29 επ.). Τέλος θα πρέπει να σημειωθεί ότι ιδιαίτερος ενδεικτική για το εύρος της δικαιοδοσίας των κοινών καγκελλαρίων και αρχιερατικών πρωτονοταρίων του κυκλαδικού χώρου είναι η πρακτική της καταχώρισης, ὄχι μόνον παντός είδους συμβολαίων και αποφάσεων κοινοτήτων, αλλά και δικαστικών αποφάσεων των κοινοτικών κριτηρίων στους καγκελλαρικούς κώδικες. Στον εκδιδόμενο στον παρόντα τόμο *Vaticanus Graecus* αρ. 2639 σώζεται η καταχώριση μίας κοινοτικής δικαστικής αποφάσεως του έτους 1798 από τον «κοινό», –δηλαδή κοινοτικό, προς διάκριση από τον αρχιερατικό καγκελλάριο της λατινικής αρχιεπισκοπής και τους καγκελλαρίους των προξενείων,– καγκελλάριο Νάξου Φρατζίσκο Μπαρότση, την οποία υπογράφει και ένας «ἐπίτροπος ἀρχιερατικός» (αρ. 106).*

64. Βλ. σχετικά Ί. Βισβίτης, «Οἱ κοινοί καγκελλάριοι τῆς Νάξου ἐπί Τουρκοκρατίας», *Ἀρχεῖον Ἰδιωτικοῦ Δικαίου* 12 (1941), 12 επ.· Του Ἰδίου, Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα, ό.π., 110-112.

65. Βλ. αναλυτικότερα στον παρόντα τόμο Γ. Ροδολάκης, *Εισαγωγή*. Α'. Για τον Κώδικα και για τήν Ἐκδοσῆ, 39-40, 42.

Ο κώδικας *Vaticanus Graecus* με αρ. 2639 εντοπίστηκε το έτος 1976, κατά τη διάρκεια ερευνητικής αποστολής, ανάμεσα στη συλλογή των 242 μεταβυζαντινών χειρόγραφων ελληνικών κωδίκων (αρ. 2403-2644) της *Biblioteca Apostolica Vaticana* από τον τότε Διευθυντή του ΚΕΙΕΔ Μενέλαο Τουρτόγλου. Στον εκλιπόντα προσφάτως Καθηγητή της Ιστορίας του Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου, τέως Πρύτανη του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης και Ακαδημαϊκό Μενέλαο Τουρτόγλου το Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου οφείλει, όχι μόνον την έμπνευση και πρωτοβουλία της συγκεκριμένης έκδοσης, αλλά και τη συνεχή ενθάρρυνση των ερευνητών του για την κριτική προσέγγιση των πηγών του μεταβυζαντινού δικαίου και τη διερεύνηση των πεδίων εκείνων της νομικής μας ιστορίας που παραμένουν ακόμη “*terra incognita*”.

Αθήνα, Φεβρουάριος 2013

Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη
Διευθύντρια Ερευνών – Διευθύνουσα
Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου
της Ακαδημίας Αθηνών

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α΄. ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ*

Γεώργιος ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ

I. Περιγραφή του κώδικα

Στην πάνω δεξιά γωνία του εξωφύλλου του κώδικα Vaticanus Graecus 2639 αναγράφεται ως τίτλος: «*Συμβόλαια Νάξου 1700-1799*». Στο κέντρο περίπου υπάρχει με άλλο χέρι γραμμένος ο αριθμός «17».

Ο κώδικας παρουσιάζει έντονα σημεία φθοράς. Η μάλλον κακή κατάσταση του οφείλεται, κατά ένα μέρος, στην υγρασία και, κατά ένα άλλο μέρος, στη στάχωση η οποία έχει καταστρέψει τις αρχές και το τέλος στίχων σε μερικές πράξεις. Επίσης φθορές εντοπίζονται στα σημεία όπου τα έγγραφα ήταν διπλωμένα, όντας αντίγραφα σε χέρια ιδιώτη, πιθανόν συμβαλλομένου.

Δεν υπάρχει αρίθμηση των φύλλων. Έτσι οι αριθμοί των πράξεων που δώσαμε αποτελούν και το σημείο αναφοράς και παραπομπής. Μία αρίθμηση που συναντάμε από την πράξη αριθ. 107 μέχρι την τελευταία πράξη αριθ. 158, με ελληνικούς αριθμούς από α΄ (στην 107) μέχρι κη΄ (στην 158) –και αυτή με άλλο χέρι γραμμένη– μας προβληματίζει. Μολονότι οι αριθμοί κ΄, κα΄, κγ΄ και κδ΄ δε διακρίνονται λόγω φθοράς, παρεμβάλλονται άλλες τόσες περίπου πράξεις χωρίς αρίθμηση. Σε αρκετές πράξεις υπάρχουν επίσης αριθμοί (στην πάνω δεξιά γωνία), που πιθανότατα είναι εκείνοι των φύλλων του νοταριακού κώδικα από τον οποίο έχουν αντιγραφεί.

Άλλα εξωτερικά στοιχεία που με την πρώτη ματιά διακρίνουμε στα

---

* Οι εκδότες εκφράζουμε θερμές ευχαριστίες στον Ομότιμο Καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης κ. Βασίλειο Δημητριάδη και στην Επίκουρο Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Σοφία Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου για την ευγενική συνδρομή τους στη μετάφραση των παλαιoturκικών εγγραφών στα κείμενα του κώδικα. Επίσης θερμές ευχαριστίες απευδύνονται στον Προϊστάμενο του Παλαιογραφικού Αρχείου του Μορφωτικού Ιδρύματος της Ε.Τ.Ε. Αγαμέμνονα Τσελίκα για τη βοήθειά του στο διάβασμα σκοτεινών σημείων του κώδικα.

περισσότερα κείμενα είναι τα ίχνη από το δίπλωμα των εγγράφων¹. Επιπλέον σε αρκετές πράξεις παρατηρούμε στο «εξώφυλλο» του διπλωμένου φύλλου να είναι γραμμένη σάν τίτλος μία περιληπτική περιγραφή του περιεχομένου του². Από τα στοιχεία αυτά και από την αναγραφή σε πολλές πράξεις στο πάνω μέρος τους και πριν από την ημερομηνία ότι πρόκειται για αντίγραφο³, συμπεραίνουμε ότι πράγματι πρόκειται για αντίγραφα που κάποια στιγμή συγκεντρώθηκαν και σταχώθηκαν. Τα αντίγραφα αυτά είναι δίφυλλα και μονόφυλλα. Στα πρώτα κείμενα παρατηρούμε μία προσπάθεια να σχηματιστούν «τετράδια»⁴. Πιο συγκεκριμένα, η πράξη αριθ. 1 είναι μονόφυλλο γραμμένη στην εμπρός και πίσω σελίδα. Μονόφυλλο είναι επίσης η πράξη αριθ. 2, γραμμένη στην εμπρός σελίδα. Οι πράξεις αριθ. 3 και 4 είναι δίφυλλα, έχουν σταχωθεί σε τετράφυλλο (το ένα μέσα στο άλλο), όπως διαπιστώνουμε από τους τίτλους τους που προηγείται αυτός της αριθ. 4 και μετά έρχεται αυτός της αριθ. 3. Οι πράξεις αριθ. 5 και 6 είναι μάλλον μονόφυλλα. Οι επόμενες πράξεις αριθ. 7, 8, 9 και 12 είναι δίφυλλα και έχουν σταχωθεί σε οκτάφυλλο (η μιά μέσα στην άλλη), όπως διαπιστώνουμε από τους τίτλους τους που αμέσως μετά την 12 έρχεται ο τίτλος της, ακολουθεί αυτός της 9, μετά έρχεται αυτός της 8 και τέλος αυτός της 7. Οι πράξεις αριθ. 10 και 11, μονόφυλλα προφανώς, έχουν σταχωθεί ενδιάμεσα αμέσως μετά την αριθ. 9. Στη συνέχεια, η στάχωση είτε πρόκειται για μονόφυλλα ή για δίφυλλα δεν παρουσιάζει άλλες ιδιομορφίες. Μόνο οι πράξεις αριθ. 91 και 116 (σε δίφυλλο γραμμένες) έχουν σταχωθεί πρώτα το φ. 2α και μετά το φ. 1α, ενώ ανάμεσα στα φύλλα της 91 παρεμβάλλεται η πράξη αριθ. 92. Ο τίτλος επίσης (σε υποτιθέμενο εξώφυλλο πρά-

1. Το δίπλωμα, όπως είναι γνωστό, γίνεται για να μην φθείρεται η γραφή και για να μπορεί να φυλαχτεί πιο εύκολα το έγγραφο, αφού έτσι αποκτάει μικρότερο μεγεθος. Στην περίπτωση μας διπλώνεται δύο φορές οριζόντια σε τετράφυλλο ή δύο φορές οριζόντια και μία κάθετα σε οκτάφυλλο ή ακόμα μία φορά οριζόντια και δύο κάθετα πάλι σε οκτάφυλλο.

2. Είναι επίσης γνωστό ότι αυτός ο τίτλος χρησιμεύει για να ταυτοποιείται το περιεχόμενο του εγγράφου χωρίς να χρειαστεί να ξεδιπλωθεί.

3. Η ποικιλία παρόμοιων αναγραφών είναι μεγάλη. Έτσι από το απλό «κόπια» (πράξεις αριθ. 1, 4, 8, 10, 11, 43, 66, 75, 123, 133, 135, 142, 145, 158), «ίσον», «τὸ ἴσον ἀπαράλλακτον» (πράξεις αριθ. 102, 108), «κόπια ἐβγαλμένη» (πράξεις αριθ. 117, 118), «ἐβγαλμένη» (πράξεις αριθ. 131, 157), φτάνουμε σε πιο λεπτομερείς αναγραφές όπως, «κόπια ἐβγαλμένη ἀπὸ τὸ καθολικόν», «κόπια ἐβγαλμένη ἀπὸ τὸ καθολικὸν κατὰστιχον...» (πράξεις αριθ. 107, 109, 125, 126, 153, 156), «κόπια ἐβγαλμένη ἀπὸ τὸ καθολικὸν οἰκειόχειρον τοῦ ποτὲ...» (πράξη αριθ. 138), «κόπια ἐβγαλμένη ἀπὸ ἕνα ἄλλο λίμπρο ὡς τὸ εἶδα γραμμένο διὰ χειρός ...» (πράξη αριθ. 115).

4. Τα συμπεράσματά μας βασίζονται σε στοιχεία που συνάγονται από το αντίγραφο του κώδικα σε ηλεκτρονική μορφή, επομένως διατηρείται κάποια επιφύλαξη.

ξης) που έρχεται μετά την πράξη αριθ. 106 δεν μας παρέχει στοιχεία ότι ανήκει σ' αυτήν ούτε σε κάποια άλλη⁵.

Στη συνέχεια θα προχωρήσουμε σε λεπτομερέστερη περιγραφή της συγκρότησης του κώδικα⁶. Εύκολα διακρίνουμε τέσσερις ενότητες:

Α. Πράξεις αριθμ. 1-42, ετών 1702-1736.

Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει αντίγραφα αυτόγραφα διαφόρων νοταρίων, καντζελλαρίων, πρωτονοταρίων. Ανάμεσά τους διακρίνεται η πράξη αριθ. 6 του 1711 που είναι αντίγραφο του 1736 από αντίγραφο του 1719. Η πράξη αριθ. 40 είναι αντίγραφο που συντάξε νοτάριος «*εκ του καθολικού*», η οποία είναι αχρονολόγητη, αλλά φέρει τη χρονολογία της κατάθεσής της στην καντζελλαρία από τους ενδιαφερόμενους (1732). Τις πράξεις αριθ. 3, 12, 28 και 35 συντάσσουν ιερείς και τις αριθ. 33 και 42 λαϊκοί. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η αριθ. 42 έχει συνταχθεί από τον Κόνσολο της Φράντζας.

Β'. Πράξεις αριθ. 43-97.

Η δεύτερη ενότητα αποτελεί προφανώς νοταριακό κώδικα του Παντελέου Σουμμαρίπα, ή απόσπασμά του, με 57 πράξεις, ετών 1741-1757. Ο Παντελέος Σουμμαρίπας υπογράφει άλλοτε ως *νοτάριος κοινός*, άλλοτε ως *νοτάριος και καντζελλάριος κοινός* και άλλοτε ως *καντζελλάριος κοινός*. Ανάμεσα στις πράξεις του κώδικα του Σουμμαρίπα έχουν συρραφεί και αυτόγραφα του αντίγραφα, όπως η πράξη αριθ. 43, η πράξη αριθ. 54 (που αποτελεί αντιγραφή μόνο της αρχής της προηγούμενης της αριθ. 53), η πράξη αριθ. 66 και η πράξη αριθ. 75 (που είναι αντίγραφο της αριθ. 74).

Γ'. Πράξεις αριθ. 98-106, ετών 1760-1798.

Η Τρίτη ενότητα περιλαμβάνει μικρό αριθμό πράξεων. Η χρονολογική σειρά των πράξεων συνεχίζεται και σ' αυτή την ενότητα. Εκτός από την πρώτη πράξη αριθ. 98, που είναι αντίγραφο τρίτου, οι άλλες είναι αυτόγραφα αντίγραφα των συντακτών τους.

Δ'. Πράξεις αριθ. 107-158, ετών 1472-1598, διαφόρων νοταρίων.

Στην τέταρτη ενότητα περιλαμβάνονται:

α) πράξεις που είναι αυτόγραφα αντίγραφα (αριθ. 112-120, 124, 127, 129-137, 140, 141, 142, 142a, 145, 147-154, 156, 158),

β) πράξεις που είναι αντίγραφα άλλων προσώπων (αριθ. 110, 121, 123, 125, 138, 139, 143, 144, 146, 157),

γ) πράξεις που είναι αντίγραφα από αντίγραφα άλλων προσώπων (αριθ. 107, 108, 122, 128) και

δ) μία πράξη (αριθ. 126), που είναι αντίγραφο από αντίγραφο αντιγράφου

5. Πιθανόν να αναφέρεται σε μεταγενέστερο ιδιοκτήτη ή να ανήκε σε έγγραφο που έχει χαθεί.

6. Η συγκρότηση του κώδικα αποτυπώνεται σχηματικά στον Πίνακα συνοπτικό των πράξεων (πίνακας Ι), που βρίσκεται στο τέλος της έκδοσης.

και μία άλλη (αριθ. III), που είναι μετάφραση αντιγράφου από τα ιταλικά.

Η τέταρτη αυτή ενότητα –την οποία θεωρούμε ως δεύτερο μέρος του κώδικα– ανατρέπει τη χρονολογική σειρά των τριών πρώτων ενότητων (1702-1736, 1741-1757, 1760-1798). Πιο συγκεκριμένα περιέχει τέσσερις πράξεις που έχουν συνταχθεί το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα (οι αριθ. 107-110, ετών 1472-1498) και στη συνέχεια περισσότερες από πενήντα πράξεις που καλύπτουν όλη τη διάρκεια του 16ου αιώνα (πράξεις αριθ. III-158, ετών 1525-1598).

Από τη σκοπιά αυτογράφων και αντιγράφων, στην εν λόγω τέταρτη ενότητα τα αυτόγραφα αντίγραφα αποτελούν την πλειοψηφία. Τα αντίγραφα και αντίγραφα αντιγράφων από διάφορα τρίτα πρόσωπα εκτός από τους συντάκτες τους (που έχουν γίνει το 16ο και το 17ο αιώνα) καταλαμβάνουν το ένα τρίτο περίπου των πράξεων της ενότητας. Τέλος, μία πράξη, η αριθ. 216 του 1555, έχει αντιγραφτεί τρεις φορές, το 1662, μετά 1762 και τέλος το 1806. Αντίθετα, στις άλλες ενότητες στη μεν πρώτη όλες σχεδόν οι πράξεις (εκτός από δύο) αποτελούν αντίγραφα αυτόγραφα από το συντάκτη τους, στη δεύτερη μόνο τέσσερις πράξεις είναι αυτόγραφα αντίγραφα (όλες οι άλλες αποτελούν κώδικα νοταριακό ενσωματωμένο στον Βατικανό) και στην τρίτη μόνο μία πράξη αποτελεί αντίγραφο τρίτου, ενώ οι άλλες είναι αυτόγραφα.

Το κριτήριο τοποθέτησης μιάς πράξης στη σειρά αποτελεί και στην τέταρτη ενότητα η χρονολογία και η ημερομηνία της σύνταξής της και όχι της όποιας αντιγραφής, παρόλο που οι αντίγραφές των πράξεων της καλύπτουν και τον 17ο αιώνα. Το ερώτημα γιατί η ενότητα αυτή έρχεται ως τέταρτη και όχι ως πρώτη, αφού χρονολογικά προηγείται, είναι αναπάντητο. Για να τονιστεί η διαφορά αυτής της τέταρτης ενότητας από τις άλλες τη θεωρούμε ως το δεύτερο μέρος του κώδικα.

Παρατηρούμε ακόμα ότι κατά κανόνα δεν υπάρχει συνεχής και χωρίς κενά αναγραφή των πράξεων, δηλαδή στην ίδια σελίδα να έχουν γραφτεί δυο πράξεις, όπως γίνεται συνήθως σε νοταριακούς κώδικες. Μόνο στη δεύτερη ενότητα που αποτελεί τμήμα νοταριακού κώδικα υπάρχουν πολλές διαφορετικές πράξεις γραμμένες στην ίδια σελίδα⁷. Στο δεύτερο μέρος (τέταρτη ενότητα) συναντάμε επίσης πράξεις γραμμένες στην ίδια σελίδα αλλά υπάρχει λογική συνέπεια για την αναγραφή

---

7. Οι πράξεις αριθ. 45 και 46, 47 και 48, 49 και 50, 55 και 56, 57 και 58, 59 και 60, 61 και 62, 63 και 64· οι 67, 68 και 69 έχουν γραφτεί συνέχεια η μία μετά την άλλη. Οι πράξεις αριθ. 71 και 71α, 80 και 80α έχουν λογική συνέπεια να είναι γραμμένες στην ίδια σελίδα, επειδή αποτελούν οι πρώτες πώληση και ακύρωσή της, οι άλλες συνυποσχετικό και διαιτητική απόφαση.

αυτή, επειδή αφορούν το ίδιο αντικείμενο⁸. Στην τρίτη ενότητα μόνο στην πίσω σελίδα της πράξης αριθ. 98 που αφορά πώληση εργαστηρίου (βαρελάδικου) έχει γραφτεί απόδειξη και ομολογία για την εν λόγω πώληση υπογραμμένη από τα μέλη της σχετικής συντεχνίας (πράξη αριθ. 99).

Όλες οι πράξεις έχουν γραφτεί στη Νάξο εκτός από τις παρακάτω: α) η πράξη αριθ. 99, έχει γραφτεί από τον πρωτομάστορα της συντεχνίας των βαρελάδων (του ρουφετίου των βουτζάδων) της Πόλης, όπως διαπιστώνεται από τη γραφή της και είναι υπογραμμένη από τον ίδιο και από τους μαστόρους της συντεχνίας –συνεπώς γράφτηκε και υπογράφηκε στην Κωνσταντινούπολη, β) οι πράξεις αριθ. 131 και 131α έχουν γραφτεί στη Σαντορίνη, στο κάστρο του Σκάρου και γ) η πράξη αριθ. 137 έχει γραφτεί στη χώρα της Άνδρου, όπου είναι το αρχοντικό της οικογένειας Πατέ⁹.

Σε μερικές πράξεις¹⁰ υπάρχουν εγγραφές στα παλαιοτούρκικα, μετάφραση των οποίων και σχολιασμός δημοσιεύονται στο «Παράρτημα».

II. Η προέλευση του κώδικα

Ο κώδικας, έχει σχηματιστεί από συρραφή αντιγράφων ναξιακών, κατά κύριο λόγο, νοταριακών πράξεων αλλά και δικαιοπρακτικών κειμένων που έχουν συνταχθεί από ιδιώτες· στην ουσία αποτελεί ένα είδος «συλλογή» που εκτός από την παραπάνω χρονολογία δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί πότε ακριβώς έγινε, από ποιόν και σε τί αποσκοπούσε. Μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε.

Η μόνη σίγουρη πληροφορία αφορά την πώληση του κώδικα από τον Περικλή Ζερλέντη στον καθολικό αρχιεπίσκοπο της Αθήνας Louis Petit¹¹ και από αυτόν, πάλι με πώληση, στη Βατικανή Αποστολική Βιβλιοθήκη. Δε γνωρίζουμε πότε ακριβώς τον αγόρασε ο Louis Petit, δεδομένου όμως ότι βρισκόταν στην Αθήνα από το 1912 μέχρι το 1926 και ο Ζερλέντης πέθανε το 1925 είναι αυτονόητο ότι κατ' αυτό το χρονικό διάστημα (1912-

8. Έτσι έχουμε δάνειο και παράταση προθεσμίας εξόφλησής του (πράξεις αριθ. 114 και 114α), πώληση και απόδειξη εξόφλησης (πράξεις αριθ. 131 και 131α), μισιάρικο παντοτινό και σχετική εξόφληση (πράξεις αριθ. 133 και 134), πώληση και εξοφλητική απόδειξη (πράξεις αριθ. 135 και 135α), πώληση και διορισμός εκτιμητών με την απόφασή τους (πράξεις αριθ. 142 και 142α).

9. Βλ. Δ. Ι. Πολέμης, *Οι αφεντότοποι της Άνδρου*, Άνδρος 1995, 100, 140-141.

10. Αυτές είναι οι πράξεις αριθ. 9, 10, 11, 14, 15, 21, 35, 42, 100 και 148.

11. Είναι γνωστό ότι ο Ζερλέντης «πιεζόμενος υπό οικονομικών δυσχερειών, ήναγκάσθη νά πωλήση επανειλημμένως πολύτιμα έγγραφα του εις ήμεδαπούς και άλλοδαπούς». Βλ. Α. Θ. Δρακάκης, «Δύο Συριανοί λόγιοι (Κλων. Στέφανος – Περικλής Ζερλέντης)», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, Θ' (1971), 85. Βλ. επίσης, Δ. Ι. Πολέμης, ό. π. (9), 140-141.

1925) τον απόκτησε, ενώ ο Ζερλέντης θα τον είχε αποκτήσει (αγοράσει) κι αυτός πιθανόν μετά από το 1883, όταν εγκαταστάθηκε στη Σύρο.

Το ιστορικό μεταβίβασης των αρχείων Ζερλέντη (στα οποία συμπεριλαμβάνεται ο κώδικάς μας) από τον Louis Petit στη Βατικανή Βιβλιοθήκη έχει ως εξής: Την 1η Μαρτίου 1926, ο Eugène Tisserant περνώντας από την Αθήνα σε παπική αποστολή για να εμπλουτίσει τη Βατικανή Βιβλιοθήκη και για να διαπραγματευτεί την αγορά της βιβλιοθήκης του Louis Petit, κάνει μεταξύ άλλων λεπτομερή περιγραφή του τμήματος Β' (αρχεία) της βιβλιοθήκης, στο οποίο περιλαμβάνεται το αρχείο Ζερλέντη που αφορά τη Νάξο¹². Τελικά τα χειρόγραφα αγοράστηκαν στις 9 Μαρτίου 1926 και στάλθηκαν στο Βατικανό, οπότε και περιήλθαν στη Βιβλιοθήκη του¹³. Ειδικά, τα αρχεία της Νάξου αποτέλεσαν τους κώδικες *Vaticani graeci 2633-2642*¹⁴.

Ο τίτλος «Συμβόλαια νοταρίων Νάξου 1700-1799» στο «εξώφυλλο» του κώδικα μας παρεπέμπε σε κάποιον χρήστη ή σ' εκείνον που έκανε τη στάχωση. Αν μπορούσε να πιστοποιηθεί η γραφή –πράγμα εξαιρετικά δύσκολο ιδιαίτερα λόγω του ότι αποτελείται από ελάχιστες λέξεις– θα μας έδινε στοιχεία της ταυτότητάς του. Μπορεί να τέθηκε κατά τη διάρκεια της κατοχής του κώδικα από τον Ζερλέντη ή ακόμα όταν ήταν στα χέρια του Louis Petit και να γράφτηκε από αυτούς τους ίδιους ή από κάποιον άλλο. Ο αριθμός επίσης «17» μας παραπέμπε σε αρίθμηση κάποιας «βιβλιοθήκης» είναι άγνωστο όμως σε ποιόν ανήκε η βιβλιοθήκη αυτή. Η πιθανότητα να ήταν η βιβλιοθήκη του Ζερλέντη η ακόμα του Louis Petit δεν απορρίπτεται.

Ο κώδικας έχει σταχωθεί μετά από τις 3 Νοεμβρίου 1806, χρονολογία

---

12. Βλ. A. Wenger, «Comment le fonds Petit est entré à la Bibliothèque Vaticane», *Actes du Colloque «Mgr Petit Assomptionniste, fondateur des «Échos d'Orient», Archevêque Latin d'Athènes (1868-1927)»*, Rome 15-17 Déc. 1997, *Orientalia Christiana Analecta*, 266, Rome 2002, 131-147. Στην εν λόγω εργασία του Wenger, ειδικά στη σ. 134, υπάρχει η περιγραφή του Tisserant, όπου το αρχείο Ζερλέντη αναφέρεται ως «archives Zerbenti» (sic!), προφανώς από λάθος του Tisserant.

13. «Un autre groupe de manuscrits fut acheté le 9 Mars 1926 au cours d'une autre mission: la bibliothèque de Mgr Louis Petit, Assomptionniste, Archevêque d'Athènes, 77 manuscrits grecs». Βλ. Jeanne Bignami Odier, «La Bibliothèque Vaticane de Sixte IV à Pie XI. Recherches sur l'histoire des collections de manuscrits.», *Studi e testi 272*, Città del Vaticano, 1973. Ο ίδιος ο Louis Petit σε γράμμα του προς τον H. Delehay, από 17 Μαρτίου 1926, αναφέρει ότι «Le Pape a en effet voulu prendre tous mes manuscrits, livres, collections d'archives ...». Βλ. *De Constantinople à Athènes: Louis Petit et les Bollandistes. Correspondance d'un archevêque savant (1902-1926)*, Bruxelles 2010, 168.

14. Βλ. A. Wenger, ό. π. (12), 142.

κατά την οποία έχει γραφτεί το αντίγραφο (από αντίγραφο αντιγράφου) πράξης του 1555 (πράξη αριθ. 126). Αυτό το χρονικό όριο για τη στάχωση του αποτελεί μια σίγουρη αφετηρία για τις υποθέσεις μας. Πέρα από τούτο το αναμφισβήτητο χρονικό όριο διακρίνουμε διάφορα προγενέστερα στάδια που αφορούν τη σύνθεση των δύο κυρίως μερών του κώδικα.

Του πρώτου μέρους η σύνθεση έχει μοναδικό συνδετικό στοιχείο τη χρονολογική σειρά από το 1702 (πράξη αριθ. 1) μέχρι το 1798 (πράξη αριθ. 106), η οποία ακολουθείται με αρκετή συνέπεια στις τρεις ενότητες που το συγκροτούν. Ακόμα και η ενσωμάτωση των πράξεων του Παντελέου Σουμμαρίπα έχει τεθεί σε χρονολογική σειρά, αφού ακολουθούν εννέα μεταγενέστερες πράξεις (η τρίτη ενότητα). Είναι όμως αξιοπερίεργο το ότι ο τίτλος στο εξώφυλλο του κώδικα με τα χρονικά όρια που αναφέρει, 1700-1799, καλύπτει μόνο τις πράξεις του πρώτου μέρους, αποσιωπώντας το δεύτερο μέρος (1472-1598). Συνεπώς το πρώτο μέρος καταρτίστηκε αυτοτελώς και έλαβε τον τίτλο που είπαμε, συνεπή με το περιεχόμενό του.

Το δεύτερο μέρος του κώδικα, με την ιδιοτυπία του να έχει αρίθμηση των πράξεων του από α' μέχρι κη', δείχνει ότι έχει καταρτισθεί αυτοτελώς σε ένα πρώτο στάδιο –άγνωστο από ποιόν και πότε– περιλαμβάνοντας αυτές τις 28 πράξεις, με χρονικό όριο μετά το 1698, όπως προκύπτει από την πράξη ια' (αριθ. 123) που είναι αντίγραφο του 1698 πράξης του 1552. Και σ' αυτό το πρώτο στάδιο η αρίθμηση έχει γίνει «μηχανικά» θα λέγαμε, αφού οι πράξεις αριθ. 122 και 123 είναι αντίγραφα της ίδιας πράξης (από διαφορετικούς αντιγραφείς και σε διαφορετικές χρονολογίες) αλλά έχουν αριθμηθεί η πρώτη ι' και η δεύτερη ια'. Σε δεύτερο στάδιο προστέθηκαν ανάμεσα στις πρώτες 28 άλλες τόσες περίπου που δεν φέρουν αριθμό με μόνο κριτήριο, κατά τη γνώμη μας, τη χρονολογία τους, επειδή δεν προκύπτει κάποια άλλη σχέση μεταξύ τους. Η σειρά που έχουν τεθεί όλες οι πράξεις του δεύτερου αυτού μέρους του κώδικα και στα δύο στάδια της σύνθεσής του ακολουθεί τη χρονολογία των πρωτοτύπων, ενώ δε λαμβάνονται διόλου υπόψη οι χρονολογίες των αντιγράφων.

Τελικά καταλήγουμε στην συμπεράσμα ότι το επαυξημένο δεύτερο μέρος ενώθηκε κάποια στιγμή με το πρώτο, μετά το 1806 (χρονολογία του αντιγράφου-πράξης αριθ. 126). Το ερώτημα παραμένει, γιατί τέθηκε στο τέλος και όχι στην αρχή παρά το ότι περιέχει τις αρχαιότερες πράξεις. Ίσως, χωρίς να υπάρχει κάποιος συγκεκριμένος λόγος, να οφείλεται σε απλή επιλογή εκείνου που έκανε τη στάχωση ή εκείνου που την παράγγειλε παρασυρμένου από τον τίτλο.

Σχέση ανάμεσα στις πράξεις και τη δεματολογία τους που να δικαιολογεί τη «συλλογή» τους δεν μπορούμε να διακρίνουμε. Έχουμε

πράξεις που ενέχουν συμφέροντα της Καθολικής Μητρόπολης, των Ιησουιτών, ιερωμένων, εκκλησιών και μονών, αλλά συμπλέκονται με καθαρά ιδιωτικές πράξεις, όπως κληρονομικές διαφορές, αγοραπωλησίες, προικοσύμφωνα, μία συντροφία και με δικαιώματα φεουδαρχών. Αγροτικές-καλλιεργητικές συμβάσεις συνάπτουν και οι Ιησουίτες και οι φεουδάρχες και οι μεγαλοϊδιοκτήτες απόγονοι των φεουδαρχών κατά την τουρκοκρατία.

Σύνδεση με κάποιο ιστορικό γεγονός δε διαφαίνεται. Να έγινε η «συλλογή» με αφορμή την Επανάσταση του 1821 ή μετέπειτα επί Αντιβασιλείας και επί Όθωνα προκειμένου να τεκμηριωθούν δικαιώματα και διεκδικήσεις από το φόβο κατάργησής τους; Είναι ένα ερώτημα που θα μπορούσε να τεθεί, αλλά δε μας παρέχεται το ελάχιστο έρεισμα από τη θεματολογία των πράξεων.

Σε όλες τις υποθέσεις και τα ερωτήματα που εκθέσαμε μέχρι τώρα πρέπει να συνυπολογίσουμε ένα ακόμα στοιχείο: Πολλές από τις πράξεις και τα αντίγραφα τους έχουν συλλεχθεί αναντίρρητα από τα χέρια ιδιωτών, όπως προκύπτει από τους τίτλους στο εξώφυλλο των διπλωμένων εγγράφων. Οι πράξεις αυτές καλύπτουν αξιοσημείωτο ποσοστό του συνόλου (μετράμε 28 και ανάμεσά τους η πράξη-χρονολογικό κλειδί αριθ. 126, αντίγραφο του 1806 από *κόπιαν κόπιας*). Δεν αποκλείεται και για τα άλλα αντίγραφα να ακολουθήθηκε η ίδια διαδικασία: από τα χέρια ιδιώτη στα χέρια συλλέκτη. Συνεπώς το χρονικό όριο της συλλογής μετατίθεται αρκετά μετά από το 1806.

Μετά από όλα όσα εκθέσαμε παραπάνω, μπορούμε να υποθέσουμε τα εξής: Η τελική σύνδεση και των τεσσάρων ενοτήτων σε ένα κώδικα, το σημερινό Vaticanus Graecus 2639, έγινε από αυτόν τον ίδιο τον Ζερλέντη. Είχε συλλέξει λυτά έγγραφα και τμήμα ενός νοταριακού κώδικα που αφορούσαν τη Νάξο και τα είχε χωρίσει σε δύο μέρη. Η κατάρτιση του καθενός μέρους ακολούθησε τη διαδικασία που είπαμε παραπάνω. Έχοντας τιτλοφορηθεί το πρώτο μέρος, έβαλε πίσω του το δεύτερο χωρίς να αλλάξει τα χρονικά όρια του τίτλου και ύστερα τα στάχωσε, ώστε να αποτελέσουν ένα είδος κώδικα. Μετά πούλησε τον κώδικα αυτό στον Louis Petit. Δεν αποκλείεται μία άλλη υπόθεση, εξίσου πιθανή: Ο Ζερλέντης πούλησε στο Louis Petit ξεχωριστά τα δύο μέρη με μια στοιχειώδη συρραφή το καθένα· εκείνος, γνωρίζοντας ότι αφορούν τη Νάξο και έχοντας ήδη γραμμένο ένα τίτλο, τα συνένωσε-στάχωσε σε έναν κώδικα, που μπαίνοντας στη Βατικανή Βιβλιοθήκη έγινε ο Vaticanus Graecus 2639.

III. Οι συντάκτες των πράξεων του κώδικα.

Μεγάλη προσφορά του κώδικα αποτελεί το πλήθος των προσώπων που έχουν συντάξει τις πράξεις του. Μετράμε συνολικά εβδομήντα ένα πρόσωπα, από τα οποία περισσότερα από τα μισά αναφέρονται ως νοτάριοι, καντζελλάριοι, πρωτονοτάριοι και το ένα τρίτο έχουν και την ιδιότητα του ιερωμένου. Οι απλοί ιερείς, ιερομόναχοι, πρωτοπαπάδες (αναφέρονται δύο) και χωρεπίσκοποι (αναφέρονται τρεις), ανέρχονται συνολικά σε είκοσι πέντε. Οι πληροφορίες που μας παρέχονται σχετικά με τους συντάκτες των πράξεων προσφέρουν από απλά βιογραφικά στοιχεία, ιδιαίτερα για το χρόνο που κάποιος νοτάριος έζησε μέχρι ονόματα πολύ λίγο γνωστών νοταρίων, καθώς και εικόνα της λειτουργίας του συστήματος γραφής και αντιγραφής των πράξεων και την χρήση τους μέσα στους τρεις αιώνες που καλύπτονται.

Το αξίωμα του Νοτάριου και ιδιαίτερα του Καντζελλάριου και το νοταριακό σύστημα της Νάξου έχουν μελετηθεί παλαιότερα από τον Ι. Βισβίτση¹⁵. Το θέμα βέβαια δεν έχει εξαντληθεί. Πολλά επιπλέον στοιχεία μας παρέχονται από το πλήθος των νοταριακών πράξεων που έχουν στο μεταξύ δημοσιευτεί. Συμβολή στο θέμα επιχειρείται στο δεύτερο μέρος της παρούσας.

Θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι τα στοιχεία που αναφέρουμε για τους νοτάριους που σχολιάζουμε στη συνέχεια δεν εξαντλούν τη σχετική με αυτούς βιβλιογραφία. Πράξεις πολλών από τους νοτάριους και καντζελλάριους που γράφουν και αντιγράφουν τις πράξεις του Κώδικα έχουν δημοσιευτεί κατά καιρούς¹⁶.

Από τη γραφή μπορέσαμε να ταυτοποιήσουμε αρκετές ανυπόγραφες πράξεις, ενώ παραμένουν αταυτοποιήτες οι πράξεις αριθ. 109, 110

15. Βλ. Ι.Τ. Βισβίτσης, «Οι κοινοί Καγκελλάριοι της Νάξου επί τουρκοκρατίας», *Αρχείο Ιδιωτικού Δικαίου*, ΙΒ' (1945), 88-101. Βλ. επίσης του ίδιου, ό.π. (19), «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα των τελευταίων χρόνων του δουκάτου του Αιγαίου (1538-1577)», *Ε.Κ(Α.)Ε.Ι.ΕΔ.*, 4 (1951), 3-7 και 110-113 (Νοταριακόν σύστημα).

16. Η βιβλιογραφία είναι εκτεταμένη. Επειδή ο σκοπός μας δεν είναι να εξαντλήσουμε το θέμα, παραπέμπουμε ενδεικτικά στη βιβλιογραφία ειδικά για τη Νάξο, που δίνεται στην πρόσφατη έκδοση Νοταριακών πράξεων Φιλωτίου από τους Σ. Ήμελλο - Σ. Ψαρρά. Βλ. Σ. Δ. Ήμελλος - Σ. Ε. Ψαρράς, *Νοταριακές πράξεις Φιλωτίου παπα-Στεφάνου Αρώνη (1716-1742)*, τόμος Α', Αθήνα 2011, 425-431. Πιο γενική και πλήρης βιβλιογραφία περιλαμβάνεται στις πρόσφατες επίσης εκδόσεις: Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη - Ηλίας Αρναούτογλου - Ιωάννης Χατζάκης, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τα Ελληνικά κείμενα*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 63, Αθήνα 2011, και Ιωάννης Χατζάκης, *Περίγραμμα Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου του Λατινοκρατούμενου Ελληνισμού. Τα λατινικά, ιταλικά και γαλλικά κείμενα*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 65, Αθήνα 2012.

και 128. Οι πράξεις αριθ. 15 και 16 είναι γραμμένες από τον Στέφανο Τ(ρ)ουμπίνο, οι αριθ. 22 και 25 από τον Τζαμπατή Κορονέλλο, οι αριθ. 63, 71α και 79 από τον Παντελέο Σουμμαρίπα, η αριθ. 99 από τον πρωτομάστορα της συντεχνίας των βαρελάδων της Πόλης χατζη-Αντώνη, η αριθ. 105 από τον Ιγνάτιο Λίχτλε, η αριθ. 132 από τον Ιωάννη Ζαχαρία και οι αριθ. 140 και 142 από τον Σταμάτη Τουρούς.

Η ανταλλαγή (πράξη αριθ. 14) της 13/10/1714 έχει γραφτεί απλώς χωρίς όνομα από τον «Οικονόμο Δρυμαλίας και νοτάριο». Στις πράξεις του Στέφανου Τ(ρ)ουμπίνου συναντάμε *χωράφι του Οικονόμου Δρυμαλίας* (πράξη αριθ. 68, της 5/12/1719), τον *παπα-Νικόλα Μιχαλόπουλο, Οικονόμο Δρυμαλίας* (πράξη αριθ. 106, της 18/7/1724), και αγορά πάλι από τον *Οικονόμον Δρυμαλίας* (πράξη αριθ. 108, της 13/1/1725)¹⁷. Ένας άλλος *Οικονόμος Δρυμαλίας Σπανόπουλος* πουλάει ένα περιβόλι στις 14/1/1731¹⁸. Παλιότερα, στις 8 Απριλίου 1687, ένας *οικονόμος Δρυμαλίας Νικόλαος* υπογράφει με τους κατοίκους του Μπούργου και των χωριών της Νάξου σε επιστολή προς τον αρχιναύαρχο Φραγκίσκο Μοροζίνη σχετικά με τη δολοφονία του Κωνσταντίνου Κόκκου¹⁹. Είναι συνεπώς πολύ πιθανό ο παπα-Νικόλας Μιχαλόπουλος να είναι εκείνος που ζητάμε.

Όσον αφορά ειδικά τον καθένα νοτάριο σημειώνουμε τα ακόλουθα.

Αρχίζοντας από την πρώτη πράξη (αριθ. 1) του κώδικα που περιέχει αυτόγραφο αντίγραφο του νοταρίου Ιωάννη Μηνιάτη παρατηρούμε ότι στις 21/11/1702 συντάσσει προκοσύμφωνο, ενώ το 1722 αναφέρεται ως «ποτέ» (πράξη αριθ. 34, της 9/4/1722)²⁰. Στην πράξη αριθ. 157 υπάρχει αυτόγραφο σημείωμά του της 15/3/1675. Συνεπώς μέχρι τουλάχιστον τα τέλη του 1702 ζει και συντάσσει νοταριακές πράξεις ενώ το 1722 έχει πια πεθάνει.

Ο νοτάριος Παντολέων Μηνιάτης συντάσσει επίσης πράξεις κατά το 16ο αιώνα²¹, ενώ αναφέρεται ως «ποτέ» στις 19/8/1586 (πράξη αριθ. 138). Ένας άλλος νοτάριος Παντολέων Μηνιάτης, ένα αιώνα αργότερα δηλώ-

17. Βλ. Σ. Ε. Ψαρράς - Μ. Campagnolo, *Ο νοτάριος της Νάξου Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος (1712-1738)*, Αθήνα 2010, 135, 198, 201 αντίστοιχα.

18. Βλ. Β. Β. Σφυρόερας, «Κυκλαδικά έγγραφα εξ ιδιωτικών συλλογών. Σειρά πρώτη - Ναξιακά», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, Ε' (1965-1966), 640.

19. Βλ. Π. Γ. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, Ερμούπολη 1925, 71.

20. Για το Μηνιάτη βλ. επίσης: Κ.Α. Διαμάντης, *Τα περιεχόμενα των Γενικών Αρχείων του Κράτους, Α' (Μέρος Πρώτον, Ζ. 1. Χειρόγραφα των Γ.Α.Κ., 85)*, Αθήνα 1972, 500 (Κώδικας Ι. Μηνιάτη, ετών 1668-1674)· Α. Σιφωνίου-Καράπα - Γ. Ροδολάκης - Λ. Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του νοταρίου Νάξου Ι. Μηνιάτη, 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86)», *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 29-30 (1982-1983), 125-1312, Αθήνα 199.

21. Βλ. Ι. Τ. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά έγγραφα», ό. π. (15), όπου δημοσιεύονται επίσης αρκετές πράξεις του.

νει την ύπαρξή του αντιγράφοντας πράξη στις 2/5/1662 (πράξεις αριθ. 125 και 126, που είναι αντίγραφα μισιάρικου του 1555). Αυτός ο νεότερος Π. Μηνιάτης έχει δραστηριότητα τουλάχιστον από το 1645 μέχρι το 1664, όπως προκύπτει από δημοσιευμένες πράξεις του²². Έχουμε συνεπώς δύο συνονόματους Μηνιάτηδες που ζουν με διαφορά ενός αιώνα²³.

Ο νοτάριος Στέφανος Τ(ρ)ουμπίνος υπογράφει αρκετές πράξεις, ενώ μπορέσαμε να ταυτοποιήσουμε από τη γραφή του άλλες δύο (πράξεις αριθ. 15 και 16). Το Φεβρουάριο του 1741 αναφέρεται ως «ποτέ» (πράξη αριθ. 43 φ. 56, και το ίδιο αναφέρεται στην πράξη αριθ. 52, του ίδιου έτους).

Στην πώληση (πράξη αριθ. 35) της 29/6/1722 αναφέρεται μια αγορά σπιτιού που φαίνεται στις «πράξεις του αφέντη Στεφανάκη». Ο μόνος Στέφανος, νοτάριος οπωσδήποτε, αφού η παραπομπή γίνεται στις πράξεις του, είναι ο Τ(ρ)ουμπίνος. Χρονικά συμπίπτει. Ο Στέφανος ιερέυς ο Μελισσουργός που υπογράφει πράξεις (η τελευταία του στον κώδικά μας είναι του 1720, πράξη αριθ. 28) μολονότι είναι συνονόματος, δεν είναι νοτάριος και επιπλέον σαν ιερέας που ήταν λογικά θα αναφερόταν η ιδιότητά του αυτή. Την προσωνομία αφέντης τη συναντάμε και σε άλλες πράξεις όταν παραπέμπουν ή αναφέρουν κάποιο νοτάριο²⁴. Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι πιθανότατα πρέπει να είναι ο Τ(ρ)ουμπίνος.

Νοταριακές Πράξεις του Τζαμπατή Κορονέλλου, Φραντζέσκου Μπαρότση και Φίλιππου Σουμμαρίπα βρίσκονται αντίστοιχα στα χειρόγραφα των Γ.Α.Κ. αριθ. 87, 93 και 89²⁵.

IV. Παρατηρήσεις – Αξιοσημείωτα

1. Στις πράξεις, όπου αναφέρεται χρηματική συναλλαγή, το νόμισμα και ο αριθμός αναφέρονται ολογράφως και ακολουθεί συνήθως η αναγραφή τους αριθμητικά. Όσον αφορά το νόμισμα συνήθως δηλώνεται με συντομογραφία και συχνά με ένα «N» (κεφαλαίο η μή) πριν ή πάνω από τη συντομογραφία. Τα συνηθέστερα νομίσματα είναι τα ρεάλια και τα γρόσια, όμως χρησιμοποιείται αδιακρίτως η ίδια συντομογραφία και για τα δύο, εκείνη που σημαίνει ρεάλι²⁶. Στην έκδοση αναλύουμε τη συ-

22. Βλ. Α. Φ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου αιώνας», *Ε.Ε.Κ.Μ.*, Ζ', 1968, 24-337, όπου δημοσιεύονται αρκετές πράξεις του Π. Μηνιάτη.

23. Ο Ι. Βισβίτης, είχε επίσης παρατηρήσει την ύπαρξη των δύο συνονόματων Μηνιάτηδων και πιθανολογεί ότι πρόκειται για παππού και εγγονό. Βλ. Ι. Τ. Βισβίτης, «Οι κοινοί Καγκελλάριοι», ό. π. (15), 112.

24. Βλ. Πράξεις αριθ. 44, 51 και 79 (αφέντης Σταυρινός Μιχαλίτζης).

25. Βλ. Κ. Α. Διαμάντης, ό. π. (20), 500.

26. Βλ. Ε. Δ. Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα στένουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, 307 (Βραχυγραφίες

νοτομογραφία στο νόμισμα που αφορά. Για τα άσπρα δεν υπάρχει πρόβλημα· τις λίγες φορές που αναφέρονται η συντομογραφία τους είναι η γνωστή. Τα άλλα νομίσματα σπάνια δηλώνονται με συντομογραφία.

2. Ο γυναίκες συμβαλλόμενοι παρίστανται είτε αυτοπροσώπως²⁷ είτε παρίσταται ο σύζυγός τους και υπογράφει, «διὰ τὸ πρόσωπον τῆς ἀρχόντισσάς μου, διὰ τὴν γυναῖκα μου»²⁸, είτε παρίσταται τρίτος, «ὑπογράφω διὰ ὄνομα τῆς ἀδελφῆς μου, βεβαιῶνω τὸ παρὸν διὰ χειρὸς ἐμοῦ»²⁹. Οι γυναίκες είναι κατά κανόνα αγράμματες και γι αυτό πάντοτε υπογράφει ο τρίτος με τη ρήση «μὴ ἔχοντας γράμματα ἔγραψα ἐγώ»³⁰. Δυστυχώς, μόνο σε μία και μοναδική πράξη (πράξη αριθ. 131) έχουμε αυτόγραφη υπογραφή γυναίκας «*Ἐγὼ μαρουλα γεγραμμένη το ανοθε*».

3. Η εξασφάλιση των δικαιωμάτων του δανειστή με ποινική ρήτρα, υποθήκη και προσωπική κράτηση είναι πολύ συνηθισμένη στις πράξεις του κώδικα, όπως άλλωστε γίνεται στα μεταβυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα³¹. Στο δεύτερο μέρος της Εισαγωγής και στο κεφάλαιο «οι Δικαιοπραξίες» γίνεται λεπτομερέστερη ανάλυση για τις εξασφαλιστικές ρήτρες. Στο παρόν περιοριζόμαστε στην εξής ειδική περίπτωση:

Σε Διαθήκες και Ψυχικά, εκτός από τις παραπάνω εξασφαλιστικές ρήτρες, συναντάμε ενός άλλου είδους εξασφάλιση των ὄσων διατίθενται ἢ δίνονται ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας: Εἶναι ἡ ἀπειλὴ τῆς κατάρας ἐναντίον ὁποιοῦ *κοντρεστάρει, σαλεύσει, δώσει πείραξιν ἢ ἐνόχλησιν κ.λπ.*³² Απειλή

νομισμάτων). Στις πράξεις του κώδικα χρησιμοποιείται μόνο εκείνη η συντομογραφία που μοιάζει σαν ένα «ρ», με κάθετη καμπύλη γραμμή σαν περισπωμένη, ώστε να σχηματίζεται ένα είδος σταυρού.

27. Βλ. Πράξεις αριθ. 5, 14, 32 κ. ά.

28. Βλ. Πράξεις αριθ. 4, 29, 33, 152 κ. ά.

29. Βλ. Πράξεις αριθ. 17, 44, 47 κ. ά.

30. Βλ. Πράξεις αριθ. 6, 20, 26, 29, 32, 37, 67, 70, 76 κ.ά. Οι άντρες, που δεν ξέρουν τόσα γράμματα ώστε να υπογράψουν, είναι σαφώς λιγότεροι. Βλ. πράξεις αριθ. 35, 36, 38, 41, 61, 76, 79, 85, 89, 90, 96, 151, 152 κ.ά. Την ίδια φράση βλέπουμε στους αιγυπτιακούς παπύρους της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής: «*ἔγραψα ὑπὲρ αὐτῆς μὴ εἰδυῖης γράμματα*».

31. Βλ. Μενέλαος Τουρτόγλου, «Η εξασφάλιση των δικαιωμάτων στα μεταβυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα. Επιβιώσεις αρχαίων ελληνικών δικαίων», *Πρακτικά της Α.Α.*, 71 (1996), 115-137.

32. Βλ. Διαθήκες: πράξεις αριθ. 30, 34, 37, 91, 145. Ψυχικά: πράξεις αριθ. 108, 112, 138. Χαρακτηριστικές φράσεις είναι: «*ὅποιος ἤθελεν τῆς δώσειν πείραξιν ἢ ἐνόχλησιν τὸ παρὸν νὰ ἔχη τὴν κατάρα τοῦ δεσπότη Χριστοῦ καὶ τῆς ἀγειπαρθένου Μαρίας καὶ τῶν γονέων τῆς καὶ τὴν ἐδικὴν τῆς (τῆς διαδέτριας)*» (πράξη αριθ. 30)· «*καὶ μὲ βάρος τῆς κατάρας τῆς*» (πράξη αριθ. 34)· «*ὅποιος κοντρεστάρει νὰ ἔχη τὰς ἀράς τῶν 318 θεοφόρων πατέρων καὶ τὴν κατάρα μου*» (πράξη αριθ. 108)· «*νὰ σαλεύσει τὸ ψυχικόν μας νὰ ἔχη τὰς ἀράς τῶν 318 πατέρων καὶ τὸν τίμιον Σταυρὸν ἀντίδικον εἰς τὴν ἡμέραν τῆς κρίσεως*» (πράξη αριθ. 112)· «*εἰς ἄραν καὶ κατάραν τῶν γονέων μου καὶ ἐμοῦ τῆς ἀμαρτωλῆς*» (πράξη αριθ. 138).

που πρέπει να είχε ανάλογη αποτελεσματικότητα με τις εξασφαλιστικές ρήτρες, αν λάβουμε υπόψη μία εποχή, κατά της οποίας το δρησκευτικό συναίσθημα και οι οικογενειακοί δεσμοί κυριαρχούσαν στις τοπικές κοινωνίες και επιπλέον οι δεισιδαιμονίες για τις επιπτώσεις της κατάρας τρομοκρατούσαν όλους.

V. Αρχές της έκδοσης

Ο κώδικας Vaticanus Graecus 2639 στο σύνολό του εκδίδεται για πρώτη φορά. Οι ακόλουθες τρεις πράξεις του που έχουν δημοσιευτεί παλαιότερα επανεκδίδονται ώστε να τον έχουμε πλήρη: α) Η αριθ. 122 από τον Α. Κατσουρό³³, από αντίγραφο ενός τρίτου αντιγραφέα με όνομα «Χρουσής», β) η αριθ. 137, από τον Δ. Ι. Πολέμη³⁴, από τον ίδιο τον κώδικα και γ) η αριθ. 138 από τον Ι. Βισβίζη³⁵, από κώδικα του ίδιου του νοτάριου Π. Μηνιάτη.

Επειδή δεν υπάρχει αρίθμηση των φύλλων του, οι αριθμοί (1-158) που δώσαμε στις πράξεις ακολουθώντας τη σειρά που είναι γραμμένες στον κώδικα αποτελούν και το σημείο αναφοράς, όπως είπαμε παραπάνω.

Επισημαίνεται ότι στην έκδοσή μας ακολουθούμε τους «κανόνες που πρέπει να τηρούνται για την έκδοση των βυζαντινών εγγράφων»³⁶. Στους εν λόγω «κανόνες», ρητά δηλώνεται ότι ο εκδότης, όσον αφορά τα ιδιωτικά έγγραφα που έχουν συνταχθεί στη λαϊκή γλώσσα και είναι επιπλέον γραμμένα χωρίς ορθογραφικούς κανόνες, έχει το καθήκον να δώσει ένα κείμενο τουλάχιστον ορθογραφημένο για την κατανόησή τους· αν όμως οι ανωμαλίες είναι τόσο πολυάριθμες ώστε να μην αρκεί ένα συνοπτικό υπόμνημα πρέπει να τυπώνεται το κείμενο βελτιωμένο, *in extenso*, παράλληλα και μαζί με «το βάρβαρο κείμενο του πρωτοτύπου»³⁷. Σύμφωνα λοιπόν με τους εν λόγω κανόνες η διόρθωση των ορθογραφικών λαθών είναι επιβεβλημένη είτε στο υπόμνημα είτε σε παράλληλο κείμενο. Η δημοσίευση όμως παράλληλα δύο κειμένων το ένα με όλα τα λάθη του γραφέα και το άλλο ορθογραφημένο προκειμένου για πολυσέλιδα κείμενα, όπως οι νοταριακοί κώδικες, αποβαίνει πολυδάπανη και τελικά χωρίς πρακτικό όφελος, κατά τη γνώμη μας. Έτσι προτιμήθηκε να δη-

33. Α. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16^{ου} αιώνας», *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου (Ακαδημίας Αθηνών)*, 5 (1955), 58-60 (α/α 8).

34. Δ. Ι. Πολέμη, ό. π. (9), 140-142 (α/α 15).

35. Ι. Βισβίζης, «Ναξιακά Νοταριακά έγγραφα», ό. π. (15), 98-99 (α/α 79).

36. «Règles à suivre pour l'édition des actes byzantines», *R.E.B.*, 10, 1952, 124-128.

37. «Texte barbare de l'original» (sic) Βλ. ό. π. (36), 125.

μοσιευτεί το κείμενο διορθωμένο ορθογραφικά. Αρωγός στην προτίμησή μας αυτή έρχεται η παρατήρηση του Ν. Γ. Πολίτη ότι είναι αμφίβολη η χρησιμότητα των εκδόσεων στις οποίες τα έγγραφα δημοσιεύονται απαράλλακτα όπως είναι γραμμένα³⁸. Λάβαμε επιπλέον υπόψη μας τόσο τις επιφυλάξεις που έχουν διατυπωθεί για τα προβλήματα της έκδοσης των νεότερων ιστορικών εγγράφων³⁹, όσο και την πρακτική που ακολουθείται μέχρι σήμερα στο ΚΕΙΕΔ.

Συνεπώς απορρίπτουμε την άποψη ότι η έκδοση πρέπει να αποτυπώνει ακριβώς το κείμενο όπως έχει γραφτεί από το νοτάριο με τις ανορθογραφίες του, επειδή έτσι φαίνεται το μορφωτικό του επίπεδο, με μόνη επέμβαση στη στίξη και στο χωρισμό λέξεων. Ο εκδότης ειδικά νοταριακών κειμένων, κατά τη γνώμη μας, πρέπει να έχει αποφασίσει ποιός είναι ο πρακτικός σκοπός της έκδοσης που πραγματοποιεί. Και ο σκοπός μας είναι να παρουσιάσουμε ένα κείμενο ευκολοδιάβαστο και εύχρηστο για το μέσο αναγνώστη⁴⁰. Η νομική εμπειρία μας έχει δείξει ότι ο νοτάριος, όπως άλλωστε ο σημερινός συμβολαιογράφος, ενδιαφερόταν να αποδώσει τη βούληση των συμβαλλόμενων κατά το δυνατό νομικά ορθή, ενώ η ορθογραφία και η στίξη έρχονται σε δεύτερη μοίρα.

Μετά από όσα αναφέραμε παραπάνω οι αρχές που ακολουθούνται στην έκδοση των πράξεων του κώδικα είναι οι εξής:

Αποκαταστάθηκε πλήρως η ορθογραφία στο κείμενο, ενώ παρέμεινε ανέπαφος ο γραμματικός και συντακτικός τύπος του κειμένου. Σημειώνεται ότι όλες σχεδόν οι πράξεις είναι γραμμένες ανορθόγραφα και πολλές είναι τόσο πολύ ανορθόγραφες που η κατανόησή τους απαιτεί μεγάλη προσπάθεια. Μόνο τρεις είναι ορθογραφημένες, οι αριθ. 103, 104 και 105, γραμμένες από τον Ιησουίτη ιερέα Ιγνάτιο Λίχτλε. Η φωνητική εκφορά λέξεων, όπου συναντιέται, παραμένει. Οι αυτόγραφες υπογραφές των μαρτύρων παρέμειναν ως έχουν. Επίσης παραμένουν ως έχουν οι αυτόγραφες υπογραφές των νοταρίων, καντζελλαρίων και γραφέων, εκτός από τις περιπτώσεις που δεν περιορίζονται μόνο στο όνομα και στο αξίωμά τους.

Για την αποκατάσταση της ορθογραφίας λόγω της γλώσσας που χρησιμοποιούν οι συντάκτες –γλώσσας με στοιχεία της λόγιας και της

38. Βλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Λαογραφία*, 1, 1909, 371.

39. «Προβλήματα εκδόσεως ιστορικών εγγράφων», *Μνημοσύνη*, 8 (1980-1981), 317-356, όπου και «Σύντομον διάγραμμα διά την αντιμετώπισιν των προβλημάτων εκδόσεως νεωτέρων ιστορικών εγγράφων» (σ. 350-356).

40. Οι δύο πρόσφατες εκδόσεις νοταρίων της Νάξου, του Στέφανου Τ(ρ)ουμπίνου από τους Σ. Ε. Ψαρρά – Μ. Campagnolo, ό. π. (17) και του παπα-Στέφανου Αρώνη από τους Σ. Δ. Ήμελλο – Σ. Ε. Ψαρρά, ό. π. (16), με χαρά μας διαπιστώνουμε πως αποβλέπουν στον ίδιο σκοπό. Η δεύτερη ειδικά έκδοση παραπέμπει ρητά στην άποψη του Πολίτη, παραδέτοντας και σχετικό απόσπασμά του (σ. 14, σημ. 92).

λαϊκής– χρησιμοποιείται κατά περίπτωση η γραμματική της απλής καθαρεύουσας ή της δημοτικής. Επιπλέον και ειδικότερα, όταν ο τονισμός μιάς λέξης δεν υπάρχει ή δεν φαίνεται, τονίζεται κατά την κρίση μας στο ορθότερο, ενώ μερικές φορές κρατάμε τον τονισμό που δίνει ο γραφέας, επειδή ίσως έτσι να προφέρει τη λέξη. Επίσης σε αρκετά σημεία που τονίζεται από το γραφέα μιά λέξη και στη λήγουσα και στην παραλήγουσα κρατάμε και τους δυο τονισμούς του⁴¹.

Οι ιδιοματικές λέξεις και τα δάνεια από την ιταλική γλώσσα, όπως και αν εκφέρονται, δεν αλλοιώθηκαν.

Διορθώθηκε η στίξη, η οποία κατά κανόνα είναι ανύπαρκτη στις πράξεις του κώδικα, τα σημεία στίξης όμως προστέθηκαν με φειδώ. Όπου κρίθηκε απαραίτητο, χρησιμοποιήθηκαν διαλυτικά και απόστροφος.

Έγινε χωρισμός λέξεων που ήταν αδικαιολόγητα ενωμένες. Το γράμμα στίγμα (ς) που χρησιμοποιείται πολύ συχνά το αναλύουμε σε “στ” και προβαίνουμε σε χωρισμό των λέξεων που το περιέχουν αν χρειάζεται⁴².

Τέθηκαν κεφαλαία στην αρχή των φράσεων, στα αρχικά των κύριων ονομάτων των προσώπων και στα τοπωνύμια, τόσο στα μονολεκτικά όσο και σ’ αυτά που αποτελούνται από περισσότερες λέξεις.

Το κριτικό σημείο που χρησιμοποιείται για να δηλώσει την ανάλυση βραχυγραφίας (οι παρενθέσεις) τοποθετήθηκε μόνο όπου ήταν απαραίτητο σε περιπτώσεις αμφισβητούμενης ερμηνείας και ιδιαίτερα στα βαφτιστικά ονόματα και στις καταλήξεις που είναι αμφίβολο αν κρατούν το τελικό “ν”, ενώ δεν σημειώνεται κατά κανόνα στα ονόματα μηνών, στα μέτρα, σταθμά, νομίσματα και σε άλλες συνηθισμένες λέξεις όπως, παπάς, και, κ.λπ.

Το κριτικό σημείο που χρησιμοποιείται για να δηλώσει τη φθορά του κειμένου (οι αγκύλες), επειδή οι φθορές είναι πάρα πολλές και στις περισσότερες περιπτώσεις είναι σχεδόν αδύνατο να προσδιοριστεί ο αριθμός των γραμμάτων που λείπουν, κατά παρέκκλιση των καθιερωμένων, περιλαμβάνει πάντοτε τρεις τελείες, δηλαδή [...].

VI. Πίνακες και ευρετήρια

Την έκδοση του κώδικα κατακλείουν πίνακες και αλφαβητικά ευρετήρια:

α) Πίνακας συνοπτικός των πράξεων.

Ο πίνακας περιλαμβάνει τις εξής πέντε στήλες στις οποίες ανα-

41. Βλ. π.χ. Πράξη αριθ. 16: εις την Άγουσα, τῆς Ἀγούσας· πράξη αρ. 19: τοῦ ἀφέντος ἀλλά και ἀφεντός.

42. Π.χ. εἰζόν= εις τόν, εἰζῆς =εις τῆς, ἐκονῆςης= ἐκονῆς της, ἔχοντασου= ἔχοντάς του.

γράφονται: Στην πρώτη οι πράξεις με τον αύξοντα αριθμό που τους έχει δοθεί στην έκδοση, στη δεύτερη το έτος και η ημερομηνία της καδεμίας πράξης, στην τρίτη το όνομα κατά περίπτωση εκείνου που τη συνέταξε με αναφορά της ιδιότητάς του ως νοτάριου, καντζελλάριου, πρωτονοτάριου, ιερέα κ.λπ., στην τέταρτη ο νομικός χαρακτηρισμός της πράξης και τέλος στην πέμπτη, όπου υπάρχουν, η αναφορά ότι πρόκειται για αντίγραφο και ο τίτλος στο εξώφυλλο του διπλωμένου αντιγράφου. Όταν πρόκειται για αντίγραφο τρίτου προσώπου εκτός από τον συντάκτη της πράξης, στην από κάτω σειρά αναγράφονται στη δεύτερη στήλη το έτος και η ημερομηνία και στην τρίτη το όνομα του ή των αντιγραφέντων. Στις πράξεις 107-158 αναγράφεται επίσης η αρίθμηση με ελληνικούς αριθμούς (α' - κη') που βρίσκεται στον κώδικα. Για περισσότερη διευκόλυνση του αναγνώστη χρησιμοποιούνται συντομογραφίες. Με τον εν λόγω πίνακα παρέχεται μια εικόνα της όλης συγκρότησης του κώδικα.

β) *Πίνακας γραφέντων (νοτάριοι, καντζελλάριοι και άλλοι).*

Το εν λόγω ευρετήριο είναι απαραίτητο λόγω της πληθώρας των προσώπων που εμφανίζονται ως συντάκτες και αντιγραφείς των πράξεων του κώδικα και μπορεί να χρησιμεύσει επιπλέον και σαν συμπλήρωμα και κυριολεκτικά σαν ευρετήριο του προηγούμενου πίνακα. Χρησιμοποιούνται επίσης οι ίδιες συντομογραφίες με τον προηγούμενο πίνακα.

γ) *Ευρετήριο των πράξεων (νομικός χαρακτηρισμός τους).*

Ευρετηριάζονται αλφαριθμητικά οι πράξεις σύμφωνα με το νομικό χαρακτηρισμό που τους έχει δοθεί. Η χρησιμότητα του νομικού χαρακτηρισμού των κειμένων ενός νοταριακού κώδικα και ενός αντίστοιχου ευρετηρίου είναι προφανής. Ειδικά όσον αφορά τον ιστορικό του δικαίου είναι απαραίτητο να δίνονται οι χαρακτηρισμοί με προσοχή, να είναι διατυπωμένοι συνοπτικά και αν είναι δυνατόν μονολεκτικά. Εξυπακούεται ότι πρέπει να τηρείται η νομική ορολογία. Καλό θα είναι να χρησιμοποιούνται σύγχρονοι νομικοί όροι, εφόσον υπάρχουν και ανταποκρίνονται με το περιεχόμενο των πράξεων που χαρακτηρίζονται, έτσι ώστε ο αναγνώστης εύκολα να τους αναγνωρίζει.

δ) *Ευρετήριο ονομάτων.*

Περιλαμβάνονται όλα τα οικογενειακά ονόματα, στα οποία εντάσσονται αλφαριθμητικά τα πρόσωπα, άντρες και γυναίκες. Τα ονόματα των γυναικών λημματογραφούνται κατά κανόνα στο βαφτιστικό τους και συνήθως παραπέμπονται στο επώνυμο του συζύγου ή στο πατρικό τους. Ορισμένα αντρικά ονόματα λημματογραφούνται επίσης στο βαφτιστικό τους, όταν δεν προκύπτει με σαφήνεια αν πρόκειται για επώνυμο ή πατρώνυμο, και όταν αναφέρονται μόνο με το μητρώνυμό τους. Στα ονόματα εντάσσονται και τα εθνικά και οι θεονυμικές και αγιολογικές

αναφορές. Ξεχωριστό ευρετήριο έχει συνταχθεί και ακολουθεί στο τέλος προκειμένου για ονόματα –ιδιαίτερα μαρτύρων– που αναγράφονται με λατινικό αλφάβητο.

ε) *Ευρετήριο τοπωνυμίων.*

Λημματογραφούνται όλα τα ονόματα τόπων, χωριών κ.λπ. Γίνεται ειδική μνεία σε όσα τοπωνύμια δεν αναφέρονται στη Νάξο. Στο λήμμα “άγιος” εντάσσονται μη μονολεκτικές ονομασίες ναών, μονών, χωριών, ακόμα και περιοχών που το περιέχουν. Στα τοπωνύμια εντάσσονται αγροί, αμπέλια, χωράφια, εκκλησίες, γενικά οι ιδιοκτησίες που αναφέρονται με όνομα προσώπου ή οικογενειακό όνομα, όταν κατά περίπτωση κρίνεται πως έχουν θέση τοπωνυμίων περισσότερο, παρά ονομάτων.

στ) *Ευρετήριο νομικών όρων και λέξεων.*

Λόγω της ιδιοτυπίας του κώδικα, ο οποίος περιέχει πράξεις και αντίγραφα πάμπολλων νοταρίων που καλύπτουν πάνω από τρεις αιώνες, έγινε προσπάθεια το ευρετήριο αυτό να είναι ευρύτατο, μπορώντας να χρησιμεύσει και σαν γλωσσάρι. Κατά τα άλλα, αποφεύγονται οι πολύ κοινοί όροι και λέξεις. Με τη συντομογραφία “κ.ά.” δηλώνεται ότι μια λέξη ή νομικός όρος συναντιέται πολύ συχνά, οπότε δίνονται οι αριθμοί μόνο των πρώτων πράξεων. Τούτο ακολουθείται ιδιαίτερα σε περίπτωση που η λέξη ή ο νομικός όρος δεν είναι αξιόλογος. Στο λήμμα “εικόνες” εντάσσονται τα εικονίσματα και τυχόν προσωπογραφίες. Στο τέλος του ευρετηρίου αποδελτιώνονται μερικές λέξεις, ιταλικές, που αναγράφονται με λατινικό αλφάβητο. Επιπλέον τηρούνται οι εξής γενικές αρχές: αα) Δε δηλώνεται η εθνική προέλευση μόνο για τις ιταλικές λέξεις. Αντίθετα δηλώνεται αν πρόκειται για λέξη βενετσιάνικη, τούρκικη κ.λπ. ββ) Δίνονται όλες κατά το δυνατόν οι παραλλαγές-εκφορές μίας λέξης στα ελληνικά. Γράμματα σε παρένθεση δηλώνουν ότι η λέξη συναντιέται και με αυτά και χωρίς αυτά. Η παύλα, ανάλογα με τη θέση της στην αρχή ή στο τέλος της λέξης επισημαίνει ότι πρόκειται για διαφορετικό τέλος ή αρχή. γγ) Στην αρχή ορισμένων γραμμάτων σημειώνονται γενικά παραπεμπτικά, όταν πρόκειται για σχετικά γενικό κανόνα π.χ. Δ- βλ. και Ντ-, Μπ- βλ. και Π, Ν- βλ. και Δ-, Τ-, Τ- βλ. και Δ-, Ντ-.

ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΑ

- ( ) = αναλύσεις βραχυγραφιών.
[...] = γράμματα ή λέξεις που λείπουν από φθορά, ανεξάρτητα από τον αριθμό τους (ειδικά για τον κώδικα που εκδίδεται).
[αβγ] = γράμματα ή λέξεις που λείπουν από φθορά ή είναι δυσανάγνωστες και συμπληρώνονται.
[[ ]] = γράμματα ή λέξεις που διαγράφει ο γραφέας.
{ } = γράμματα ή λέξεις που διαγράφουν οι εκδότες.
<αβγ> = γράμματα ή λέξεις που παρέλειψε ο γραφέας και συμπληρώνονται.
|| | = γράμματα ή λέξεις που προσθέτει ο γραφέας στο περιθώριο.
| | = γράμματα ή λέξεις που προσθέτει ο γραφέας στο διάστιχο.
+ + = σημείο προβληματικό, ακατανόητο
< > = χάσματα

Β'. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ*

Δήμητρα ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ

Ο ελληνικός κώδικας της Βατικανής Αποστολικής Βιβλιοθήκης *Vat. Graec. 2639* περιέχει ναξιακές νοταριακές πράξεις από το 1472 έως και το 1798. Οι παρεχόμενες από τον κώδικα πληροφορίες αναδεικνύουν τις δικαιοπρακτικές και ιδιαιτερότητες του νομικού βίου στην Νάξο κατά την περίοδο τόσο της λατινικής όσο και της οθωμανικής κυριαρχίας. Από την πρώτη περίοδο, αυτής δηλαδή του Δουκάτου του Αιγαίου ή του Αρχιεπαύγου (1207-1494) ο κώδικας *Vat. Graec. 2639* εμπεριέχει τρία δικαιοπρακτικά έγγραφα, ένα του έτους 1472¹ και δύο του έτους 1482². Από την περίοδο της άμεσης βενετικής κυριαρχίας (1494-1500, 1511-1517) ο κώδικας περιλαμβάνει τρία δικαιοπρακτικά έγγραφα των ετών 1498³, 1503⁴ και 1514⁵, από δε την περίοδο των Κρίσπων [Ιωάννου Δ' Κρίσπου (1517-1564) και Ιακώβου Δ' Κρίσπου (1564-1566)], όταν το νησί κατέστη φόρου υποτελές των Οθωμανών, ο κώδικας περιλαμβάνει 18 δικαιοπρακτικά έγγραφα των ετών 1525⁶, 1528⁷, 1529⁸, 1530⁹, 1536¹⁰, 1537¹¹, 1545¹²,

---

* Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται στους συναδέλφους μου, κ. Λυδία Παπαρήγα-Αρτεμιάδη (Διευθύντρια Ερευνών - Διευθύνουσα ΚΕΙΕΔ) και στον κ. Ι. Χατζάκη (Κύριο Ερευνητή) για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους και τις βιβλιογραφικές υποδείξεις τους.

1. 13 Μαρτίου 1472, *Vat. Graec. 2639* αρ. 107.
2. [8] Μαρτίου 1482, *Vat. Graec. 2639* αρ. 108 και 30 Δεκεμβρίου 1482, *Vat. Graec. 2639* αρ. 109.
3. 7 Ιανουαρίου 1498, *Vat. Graec. 2639* αρ. 110.
4. 14 Σεπτεμβρίου 1503, *Vat. Graec. 2639* αρ. 112.
5. 21 Αυγούστου 1514, *Vat. Graec. 2639* αρ. 115.
6. 31 Δεκεμβρίου 1525, *Vat. Graec. 2639* αρ. 111.
7. 1 Ιουνίου 1528, *Vat. Graec. 2639* αρ. 113.
8. 29 Νοεμβρίου 1529, *Vat. Graec. 2639* αρ. 114.
9. 2 Μαΐου 1530, *Vat. Graec. 2639* αρ. 2639 114α.
10. 21 Μαΐου 1536, *Vat. Graec. 2639* αρ. 116.
11. 21 Φεβρουαρίου 1537, *Vat. Graec. 2639* αρ. 117.
12. 10 Ιανουαρίου 1545, *Vat. Graec. 2639* αρ. 118.

1548¹³, 1549¹⁴, 1552¹⁵, 1554¹⁶, 1555¹⁷, 1558¹⁸, 1560¹⁹, 1561²⁰, 1562²¹. Από την περίοδο του Ιωσήφ Νάξη, του «ιουδαϊκού δουκάτου» (1566-1579), ο κώδικας περιλαμβάνει δέκα δικαιοπρακτικά έγγραφα των ετών 1567²², 1568²³, 1571²⁴, 1572²⁵, 1574²⁶, 1575²⁷ και 1576²⁸. Τα υπόλοιπα δικαιοπρακτικά έγγραφα, εκ των οποίων το πρώτο ανάγεται στο έτος 1580²⁹, το δε τελευταίο στο έτος 1798³⁰ είναι της περιόδου της αμιγούς οθωμανικής κυριαρχίας. Η εικόνα αυτή καθιστά απαραίτητη μία σύντομη αναδρομή στην ιστορική πορεία των Κυκλάδων και ιδιαίτερα της Νάξου.

Ι. Ιστορική Επισκόπηση

Μετά την τέταρτη σταυροφορία³¹ και την άλωση της Κωνσταντινού-

13. 16 Μαΐου 1548, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 119.

14. 14 Ιανουαρίου 1549, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 121.

15. 20 Νοεμβρίου 1552, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 122 και 20 Νοεμβρίου 1552, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 123.

16. 18 Νοεμβρίου 1554, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 124.

17. 20 Δεκεμβρίου 1555, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 125 και αρ. 126.

18. 2 Ιανουαρίου 1558, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 127.

19. 8 Ιανουαρίου 1560, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 128.

20. 25 Ιουλίου 1561, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 129.

21. 23 Απριλίου 1562, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 130.

22. 25 Απριλίου 1567, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 131 και 11 Μαΐου 1567, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 131α.

23. 6 Αυγούστου 1568, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 132 και 16 Οκτωβρίου 1568, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 133.

24. 1571, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 120.

25. 10 Αυγούστου 1572, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 135, 11 Οκτωβρίου 1572, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 135α και 2 Νοεμβρίου 1572, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 136.

26. 17 Ιουλίου 1574, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 137.

27. 4 Ιανουαρίου 1575, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 134.

28. 14 Απριλίου 1576, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 138.

29. 15 Μαρτίου 1580, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 139.

30. 14 Ιουνίου 1798, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 106.

31. Για την Δ΄ Σταυροφορία και τις επιπτώσεις της, βλ. ενδεικτ. Ν. Oikonomidès, «La décomposition de l'empire byzantine à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: à propos de la Partitio Romaniae», *Πρακτικά 15ου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών*, Αθήνα 1976, (στο εξής, Oikonomidès, *La décomposition de l'empire byzantine*), σσ. 3-28· J. Richard, «La féodalité de l'Orient Latin et le mouvement communal: un état des questions», στον τόμο *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident Méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)*, Roma 1980, σσ. 651-665· Ν. Ρ. Zacour-H. W. Hazard, «The impact of the crusades on the Near East, Venice and the Crusades», στον τόμο M. Setton-M. Kenneth (edd.), *A History of the Crusades*, τ. V, Madison, Wisconsin, 1985, (στο εξής, Zacour-Hazard,

πολης τον Απρίλιο του 1204, ένα μεγάλο μέρος της βυζαντινής αυτοκρατορίας περιήλθε στην κυριαρχία των δυτικών δυνάμεων. Οι σταυροφόροι με τη συνθήκη διανομής, την *Partitio Terrarum Imperii Romaniae*³², διένημαν μεταξύ τους τα εδάφη της αυτοκρατορίας. Σημαντική μερίδα από αυτά έλαβε και η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου³³ ως αντάλλαγμα, για την αποφασιστική της συμβολή (ιδιαίτερα αυτή του Δόγη Enrico Dandolo), στη μεταφορά των σταυροφορικών στρατευμάτων. Το γεγονός αυτό επέτρεψε στη Γαληνοτάτη να οργανώσει ένα εκτεταμένο αποικιακό κράτος και να αποκτήσει τον ουσιαστικό έλεγχο του εμπορίου στην ανατολική Μεσόγειο³⁴. Μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, το έτος

The impact of the crusades on the Near East), σσ. 379-451· P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο 1204-1500*, Αθήνα 1998, σ. 91· D. Jacoby, «From Byzantium to latin Romania: Continuity and Change», στον τόμο *Latin and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, Aldershot 2008, σσ. 1-44· T. Madden (ed.), *The Fourth Crusade: Event, Aftermath and Perceptions*, Aldershot 2008, σσ. 1-184. Πρβλ. επίσης και τον τόμο μελετών του J. Richard, *Croisades et États latin d'Orient*, London 1992.

32. Σχετικά με την *Partitio Terrarum Imperii Romaniae* βλ. G. Tafel - G. Thomas, *Urkunden zur älteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, τ. I, Wien 1956, σσ. 464-468· A. Carile, «Partitio Terrarum Imperii Romaniae», *Studi Veneziani* 7 (1965), 125-305· πρβλ. επίσης Oikonomidès, *La décomposition de l'empire byzantine*, σσ. 3-28.

33. Το ζήτημα εάν οι Κυκλάδες ανατέθηκαν, με βάση την *Partitio* στην Βενετία είναι αμφισβητούμενο. Θετική άποψη έχουν εκφράσει η Χ. Μαλτέζου, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα-Βενετικές και Γενουατικές Κτήσεις», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους Θ'*, Αθήνα 1980, σ. 263 και ο W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα*, Αθήνα 1960, (στο εξής, Miller, *Η Φραγκοκρατία*), σ. 84. Βλ. όμως αντιθέτως R. Wolff-H. Hazard (eds.), «The later Crusades 1189-1311», στον τόμο M. Setton-M. Kenneth (eds.), *A History of the Crusades*, τ. II, Madison, Wisconsin 1969, σσ. 191-192. Την άποψη, ότι οι Κυκλάδες παραχωρήθηκαν στους Φράγκους έχουν υποστηρίξει οι Zacour-Hazard, *The impact of the crusades on the Near East*, σ. 429.

34. Βλ. ενδεικτικά Χ. Γάσπαρης, «Βυζάντιο και Βενετία. Η Βενετική Διείσδυση στην Ανατολή», στον τόμο *Venetiae quasi alterum Byzantium, Όψεις της Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού, Αρχαιακά τεκμήρια*, Αθήνα 1993, σσ. 81-118· του ίδιου, «Venetiae quasi alterum Byzantium», σσ. 120-172· D. Jacoby, «The Venetian presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): The Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 43 (1993), 141-201 (=D. Jacoby, *Byzantium, Latin Romania and the Mediterranean*, Aldershot 2001, no. VI)· Claire Judde de Larivière, *Naviguer, commercer, gouverner. Économie maritime et pouvoirs à Venise (Xve -XVIe siècles)*, Leiden-Boston 2008· Maria Pedani, *Venezia porta d'Oriente*, Bologna 2010 (βλ. για τη παραπάνω βιβλιογραφία, όπως και περαιτέρω βιβλιογραφικές παραπομπές Ι. Χατζάκης, *Περίγραμμα Ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου του λατινοκρατούμενου ελληνισμού. Τα λατινικά, ιταλικά και γαλλικά κείμενα (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 65)*, Αθήνα 2012, (στο εξής, Χατζάκης, *Περίγραμμα*), σ. 87 σημ. 7.

1204, ο ανηψιός του Δόγη, Βενετός, Μάρκος Sanudo³⁵, καταλαμβάνει την Νάξο και άλλα παρακείμενα νησιά, (πλήν της Τήνου και της Μυκόνου) ιδρύοντας το δουκάτο της Νάξου ή του Αρχιπελάγους³⁶. Ο Sanudo κυβέρνησε την Νάξο έως το 1227, οπότε και απεβίωσε αφήνοντας ως διάδοχό του το γιο του Άγγελο Sanudo. Αξίζει εδώ να τονισθεί ότι ο Marco Sanudo και οι διάδοχοί του παρά τη βενετική καταγωγή τους δεν αναγνώρισαν την επικυριαρχία της Βενετίας επί του Δουκάτου της Νάξου αλλά δήλωσαν υποτέλεια στον Λατίνο αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης³⁷, ο οποίος αναγνώρισε τις κτήσεις του Sanudo απονέμοντάς του τον τίτλο του Δούκα. Η επικυριαρχία αυτή διήρκεσε εντέλει μέχρι το έτος 1248, οπότε η Νάξος μεταβιβάστηκε στους Βιλλεαρδουΐνους, τους Φράγκους δηλαδή ηγεμόνες της Πελοποννήσου, για να περιέλθει το 1278 στην εξουσία των Ανδεγαυών της Σικελίας³⁸, οι οποίοι εν τω μεταξύ είχαν αποκτήσει τον έλεγχο της φραγκοκρατούμενης Πελοπον-

35. Σχετικά με την κατάκτηση των νησιών του Αιγαίου Πελάγους από τον Marco Sanudo βλ. Τζ. Ραβενιάνι, «Το Δουκάτο του Αρχιπελάγους από τη βενετική κατάκτηση έως την επαύριο της πτώσης της Λατινικής αυτοκρατορίας», στον τόμο *Το Δουκάτο του Αιγαίου (Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Νάξος-Αθήνα 2007)*, Αθήνα 2009, (στο εξής, Ραβενιάνι, *Το Δουκάτο του Αρχιπελάγους*), σσ. 55-71.

36. Στο Δουκάτο υπήχθησαν αρχικά ή μετέπειτα οι νήσοι Πάρος, Σίφνος (στην οποία εδυνάστευε ο Ισπανός Δακορόνια), Σαντορίνη, Ίος, Κίμωλος, Φολέγανδρος, Κύθνος, Σύρος, Μήλος και Σίκινος (βλ. σχετ. Ί. Βισβίτζης, «Τινά περί τῶν προικῶν ἐγγράφων κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν καὶ τὴν Τουρκοκρατίαν», *Ἐπετηρίς Κέντρου Ἐρεύνης Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 1968, (στο εξής: Βισβίτζης, *Τινά περί τῶν προικῶν ἐγγράφων*), 14 σμμ. 2.

37. Βλ. ενδεικτικά D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale. Les «Assisses de Romanie» sources, application et diffusion*, Paris-La Haye 1971· P. Edbury, «Feudal obligations in the latin East», *Byzantion* 47 (1977), 328-356· A. Carile, «Signoria rurale e feudalismo nell'impero latino di Constantinopoli (1204-1261)», στον τόμο *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident Méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)*, Roma 1980, σσ. 666-678· B. Arbel-B. Hamilton-D. Jacoby (eds.), *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, London 1989· D. Jacoby, «New Evidence on the Greek Peasantry in Latin Romania», *Porphyrogenita Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*, Aldershot 2003, σσ. 239-252.

38. Ακόμα και τον 14ο αιώνα ο δούκας της Νάξου θεβαιώνει ότι είναι υποτέλης του βασιλιά Ροβέρτου της Νάπολης μέσω της πριγκίπισσας της Αχαΐας Ματθίλδης της Ανδηγαυής (του Αινώ, Mahaut de Hainut, εγγονής του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουΐνου). Επίσης το 1325 ο δούκας της Νάξου συμμετέχει στο στρατό του Ανδηγαυού πρίγκηπα της Αχαΐας Ιωάννη της Γραβίνας (βλ. σχετ. Γ. Κατσένης «Οι Ασσίξες της Ρωμανίας και το Δουκάτο του Αρχιπελάγους», στον τόμο *Το Δουκάτο του Αιγαίου (Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Νάξος-Αθήνα 2007)*, Αθήνα 2009, (στο εξής, Κατσένης, *Οι Ασσίξες της Ρωμανίας*), σ. 108.

νήσου και κατά συνέπεια την επικυριαρχία των Κυκλάδων³⁹. Κάτω από αυτές τις συνθήκες το Δουκάτο του Αιγαίου ή του Αρχιπελάγους απετέλεσε για τέσσερεις περίπου αιώνες (1207-1580) μία ανεξάρτητη ηγεμονία υπό την κυριαρχία δουκών βενετικής καταγωγής⁴⁰, ενώ από τον 15ο αιώνα (1494) περιήλθε στην άμεση (1494-1500, 1511-1517) ή έμμεση κυριαρχία της Βενετίας ([Ιωάννου Δ΄ Κρίσπου (1517-1564) και Ιακώβου Δ΄ Κρίσπου (1564-1566)]), όπου και θα παραμείνει μέχρι και την κατάκτησή του από τους Τούρκους το 1566.

Αν και η Βενετία κατάφερε να αναγνωρισθεί ως επικυρίαρχος του δουκάτου μόλις από το έτος 1494⁴¹, επέβαλλε τον έλεγχο της στα νησιά των Κυκλάδων και σε προγενέστερες περιόδους. Άλλωστε, η βενετική καταγωγή των ηγεμόνων του δουκάτου καθιστούσε τη Γαληνοτάτη ένα σταθερό ρυθμιστικό παράγοντα και της παρείχε τη δυνατότητα να διαμορφώσει αποικιακή πολιτική, προσαρμοζόμενη στις εκάστοτε ιδιαίτερες γαιοπολιτικές και δικαιοκές συνθήκες. Με βάση αυτά τα δεδομένα διαμορφώθηκε στη νησιωτική περιοχή των Κυκλάδων ένα ιδιότυπο καθεστώς, το οποίο επέτρεψε στους *αφέντες των νήσων* να διατηρήσουν την αυτονομία τους ως υποτελείς των Φράγκων, τελώντας παράλληλα

39. Συγκεκριμένα ο Λατίνος αυτοκράτορας παραχώρησε την επικυριαρχία του Δουκάτου του Αιγαίου το έτος 1248 στον Πρίγκηπα του Μορέως Γουλιέλμο Β΄ Βιλλεαρδουίνο, ο οποίος προέβη σε συμφωνία με τον Κάρολο τον Ανδηγαυό, βασιλιά της Σικελίας, να του παραχωρήσει μετά την αποβίωσή του την επικυριαρχία του Πριγκηπάτου της Αχαΐας και του Δουκάτου του Αρχιπελάγους. Για το λόγο αυτό μετά το θάνατο του Γουλιέλμου το έτος 1278, ο δούκας Μάρκος Σανυδο ο Β΄ γίνεται υποτελής του βασιλιά Καρόλου του Ανδηγαυού. Για το όλο ζήτημα βλ. Κατσένης, Ασύζεις της Ρωμανίας, σ. 107· πρβλ. και Ο. Μίλλερ, *Ίστορία τής Φραγκοκρατίας εν Έλλάδι*, μετάφρ. Σ. Λάμπρου, τ. Α΄-Β΄, Αθήναι 1909/1910, (στο εξής, Μίλλερ), σ. 337.

40. Η δυναστεία που ίδρυσε ο Μάρκος Σανούδος διήρκεσε ως το 1383, οπότε τη διοίκηση του δουκάτου ανέλαβε η βερονέζικης καταγωγής οικογένεια των Κρίσπων [Cri(e)spo] μέχρι το 1566, έτος κατάλυσης του δουκάτου από τους Οθωμανούς. Βλ. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 131 (25 Απριλίου 1567): *του μεγαλειότητος και ποτε Ντομήνιγου Κρίσπου*, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 109 (30 Δεκεμβρίου 1482), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 111 (31 Δεκεμβρίου 1525), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 117 (21 Φεβρουαρίου 1537), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 129 (25 Ιουλίου 1561), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 146 (18 Οκτωβρίου 1587), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 154 (19 Φεβρουαρίου 1596), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 156 (7 Νοεμβρίου 1597) και τέλος *Vat.Graec.* 2639 αρ. 13 (15 Μαΐου 1713).

41. Από την περίοδο 1494-1500 υπάρχουν αναφορές Βενετών κυβερνητών της Νάξου βλ. Ν. Γ. Μοσχονάς, «Η Βενετική Παρουσία στο Αιγαίο», στον τόμο *Το Δουκάτο του Αιγαίου (Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Νάξος-Αθήνα 2007)*, Αθήνα 2009, (στο εξής Μοσχονάς, Η Βενετική Παρουσία), σ. 41. Το πρώτο έγγραφο από την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είναι του έτους 1498 (7 Ιανουαρίου 1498, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 110) το δε τελευταίο του έτους 1562 (23 Απριλίου 1562, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 130).

υπό την άμεση επιρροή και προστασία της Βενετίας, η οποία σε περιόδους σοβαρής κρίσης δεν δίσταζε να καταλάβει έστω και προσωρινά κάποια από αυτά τα νησιά αναλαμβάνοντας η ίδια την άμεση διακυβέρνησή τους.

Στην Νάξο, όπως εξάλλου και στα υπόλοιπα νησιά, οι Λατίνοι κατακτητές εισήγαγαν φεουδαρχικές πρακτικές⁴². Βέβαια, όπως έχει διαπιστωθεί, επρόκειτο για την εφαρμογή φραγκικών φεουδαρχικών δεσμών, εμπλουτισμένων με στοιχεία προϋπάρχοντος τοπικού εθιμικού δικαίου⁴³ και όχι για αυτούσια μεταφορά δυτικών προτύπων. Αυτός ο συγκερασμός των δυτικών και των βυζαντινών πρακτικών, θα οδηγήσει στη δημιουργία μίας ιδιότυπης φεουδαρχίας, προσαρμοσμένης στις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν στο Αιγαίο κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα⁴⁴.

Σε κάθε περίπτωση η εξέλιξη του δικαίου ακολούθησε διαφορετική τροχιά στις φραγκοκρατούμενες περιοχές από ότι στη βενετοκρατούμενη Ελλάδα λόγω της ετερότητας των κρατικών μορφωμάτων. Από τη στιγμή όμως που η Βενετία εμφανίζεται ως επικυρίαρχος του Δουκάτου του Αιγαίου, αναγνώρισε προϋπάρχοντες δεσμούς προσαρμοσμένους ήδη στην πραγματικότητα και ευνόησε τη διατήρηση του φεουδαρχικού δικαίου μέσα σε ένα πλαίσιο που δεν ήταν αντίθετο προς τα συμφέροντά της. Για το λόγο αυτό στα υπό την προστασία της εδάφη, πλήν της εφαρμογής του βενετικού δικαίου, το οποίο κάνει έντονη την παρουσία στις εμπορικές σχέσεις, συνυπάρχουν το τοπικό δίκαιο και το δίκαιο των Ασιζών της Ρωμανίας⁴⁵. Άλλωστε και στο Πριγκιπάτο του Μορέως,

42. Για την επιβολή φεουδαλικού καθεστώτος στην Νάξο βλ. Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική Πολιτεία εν τῇ νήσῳ Νάξῳ*, Ἐρμούπολις 1925, (στο εξής, Ζερλέντης, *Φεουδαλική Πολιτεία*), σ. 12 ἐπ.· του ιδίου «Γράμματα Φράγκων Δουκῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους (αυγ-αφξδ)», *Byzantinische Zeitschrift* 13 (1) (1904), 139: «Ἡ νήσος Νάξος χειρωθεῖσα ὑπὸ Μάρκου Σανούτου διήρηται εἰς τόσα τιμάρια εἰς τὸν παρ' αὐτοῦ γενόμενον ἀναδασμὸν ὅσας εἶχε κώμας, ἃ ἐδόθησαν κατ' εὐνοίαν εἰς τοὺς περὶ αὐτόν, οἱ δὲ ἐπιχώριοι διήρηται εἰς ἀπελευθέρους, βασμύλους καὶ δούλους. Εἰς τοὺς ἐλευθέρους παρεῖχεν ὁ δούξ κατ' εὐνοίαν γῆν μετ' ἐπικυριαρχικοῦ τέλους, φέουδον καλουμένην».

43. Για την καταγωγή των γενικών αρχών του εθιμικού δικαίου βλ. Γ. Βισβίτζης, «Τινὰ περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων ἀπὸ τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι καὶ τοῦ Β. Διατάγματος τῆς 23 Φεβρουαρίου 1835», *Ἀθηνᾶ* 53 (1949), (στο εξής, Βισβίτζης, *Τινὰ περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων*), 240 σημ. 2.

44. Βλ. Α. Κωτσάκης, «Σχέσεις Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων καὶ Λατίνων στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δουκάτου τοῦ Αἰγαίου (13ος-16ος αἰώνας)», στον τόμο *Το Δουκάτο τοῦ Αἰγαίου (Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης, Νάξος-Ἀθήνα 2007)*, Ἀθήνα 2009, (στο εξής, Κωτσάκης, *Σχέσεις Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων καὶ Λατίνων*), σ. 314.

45. C. Sathas (ed.), *Assisae et leges cypriae et alia – Ἀσσίζαι τοῦ Βασιλείου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Κύπρου, κυπριακοὶ νόμοι, βυζαντινὰ συμβόλαια, κρητικὰ διαθήκαι*, *Bibliotheca Graeca Medii Aevi – Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. VI, Παρίσι 1877.

όπως έχει σχετικά παρατηρήσει ο Α. Αδαμαντίου⁴⁶, ίσχυαν παράλληλα ποικίλες δικαϊκές τάξεις, το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο, οι Ασσίζαι της Ρωμανίας, τα εγγώρια τοπικά έθιμα και τέλος το κανονικό δίκαιο της Δυτικής Εκκλησίας για τους Λατίνους και της Ανατολικής για του Έλληνες. Παρόλο δηλαδή που σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο η «αρχή της προσωπικότητας του δικαίου» εφαρμόζεται⁴⁷, οι διαμορφωθείσες δικαϊκές συνθήκες από τη συμβίωση και την επιμιξία των κατακτητών με τους κατακτημένους, έκαναν επιτακτική την ανάγκη μίας πιο σφαιρικής επίλυσης των δικαϊκών διαφορών.

Αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τους κοινοτικούς δεσμούς⁴⁸. Η υπάρχουσα βυζαντινή παράδοση συναντήθηκε και σε αυτήν την περίπτωση με τους φεουδαρχικούς δεσμούς, δημιουργώντας ένα ιδιότυπο καθεστώς τοπικής διακυβέρνησης. Από τις πράξεις του κώδικα αποδησαυρίζονται τίτλοι και αξιώματα με όχι πάντοτε ασφαλώς καθοριζόμενο περιεχόμενο όπως: *γοβερνατόρος*, κυβερνήτης δηλαδή του νησιού (1514)⁴⁹, *καπετάνιος* (1594)⁵⁰, *ντεζαουράριος* (1555 και 1566)⁵¹, *ακροστιχάρης* (1552 και 1575)⁵² κτλ. Στο πλαίσιο αυτό η λειτουργία της

46. Ά. Αδαμαντίου, «Τα Χρονικά του Μορέως», *Δελτίον Ίστορικής καί Έθνολογικής Έταιρείας* 6 (1906) σσ. 461-2, 649, 652 έπ., βλ. και Π. Ζέπου, «Τό Δίκαιον εις τό Χρονικόν του Μορέως», *Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 18 (1948), 202-220, όπως και Γ. Μαριδάκης, *Η έν Γλαρέντζα δίκη (1276) μεταξύ Βιλλεαρδουίνου Πρίγκιπα Μορέως καί τής Μαργαρίτας του Πασσαβά*, Άθήνα 1958· πρβλ. Βισβίξης, Τίνα περί τών προικίων έγγράφων, 16 σημ. 1.

47. Στον τομέα του ιδιωτικού δικαίου, ποικίλλοι παράγοντες καθιστούν τους επικυρίαρχους χαλαρότερους στη νομική μεταχείριση των κατακτημένων, αφήνοντας τους τις περισσότερες φορές να δικαιοπρακτούν με βάση το δικό τους δικαϊκό σύστημα (αρχή της προσωπικότητας του δικαίου) βλ. Χατζάκης, *Περίγραμμα*, σ. 83· πρβλ. επίσης D. Tsourka-Papastathi, «Les institutions du droit privé: Mécanismes d' équilibre entre systèmes de droit concourants et concurrents», *Byzantina-Metabyzantina. La périphérie dans le temps et l' espace, Actes de la 6e Séance plénière du XXe Congrès international des études byzantines*, Paris 2003, σσ. 146-150, ειδικότερα δε 156-157.

48. Βλ. για τις κοινότητες ευγενών-φεουδαρχών Α. Παπαδία-Λάλα, *Ο δεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.)*, Βενετία 2004, (στο εξής, Παπαδία-Λάλα, *Ο δεσμός των αστικών κοινοτήτων*), σσ. 51-157.

49. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 115 (21 Αυγούστου 1514).

50. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 152 (19 Σεπτεμβρίου 1594).

51. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 125 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 126 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 128 (8 Ιανουαρίου 1560).

52. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 123 (20 Νοεμβρίου 1552), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 134· (4 Ιανουαρίου 1575)· βλ. σχετ. Ά. Βακαλόπουλος, «Οί Κοινότητες», *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους Ι'*, Άθήνα 1974, (στο εξής, Βακαλόπουλος, *Οί Κοινότητες*), σ. 154.

κούρτης του δούκα⁵³, η εισαγωγή και εφαρμογή του φεουδαλικού δικαίου, τα νομικά ζητήματα που προέκυπταν στη διαδοχή των φεουδαρχών και η σύνταξη διπλωματικών εγγράφων καθιστούσε προφανή την ανάγκη όχι μόνον μίας ισχυρής καγκελλαρίας, αλλά και της παρουσίας νομικού σε αυτή. Πρόκειται για τον καγκελλάριο ή καντζελλάριο ή καντζηλλιέρη, αξίωμα το οποίο σήμαινε το γραμματέα του ηγεμόνα, του δούκα⁵⁴ και εν γένει της αρχής⁵⁵. Αντίστοιχα οι νοτάριοι στους αιώνες της δυτικής κυριαρχίας είχαν τις αρμοδιότητες ενός σύγχρονου συμβολαιογράφου δίνοντας νομική μορφή στη βούληση των μερών, συντάσσοντας εν προκειμένω τα κατάλληλα έγγραφα και εκδίδοντας έγκυρα και αξιόπιστα αντίγραφα⁵⁶. Η άντληση νομιμότητας από κάποια πολιτική ή εκκλησια-

53. Αυτή υπήρχε μέχρι τον 15ο αιώνα, οπότε οι δίκες υπήχθησαν στη δικαιοδοσία της βενετικής Δημοκρατίας· βλ. G. Recoura, *Les Assises de Roumanie*, Paris 1900, σ. 56· πρβλ. Ί. Βισβίτζης, «Οί κοινοί καγκελλάριοι τῆς Νάξου ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Ανατύπωσις ἐκ τοῦ Ἀρχείου Ἰδιωτικοῦ Δικαίου*», 12 (1945), (στο εξής, Βισβίτζης, Οί κοινοί καγκελλάριοι), 13 σημ. 1. Σε δικαιοπρακτικό έγγραφο του 1537 (21 Φεβρουαρίου 1537, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 117) ως δικαστήριο του Δουκάτου αναφέρεται ἡ γιουντίτζιον τῆς ἐκγλαμπροτάτης μας αὐθεντίας, δηλ. του Δούκα, χωρίς άλλες πληροφορίες σχετικά με τη σύσταση και λειτουργία αυτού του δικαστηρίου. Στα έγγραφά μας οι ὅροι γιουντίτζιον και κρίσις χρησιμοποιούνται ὄχι με την ἔννοια της δίκης ἀλλὰ του δικαστηρίου: *Vat.Graec.* 2639 αρ. 5 (22 Ἀπριλίου 1710), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 30 (15 Σεπτεμβρίου 1720), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 34 (9 Ἀπριλίου 1722), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 36 (16 Σεπτεμβρίου 1726), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 48 (2 Ἀπριλίου 1742), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 117 (21 Φεβρουαρίου 1537), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 125 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 126 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 127 (2 Ἰανουαρίου 1558), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 132 (6 Αυγούστου 1568), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 139 (15 Μαρτίου 1580), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 146 (18 Οκτωβρίου 1587), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 150 (13 Αυγούστου 1592), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 151 (22 Σεπτεμβρίου 1593), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 153 (25 Οκτωβρίου 1594), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 155 (29 Αυγούστου 1597). Πρβλ. Ί. Βισβίτζης, «Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Δουκάτου τοῦ Αἰγαίου (1538-1577)», *Ἐπετηρίς Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 4 (1951), (στο εξής, Βισβίτζης, Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα), 119 σημ. 4, ὅπου αναφέρονται τα συναφή ἔγγραφα αρ. 39, 41, 45, 54, 55.

54. 21 Αυγούστου 1514, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 115: Ἐγὼ Μπερνάρδος Γάτος Πατόρουνος φανερός καὶ βασιλικὸς ἐξουσιαστικὸς νοδάρως ὀρδανιαστικὸς καντζηλλιέρης τοῦ ἐγλαμπρότατου Δούκα καὶ καθιερώτατου γοβερνατόρου Ἀξίας ἐπόγραφα ...

55. Με την ἔννοια αὐτὴ ἀπαντᾶ ο ἕπος καντζελλάριος και καντζηλλιέρης σε ἐλληνικά ἔγγραφα του 15ου αἰῶνα τῶν Ἀθηνῶν και τῶν Πατρῶν [M. Buchon, *Nouvelles Recherches Historiques*, Paris 1843, τ. II, σσ. 290-292 και στον τόμο F. Miklosich, I. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, Wien 1860-1890, τ. I-VI (στο εξής, Miklosich et Müller, *Acta*), τ. III, σ. 256· βλ. ἐπίσης E. Gerland, *Neue Quellen des lateinischen Erzbistums Patras*, Leipzig 1903, σσ. 220 και 233· πρβλ. ἐπίσης Βισβίτζης, Οί κοινοί καγκελλάριοι, 3.

56. Βλ. σχετ. A. Petrucci, *Notarii, Documenti per la storia del Notariato Italiano*, Milano 1958, σσ. 3-17· πρβλ. σχετ. Γ. Χατζάκης, «Οί διαδῆκες ἀπὸ το σωζόμενο κατὰ

στική εξουσία προσέδιδε αξιοπιστία στις πράξεις τους, θέτοντάς τις υπό το κύρος της. Παρόμοια νομιμοποίηση μπορεί να αντλείται είτε από την αυτοκρατορική, βασιλική αυθεντία (*imperiale auctoritate*)⁵⁷ είτε από την αποστολική έδρα (*apostolica auctoritate*)⁵⁸ είτε τέλος από τη βενετική εξουσία (*veneta auctoritate*). Στον *Vat.Graec.* 2639 απαντά κανείς μόνον τις δύο πρώτες περιπτώσεις.

Η επικυριαρχία του Δουκάτου, αρχικά από τον Γάλλο αυτοκράτορα, και μετέπειτα από τον Καμπανό Πρίγκιπα του Μορέα, είχε ως αποτέλεσμα την εισροή στο Δουκάτο εκτός των Βενετών⁵⁹ σημαντικού αριθμού Γάλλων, Ισπανών και άλλων δυτικών⁶⁰. Όπως είναι αυτονόητο, η δυναμική παρουσία των Λατίνων στην περιοχή είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση στην Νάξο λατινικής αρχιεπισκοπής⁶¹ με αντίστοιχη εισαγωγή δεσμών της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί

στιχο του νοταρίου Κρήτης (και Βενετίας?) Antonius Marci», *Μνημοσύνη* 15 (2001-2002), (στο εξής, Χατζάκης, *Οι διαθήκες*), 207-224, ειδικότερα δε 208 σημ. 3.

57. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 142 (9 Αυγούστου 1581): *Σταμάτης Τουρούς από άφεντικής εξουσίας νοτάριος*.

58. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 107 (13 Μαρτίου 1472): *νουδάρος και αποστολικός ταβουλάριος*, αρ. 108 ([8] Μαρτίου 1482): *νοτάριος και αποστολικός ταβουλάριος*, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 112 (14 Σεπτεμβρίου 1503): *νοτάριος και αποστολικός ταβουλάριος*, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 116 (21 Μαΐου 1536): *αποστολικός νοτάριος της άφεντικής εξουσίας*, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 117 (21 Φεβρουαρίου 1537): *αποστολικός νοτάριος της άφεντικής εξουσίας*· βλ. σχετ. και Κ. Λαμπρινός, *Michiel Gradenigo, Νοτάριος στη Δουκική Γραμματεία του Χάνδακα, Libro 1593-1617*, Αθήνα 2010, σσ. 35-40· όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία. Ειδικότερα βλ. Μ. Pedani Fabris, «*Veneta auctoritate notarius*». *Storia del notariato veneziano (1514-1797)*, Milano 1966· πρβλ. Χατζάκης, *Οι διαθήκες*, 209.

59. Γκ. Σαιντ Γκυλαίν, «Ιππότες, φεουδάρχες, αστοί και άλλοι υποτελείς. Οι μορφές κοινωνικής υπεροχής στις δεσποτείες των Κυκλάδων (13ος-15ος αιώνας)», στον τόμο *Το Δουκάτο του Αιγαίου (Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Νάξος-Αθήνα 2007)*, Αθήνα 2009 (στο εξής, Γκυλαίν, *Ιππότες, φεουδάρχες, αστοί και άλλοι υποτελείς*), σσ. 123-147.

60. Βλ. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, «Ειδήσεις για τους Δυτικούς στα Νησιά του Αιγαίου 13ος-14ος αιώνας», στον τόμο *Το Δουκάτο του Αιγαίου (Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Νάξος-Αθήνα 2007)*, Αθήνα 2009, σσ. 73-85.

61. Βλ. σχετικά με την *Μητρόπολη την Λατίνα* *Vat.Graec.* 2639 αρ. 43 (6) ([.] Φεβρουαρίου 1741), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 63 (9 Δεκεμβρίου 1747), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 74 (2 Ιανουαρίου 1753), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 75 (2 Ιανουαρίου 1753) και την *κυρά μας την Μητρόπολη* *Vat.Graec.* 2639 αρ. 125 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 126 (20 Δεκεμβρίου 1555)· πρβλ., όσον αφορά την *Μητρόπολη τή Ρωμείκη* *Vat.Graec.* 2639 αρ. 37· (9 Οκτωβρίου 1726). Σχετικά με την ίδρυση των φραγκικών επισκοπικών θρόνων από τον πάπα Ιννοκέντιο Γ' το 1205 βλ. Ζερλέντης, *Φεουδαλική Πολιτεία*, σ. 7 έπ· πρβλ. Έ. Ρεμουνδος, «Κατάλογος Λατίνων αρχιεπισκόπων και μητροπολιτών Νάξου (1252-1974)», *Δελτίον Έραλδικής και Γενεαλογικής Έταιρείας Ελλάδος* 3 (1982), 125-160.

ο δεσμός του πατριμονίου⁶², η περιουσία δηλαδή που διδόταν από τους γονείς στον μέλλοντα ιερέα για τη συντήρησή του. Το πατριμόνιο παρέμενε, μετά το θάνατο του ιερέα, ως δωρεά στην εκκλησία, με αντίστοιχη υποχρέωση τέλεσης ορισμένων λειτουργιών υπέρ της αναπαύσεως της ψυχής του νεκρού. Με αυτόν τον τρόπο, με την πάροδο των αιώνων, η λατινική αρχιεπισκοπή και ιδιαίτερα οι λατίνοι κληρικοί, οι οποίοι ήταν *ex officio* σημαίνοντα πρόσωπα λόγω της ιερατικής τους ιδιότητας και της ισχυρής κοινωνικής τους επιρροής, έγιναν επί πλέον ιδιοκτήτες μεγάλων εκτάσεων γης στο νησί⁶³ που τους καθιστούσε άτυπους φεουδάρχες. Για το λόγο αυτό, στα σωζόμενα ναξιακά έγγραφα οι Λατίνοι κληρικοί της Νάξου πέραν της ιερατικής τους ιδιότητας αποκαλούνται λόγω της ιδιοκτησίας σημαντικών εκτάσεων γης και με τίτλους που προσομοιάζουν με αυτούς των κοσμικών φεουδαρχών, όπως για παράδειγμα *ἀφέντης πρέ*⁶⁴. Στις Κυκλάδες ιδρύθηκαν επίσης και σημαντικές καθολικές μονές, των Καπουκίνων⁶⁵ και των Ιησουιτών⁶⁶, οι οποίες ήταν ιδιοκτήτες γαιών⁶⁷, συγκροτούμενες ως επί το πλείστον από γάλλους μοναχούς, αφού τόσο ο αρχιεπίσκοπος, όσο και η σύζυγος του διαδόχου του πρώτου δούκα του Αιγαίου Αγγέλου Σανούδου, ήταν γαλλικής καταγωγής⁶⁸.

Στα τέλη του 17ου αιώνα πλέον οι πιο εύποροι κάτοικοι της Νάξου ήταν όλοι καθολικοί με μάλλον αριστοκρατικό τρόπο ζωής⁶⁹, απαντούν

62. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 4 (10 Ιανουαρίου 1709) και *Vat.Graec.* 2639 αρ. 20 (19 Δεκεμβρίου 1715)· βλ. σχετ. Δ. Κασαπίδης, «Ο δεσμός του πατριμονίου μέσα από τέσσερεις παροχές πατριμονίου της καθολικής επισκοπής Θήρας των ετών 1631, 1636 και 1652», *Ίστωρ* 3 (1991), 57-64, αρ. 1-4.

63. R. Sauger, *Ίστορία τῶν ἀρχαίων Δουκῶν καί λοιπῶν ἡγεμόνων τοῦ Αἰγαίου πελάγους* (1698), μεταφρ. Α. Κάραλη, Ἐρμούπολη 1878, (στο εξής, Sauger, *Ίστορία τῶν ἀρχαίων Δουκῶν*), σ. 8.

64. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 13 (15 Μαΐου 1713): *ἀφέντης πρεβόστρος ντὸν Μπαλταζάρως Κρίσπος ἢ πρὲ Βαλτάσαρος Κρίσπος πρεβόστρος*· βλ. σχετ. Κωτσάκης, Δυτικοί Ἐποικοί, 25· βλ. επίσης Ἄ. Κατσουρός, «Ναξιακά δικαιопρακτικά ἔγγραφα τοῦ 16ου αἰῶνος», *Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 5 (1955), 62 αρ. 10 και 79 αρ. 22.

65. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 9 (2 Μαΐου 17[14]).

66. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 67 (13 Ιουνίου 1750), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 68 (19 Νοεμβρίου 1752), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 80 (18 Αυγούστου 1754), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 94 (2 Σεπτεμβρίου 1757).

67. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 66 (18 Οκτωβρίου 1749), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 67 (13 Ιουνίου 1750), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 68 (19 Νοεμβρίου 1752), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 69 (4 Απριλίου 1756), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 94 (2 Σεπτεμβρίου 1757).

68. Βλ. σχετ. Μίλλερ, σ. 338· πρβλ. Βισβίτζης, Τινά περί τῶν προικῶν ἔγγράφων, 15 σημ. 4.

69. Για την επιβίωση της φεουδαρχίας στο νησί κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας (βλ. σχετ. Θ. Κωτσάκη, «Δυτικοί Ἐποικοί στην Νάξο. Η κοινωνική τους θέση», *Ναξιακά* 20 (58), Μάρτιος-Μάιος 2006, (στο εξής, Κωτσάκης, Δυτικοί Ἐποικοί), 21.

δε ως *signor, messer, miser, ser nobile, ευγενής, άρχος, ευγενέστατος άρχος, ευγενέστατος μισέρ, μουσού, μπαρόν*⁷⁰, *άφέντης*⁷¹ και *κύρ*⁷² κτλ. Ο έλεγχος της εξουσίας θα παραμείνει στα χέρια της συγκεκριμένης τάξης παρά την ένταξη στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ορθοδόξων Ελλήνων και τη συμμετοχή τους στη νομή της εξουσίας⁷³. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από ονόματα τόσο γαλλικής καταγωγής, όπως *De Lastic de Vigouroux*⁷⁴, *Σομμαρίπαι*⁷⁵, όσο και ιταλικής, όπως *Κορονέλλο*⁷⁶, *Μπαρότζη*⁷⁷ (από την Κρήτη, αρχή 17ου αιώνα), *Σφόρτζα Κάστρι*⁷⁸ (από την Πιατζέντζα, αρχή 17ου αιώνα), *Δέλλα Ρόκκα*⁷⁹ (άγνωστη καταγωγή, ίσως από την Άνδρο αρχή 17ου αιώνα) κτλ. Στον κώδικα επίσης ανιχνεύονται και ονόματα αριστοκρατών της εποχής του δουκάτου των Κρίσπων, όπως *Συρίγος*⁸⁰, *Μοδινός*⁸¹, *Διασκούφος*⁸², τα οποία απαντούν επίσης στην Σαντορίνη, την Τήνο και την Μήλο⁸³, αλλά και κάποια παλαιά ονόματα ορθοδόξων όπως *Μπελώνια*⁸⁴, *Αμάη*⁸⁵, *Ντε-*

70. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 86 (20 Δεκεμβρίου 1754).

71. *Vat.Graec.* 2639 *passim*: πρβλ. Κωτσάκης, Δυτικοί Έποικοι, 22.

72. Για την προσηγορία κύρ στη βυζαντινή κοινωνία βλ. σχετ. Α. Κοντογιανοπούλου, «Η προσηγορία κύρ στη βυζαντινή κοινωνία», *Βυζαντινά* 32 (2012), 209-226.

73. Βλ. σχετ. Κωτσάκης, Σχέσεις Ελλήνων Ορθοδόξων και Λατίνων, 315.

74. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 43 (6b) ([ ] Φεβρουαρίου 1741), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 44 (5 Ιουνίου 1741), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 55 (25 Σεπτεμβρίου 1744), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 86 (20 Δεκεμβρίου 1754).

75. *Vat.Graec.* 2639 *passim*. Οι τελευταίοι κατάγονταν από το Lanquedoc της Γαλλίας. Ο οίκος αυτός εδύναστευσε στην Πάρο και αργότερα στην Άνδρο (βλ. Βισβίξης, Τινά περί τῶν προικῶν ἐγγράφων, 15 σημ. 5· πρβλ. Μ. Σλοτ «Ο Μύθος του Δουκάτου του Αρχιπελάγους», στον τόμο *Το Δουκάτο του Αιγαίου (Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Νάξος-Αθήνα 2007)*, Αθήνα 2009, (στο εξής Σλοτ, Ο Μύθος του Δουκάτου), σ. 456 σημ. 3.

76. *Vat.Graec.* 2639 *passim*.

77. *Vat.Graec.* 2639 *passim*.

78. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 92 (2 Απριλίου 1757).

79. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 152 (19 Σεπτεμβρίου 1594).

80. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 92 (2 Απριλίου 1757).

81. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 114 (29 Νοεμβρίου 1529), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 118 (10 Ιανουαρίου 1545), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 139 (15 Μαρτίου 1580).

82. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 107 (13 Μαρτίου 1472), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 110 (7 Ιανουαρίου 1498), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 115 (21 Αυγούστου 1514), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 142a (15 Αυγούστου 1581).

83. Βλ. σχετ. Σλοτ, Ο Μύθος του Δουκάτου του Αρχιπελάγους, 456 σημ. 4.

84. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 109 (30 Δεκεμβρίου 1482), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 114 (29 Νοεμβρίου 1529), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 128 (8 Ιανουαρίου 1560), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 131 (25 Απριλίου 1567), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 145 (18 Ιουλίου 1586), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 147 (22 Δεκεμβρίου 1587).

85. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 1 (21 Νοεμβρίου 1702): *Άμάγης σακελλάριος*.

στάκης⁸⁶, Λουρεδάνος⁸⁷. Στο πλαίσιο αυτό τα επίθετα που ανιχνεύονται στα δικαιοπρακτικά έγγραφα του 17ου και του 18ου αιώνα, ενδέχεται να αφορούν μεταγενέστερους μετανάστες, οι οποίοι είχαν μικρή σχέση με την αριστοκρατία της εποχής των Σανούδων και των Κρίσπων. Επίσης δεν μπορεί να αποκλεισθεί η εκδοχή ότι πολλοί από τους εμφανιζόμενους στα δικαιοπρακτικά έγγραφα του 16ου αιώνα που ανήκαν στις τάξεις των τεχνιτών και είχαν λατινογενές επώνυμο ή και βαφτιστικό όνομα, να ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι το θρήσκευμα, απόγονοι των Λατίνων εποίκων που είχαν εγκατασταθεί στο νησί και είχαν αφομοιωθεί⁸⁸.

Το δουκάτο της Νάξου παρέμεινε σε δυτική κυριαρχία μέχρι την ενσωμάτωσή του στην οθωμανική αυτοκρατορία τον 16ο αιώνα, εποχή που παρατηρούνται πειρατικές επιδρομές παρακινούμενες από τους Οθωμανούς με απώτερο σκοπό την κατάλυση της βενετικής κυριαρχίας. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα καταλύθηκαν όλα σχεδόν τα λατινοκρατούμενα νησιωτικά κρατίδια, τα οποία με τις κυρίαρχες βενετικές ή φιλοβενετικές δυναστείες τους, είχαν εξελιχθεί προ πολλού σε ουσιαστικά προτεκτοράτα της Γαληνοτάτης στο Αιγαίο. Μετά την πτώση του Μυστρά το 1460, της Λέσβου το 1462 της Σάμου το 1475 και της Εύβοιας το 1470, η κατάκτηση των Κυκλάδων από τους Οθωμανούς αποτελούσε πλέον απλώς θέμα χρόνου, παρόλες τις προσπάθειες που κατέβαλε η Βενετία να διατηρήσει με συνεχείς πολέμους τα εμπορικά της συμφέροντα στην περιοχή⁸⁹. Την κατάσταση του δουκάτου επιδεινώσαν οι συνεχείς λεηλασίες των νησιών και οι αλληπάλληλοι πόλεμοι⁹⁰: ...*Ἐτει 1532 μηνὶ ἰουνίῳ ὁ Τοῦρκος πειρατῆς Κούρτογλους μετὰ δώδεκα πλοίων ἔπλευσεν ἐπὶ τὸ Αἰγαῖον ἵνα ἐνωθῆ μετὰ τοῦ τουρκικοῦ στόλου, τὸ πρῶτον προσέβαλε τὴν Νάξον ... ἐπὶ τοῦ δουκὸς τούτου ἔτει ἀφλξ' ἐπέδραμεν ἐπὶ τὰς νήσους ὁ καπουδὰν πασσᾶς Χαίρετίν Βαρβαρόσας, ὃν διέταξεν ὁ*

86. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 118 (10 Ιανουαρίου 1545).

87. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 24 (25 Μαρτίου 1719), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 38 ([.] 172[.]), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 63 (9 Δεκεμβρίου 1747)· πρβλ. και Σλοτ, Ο μύθος του Δουκάτου, 456 σημ 5.

88. Για την καταγωγή του επώνυμου Μπασταρδόπουλος (*Vat. Graec.* 2639 αρ. 2 (18 Νοεμβρίου 1705), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 95 (2 Σεπτεμβρίου 1757), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 122 (20 Νοεμβρίου 1552), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 123 (20 Νοεμβρίου 1552), από το γασμούλο, βασμούλο ή bastardo βλ. σχετ. Κωτσάκης, Δυτικοί Έποικοι, 27.

89. Ο τουρκικός επεκτατισμός έδεξε σε κίνδυνο τη βενετική οικονομία και απειλούσε άμεσα την κυριαρχία των Βενετών στο Αιγαίο και στην Ανατολή. Οι πόλεμοι που ακολούθησαν είχαν ως αποτέλεσμα τη βαθμιαία συρρίκνωση της βενετικής κυριαρχίας· βλ. σχετ. Μοσχονάς, Η Βενετική Παρουσία, 42.

90. Στο έγγραφο *Vat.Graec.* 2639 αρ. 114 (29 Νοεμβρίου 1529) γίνεται αναφορά στους Τούρκους κουρσάρους.

σουλτάνος Σουλεϊμάν νά λαφυραγωγήση και δουλώση τὰς νήσους τὰς κρατουμένας ὑπὸ τῶν Βενετῶν ...⁹¹. Μάλιστα μετά την κατάληψη της Παλαισχώρας στην Αίγινα (24 Οκτωβρίου 1537)⁹², ἀπ' ὅπου ο Μπαρμπαρόσσα πήρε, προκειμένου να επανδρώσει τα καράβια του, περίπου 6.000 αιχμαλώτους ακολούθησε η κατάληψη, της Σερίφου (των Michiel), της Ίου, Ανάφης και Αντιπάρου (των Pisani), της Αστυπάλαιας και της Αμοργού (των Querini). Στη συνέχεια υπέκυψαν τα νησιά Μύκονος και Άνδρος η δε Πάρος ... ἔκτοτε ... ἐτέλει τῷ δουκάτῳ τῆς Νάξου ...⁹³.

Η μετάβαση ἀπὸ τη βενετική στην τουρκική κυριαρχία δεν ολοκληρώθηκε με τις επιδρομές αυτές του οθωμανικού στόλου. Μερικοί ἀπὸ τους παλαιούς δυνάστες των νησιῶν, ὅπως ο Κρίσπος της Νάξου (και ο Κρουσίνο Σομμαρίπα της Άνδρου⁹⁴), ἀπέκτησαν τις παλαιές τους δέσεις για μικρά μεσοδιαστήματα καταβάλλοντας φόρους υποτελείας⁹⁵,

91. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους 1438-1565*, Ἑρμούπολις 1924, (στο ἐξῆς, Ζερλέντης, *Γράμματα τῶν τελευταίων Φράγκων Δουκῶν*), σσ. 15-16.

92. Ἀπὸ την ἐκστρατεία του αὐτῆ ο Μπαρμπαρόσσα μετέφερε περί τους 18.000 αιχμαλώτους στον ναύσταθμο της Κωνσταντινουπόλεως. Βλ. σχετ. Ἄ. Βακαλόπουλος, «Ἡ δέση τῶν Ἑλλήνων καὶ οἱ δοκιμασίες τους ἀπὸ τοὺς Τούρκους», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους Ι'*, Ἀθήνα 1974, (στο ἐξῆς, Βακαλόπουλος, *Ἡ δέση τῶν Ἑλλήνων*), σ. 79.

93. Βλ. Ζερλέντης, *Γράμματα τῶν τελευταίων Φράγκων Δουκῶν*, σ. 17.

94. Σχετικά με τη μακρά διένεξη Sommaripa-Crispo για το ζήτημα της νομιμότητας της διαδοχῆς του Marco Sanudo, η οποία διήρκεσε δύο αἰῶνες ἐνώπιον των βενετικῶν δικαστηρίων βλ. Σλοτ, *Ο μύθος του Δουκάτου*, σ. 456 ἐπ.

95. Ὁ Παῦλος Παρούτας σημειοῦται ὅτι τῆς Νάξου μετὰ τῶν παρακειμένων νήσων ἐκράτει ὁ δούξ Ἰωάννης Κρίσπης, καὶ ὅτι παρέμειναν αἱ νῆσοι ὑπ' αὐτῷ, διότι ἅμα τῇ ἐμφανίσει τοῦ τουρκικοῦ στόλου παρεδόθη καὶ ἐγένετο ὑπόφορος, ἀνὰ πᾶν ἔτος, πεντακισχιλίων δουκᾶτων (Ζερλέντης, *Γράμματα τῶν τελευταίων Φράγκων Δουκῶν*, σ. 17). Το 1537 το δουκάτο της Νάξου, παρὰ το γεγονός ὅτι κατέστη φόρου υποτελὲς στους Οθωμανοὺς, κατόρθωσε να επιβιώσει. Ὑποχρεώθηκε ὅμως στην πληρωμὴ προς αὐτοὺς χαρατσίου· βλ. σχετ. Π. Ζερλέντης, «Ἐκ τῶν νησιωτικῶν, γεωγραφικά, ἱστορικά, γλωσσικά», *Νησιωτικὴ Ἐπετηρὶς Α'*, Ἑρμούπολις 1918 (ἀνάτυπ. Ἀθήνα 1987), II και 77-78· Στ. Κορρές, «Ἀνέκδοτα Ἐγγραφα τῶν Φράγκων τῆς Νάξου», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 8 (1929-1930), 267· πρβλ. Μ. Τουρτόγλου, «Φορολογικὲς Διενέξεις Φράγκων και Ρωμαίων στήν Νάξο», *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 2, Ἀθήνα 1993, (στο ἐξῆς, Τουρτόγλου, *Φορολογικὲς διενέξεις*), σ. 226 σημ. 5. Βλ. ἐπίσης *Vat.Graec.* 2639 αρ. 119 (16 Μαΐου 1548), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 123 (20 Νοεμβρίου 1552), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 128 (8 Ἰανουαρίου 1560), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 131 (25 Ἀπριλίου 1567), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 140 (22 Φεβρουαρίου 1580), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 142 (9 Αυγούστου 1581), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 142a (15 Αυγούστου 1581), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 143 (27 Σεπτεμβρίου 1582), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 146 (18 Οκτωβρίου 1587), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 147 (22 Δεκεμβρίου 1587), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 148 (1 Ἰουλίου 1588), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 149 (13 Φεβρουαρίου 1591), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 153 (25 Οκτωβρίου 1594), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 155 (29 Αυγούστου 1597), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 158 (22 Δεκεμβρίου 1598).

δηλ. χαράτζι στον σουλτάνο: ... παρεδόθη δὲ οὗτος, μηνὸς νοεμβρίου δωδεκάτη, καὶ ἐπεβλήθη αὐτῷ, ἀνὰ πᾶν ἔτος χαράτζιον πεντακισχιλίων χρυσῶν φλωριῶν, ὃ καὶ προαπέδωκεν...⁹⁶. Η βαριά φορολογία ωστόσο που επέβαλε στη συνέχεια ο Ιάκωβος Δ΄ Κρίσπος (1564-1566), υἱὸς τοῦ Ἰωάννη Δ΄ Κρίσπου (1517-1564)⁹⁷, προκάλεσε τὴν δυσαρέσκεια τῶν κατοίκων τῆς Νάξου, οἱ οἱοί τινεσαν ἀπὸ τὸν σουλτάνο Σελίμ Β΄ νὰ τοὺς ἀπαλλάξει ἀπὸ αὐτόν⁹⁸. Ἐτσι τὸ 1566, ὁ Ὀθωμανὸς αξιωματοῦχος Πιαλή Καπουδάν πασάς ἐπλευσε στὶς Κυκλάδες καὶ κατέλαβε χωρὶς ἀντίσταση τὴν Νάξο, θέτοντας τέρμα στὴ μακρόχρονη ἱστορία τοῦ δουκάτου⁹⁹. Χρειάσθηκε επομένως νὰ περάσουν τριάντα περίπου χρόνια (1537.8-1566) γιὰ νὰ ἐπισημοποιηθεῖ ἡ παγίωση τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας σὲ ὅλο τὸ νησιωτικὸ κόσμο τοῦ Αἰγαίου. Τὸ 1566, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς Κυκλάδες ἔχουν προσαρτηθεῖ πλέον στὴν ὀθωμανικὴ αυτοκρατορία, οἱ δὲ Κρίσποι περιορίζονται μόνο στὴν Κίμωλο¹⁰⁰.

Τὸ ἔτος 1566, ἔτος κατάλυσης τοῦ Δουκάτου τοῦ Αἰγαίου, οἱ Τούρκοι ἐπιβάλλουν ὡς δούκα στὴν Νάξο, τὸν don José Miquez ἀπὸ τὴν

96. Ὁ Θεόδωρος Σπαδουγιῆνος σημειοῦται ὅτι ὁ δούξ ἀπέδιδεν χαράτζιον τοῖς Ὀσμανίδες, ἀνὰ πᾶν ἔτος, ἑξακισχίλια δουκάτα «*et salvosi con certi altri suoi luogli et non fu mosso di statto*» ὁ δὲ ἔτει ἀφγγ΄ βάιλος ἐν Κωνσταντινὸπολει τῶν Βενετῶν Βερνάρδος Ναβαγέρος καταλέγων τοὺς ἀποδιδόμενους φόρους τοῖς Ὀσμανίδαϊς, ἀνὰ πᾶν ἔτος σημειοῦται «*il tributo del restro dell Archipelago ducati 6000*» ἄλλος δὲ βάιλος ἐν Κωνσταντινὸπολει τῶν Βενετῶν Δομίνκος Τρεβισιάνος καταλέγων τοὺς ἔτει ἀφνδ΄ ἀποδιδόμενους φόρους τοῖς Ὀσμανίδαϊς, ἀνὰ πᾶν ἔτος σημειοῦται «*da tutte le altre isole che tiene, come Nissa, Pario, Milo Sira et altre 6000*» δουκάτα, Ζερλέντης, Γράμματα τῶν τελευταίων Φράγκων Δουκῶν, σ. 19.

97. Νὰ ἀποδίδη ἀνὰ πᾶν ἔτος, τὸν φόρον ὃν ἀπέδιδεν ὁ πατὴρ αὐτοῦ 109.609 ἀκτῆς φορὸν τζιγιεὶ διὰ τὰς νήσους Νάξον, Πάρον, Σαντορήνην, Σύραν καὶ Μήλον, ὁ δὲ σουλτάνος ἀνεγνώρισεν αὐτόν βλ. σχετ. Ζερλέντης, Γράμματα τῶν τελευταίων Φράγκων Δουκῶν, σ. 25.

98. Σχετικὰ με τὴ δράση τοῦ Ἰάκωβου Δ΄ Κρίσπου, ὁ οἱοῖς ἀν καὶ ἐπικηρυγμένος ἀπὸ τὸ σουλτάνο Σελίμ Β΄ συνέχισε καὶ ἀργότερα νὰ τριγυρίζει τὶς παλιῆς τοῦ κτήσεις καὶ νὰ ξεσηκώνει τοὺς κατοίκους σὲ ἐπαναστατικὲς κινήσεις με ἀπώτερο σκοπὸ τὴν ἀνάκτηση τῆς παλιάς τοῦ θέσης βλ. σχετ. Ζερλέντης, Γράμματα τῶν τελευταίων Φράγκων Δουκῶν, σ. 25: ... ἐπιστρέψας δὲ εἰς τὸ Αἶγαϊον μετὰ πλοίων περιέπλεεν τὴν Νάξον προσπαθῶν ἵνα ἀποστήσῃ τοὺς Ναξίους ὅπως δυνθῆ νὰ ἀνακτήσῃται τὴν νήσον, τοῦτο ἀπηγγέλη τῷ σουλτάνῳ ὑπὸ τοῦ Ἰωσήφ Νάκη... βλ. σχετ. Κ. Τσιγκάκης, «Ἡ Νάξος ἐπικέντρο ἐπαναστατικῆς δράσης κατὰ τὸν τέταρτο βενετουρκικὸ πόλεμο (1570-1573)», στὸν τόμο *Τὸ Δουκάτο τοῦ Αἰγαίου (Πρακτικὰ Ἐπιστημονικῆς Συνάντησης, Νάξος-Ἀθήνα 2007)*, Ἀθήνα 2009, (στο εἰς, Τσιγκάκης, Ἡ Νάξος ἐπικέντρο ἐπαναστατικῆς δράσης), σσ. 264-281 καὶ Σλοτ, Ὁ μύθος τοῦ Δουκάτου, σ. 456 ἐπ.

99. Ὁ δούξ ἐκβλήθεις τοῦ δουκάτου ὑπὸ τοῦ καπουδάν Πεαλή πασσᾶ κατέφυγεν εἰς Βενετιάν καὶ Ρώμην, Ζερλέντης, Γράμματα τῶν τελευταίων Φράγκων Δουκῶν, σ. 25.

100. Βλ. σχετ. Ν. Μοσχονάς, «Λατινοκρατούμενες Ἑλληνικὲς Χῶρες», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* Ἰ΄, Ἀθήνα 1974, σσ. 188-189.

Πορτογαλία, γνωστό με το εβραϊκό όνομα Ιωσήφ Νάξης (1520-1579)¹⁰¹. Επί της δουκείας του Νάξη, δεν πρέπει να επήλθε μεταβολή στο δίκαιο που ίσχυε επί Βενετοκρατίας. Σε παλαιά ελληνική μετάφραση ακτιναμέ του σουλτάνου Μουράτ Γ΄ του έτους 1580 αναφέρεται ότι ο Νάξης ...*ἀφέντεψε πολλοὺς χρόνους κατὰ τὴν τάξιν τως ...*¹⁰². Σε παρόμοιο ακτιναμέ του έτους 1621 εκτίθεται σαφέστερα ότι ο Νάξης ... *ἐξουσίασε κάποιον καιρὸν κατὰ τὰ ἤδη καὶ τοὺς νόμους των ...*¹⁰³.

Με τον κρητικό πόλεμο (1645-1669) κρίθηκε η τύχη της βενετικής κυριαρχίας στην Ανατολή. Μετά την απώλεια των Χανίων το 1645 και του Χάνδακα το 1669 οι Βενετοί διατήρησαν στην Κρήτη τις βάσεις της Σούδας, της Σπιναλόγκας και της Γραμπούσας, οι οποίες και παρέμειναν στην κυριαρχία τους μέχρι το 1715. Οι βάσεις αυτές μαζί με τα Κύθηρα και την Τήνο παρέμειναν και οι μόνες κτήσεις της Γαληνοτάτης

101. Ο Joao Miques, ανηψιός και διευθυντής των επιχειρήσεων της πλούσιας χήρας dona Grazia Mendez ή Beatriz de Luna, τραπεζίτης στην Λυών, δανειστής του γαλλικού στέμματος, μετανάστης στην Ιταλία και έμπιστος φίλος του Σελίμ Β΄, κατάφερε να αναλάβει από τον Σελίμ Β΄ την εκμετάλλευση των 15 σπουδαιότερων νησιών του Κεντρικού Αιγαίου (Νάξου, Πάρου, Αντιπάρου, Άνδρου, Θήρας, Μήλου, Σύρου, Κέας, Κύθνου, Σερίφου, Σίφνου, Αμοργού, Ίου, Ανάφης, Αστυπάλαιας) υπό τον τίτλο του δούκα και με την υποχρέωση να καταβάλει στον σουλτάνο πάνω από 14000 δουκάτα ετησίως· βλ. σχετ. Π. Ζερλέντης, *Ίωσήφ Νάξης Ίουδαίος Δούξ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους 1566-1579*, Έρμούπολις 1924, (στο εξής, Ζερλέντης, Ίωσήφ Νάξης), σσ. 27-41: *Ὁ Ίωσήφ εἰσέπραττεν, ἀνὰ πᾶν ἔτος, ἐκ τῆς δεκάτης τῶν νήσων πεντεκαίδεκα χιλιάδας δουκάτα, ἐξ ὧν ἀπέτιε τῷ σουλτάνῳ τεσσαρεσκαίδεκα χιλιάδας δουκάτα, πάντα δὲ τὰ ἄλλα εἰσπραττόμενα ἀνήκον τῷ Ίωσήφ, ὃς δὲ ὑπεχρεοῦτο εἰς παροχὰς μεγάλων δώρων εἰς τοὺς Ὀσμανίδας, οὕτε νὰ ὑπηρετῶσιν αὐτοὶ γιαντίσσαροι· ἀπενεμήθη δὲ αὐτῷ καὶ τὸ ἀξίωμα μουσαλαρά. Πρβλ. επίσης Ἰ. Χασιώτης, «Πολεμικὲς συγκρούσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν Ἑλλήνων», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* Γ΄, Αθήνα 1974, σ. 306. Συγγραφεῖς ὅπως οἱ: Μ. Levy, *Don Joseph Nazi Herzog von Naxos*, Breslau 1859· Ε. Carmoly, *Don Joseph Nassy duc de Naxos*, Francfort sur-le Main 1868· Κ. Σάδας «Ίωσήφ Νάξης ὁ βασιλεὺς τῆς Νάξου καὶ τῶν Κυκλάδων», *Χρυσολίς* 70 (30 Νοεμβρίου 1865), 657-662· Η. Galante, *Don Joseph Nassi duc de Naxos*, Constantinople 1913 κ.ά. αναφέρονται στὸν Νάξη καὶ τὸ δουκάτο, με ελάχιστες καὶ πολλές φορές ανακριβεῖς πληροφορίες· πρβλ. Κ. Πιτσάκης, «Ἡ γὰρ ἀδικία καὶ συκοφαντία, καθ' οὗ ἂνπραχθεῖ καὶ τελεσεθεῖ, ἀδικία ἐστὶ», στὸν τόμο *Ἡ εβραϊκὴ παρουσία στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο* (4ος-19ος αἰ.), Αθήνα 2008, σ. 178 σημ. 17, ὅπου περαιτέρω βιβλιογραφικὲς παραπομπές γιὰ τὸν Ιωσήφ Νάξη. Σύμφωνα με τὸν Σλοτ, Ὁ μύθος τοῦ Δουκάτου, σ. 458 σημ. 15· γιὰ τὸ «φεουδαλικὸ θέατρο» τοῦ Νάξη καὶ τὼν αντιπροσώπων του, υπάρχουν αναφορές σε μερικὰ ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1568-1578.*

102. Βλ. Π. Ζερλέντης, *Τὸ Σαντζάκ τῶν Νήσων Νάξου, Άνδρου, Πάρου, Σαντορίνης, Μήλου, Σύρας 1579-1621*, Έρμούπολις 1924, (στο εξής, Ζερλέντης, *Τὸ Σαντζάκ τῶν Νήσων*), σ. 102.

103. Βλ. Ζερλέντης, *Τὸ Σαντζάκ τῶν Νήσων*, σ. 122· πρβλ. Μίλλερ, σ. 429· πρβλ. Βισβίτζης, *Ναξιακὰ νοταριακὰ ἔγγραφα*, 114 σημ. 2.

στο Αιγαίο. Το έτος 1715 με τη συνθήκη του Πασσάροβιτς και αυτά τα εδάφη εκτός από τα Κύθηρα πέρασαν στους Οθωμανούς, γεγονός που έθεσε οριστικό τέλος στη δύναμη της Βενετίας στο Αιγαίο. Οι Έμποροι των Εθνών περιόρισαν πλέον τη δραστηριότητά τους στο Ιόνιο και στην Αδριατική¹⁰⁴.

Όμως η Τουρκοκρατία για την Νάξο είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα, ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα, όταν επί ηγεμονίας των Κρίσπων και του Νάξη, η Νάξος έγινε φόρου υποτελής στο Οθωμανικό κράτος. Μετά το θάνατο του Νάξη το έτος δηλ. 1579¹⁰⁵ η Νάξος, η Άνδρος, η Πάρος, η Σαντορίνη, η Μήλος και η Σύρα μισθώθηκαν *διὰ υπερδεματίσεως* στον τζαούση Σουλεϊμάν μπέη, τον οποίο διαδέχθηκε ο Κωνσταντίνος Καντακουζηνός, και αργότερα ο Ι. Χωνιάτης, οι οποίοι εκυβέρνησαν ... *κατά την επί των Φράγκων πολιτείαν ...*¹⁰⁶. Τα επόμενα χρόνια και μέχρι το έτος 1598 την εξουσία αναλαμβάνουν οι εμίνηδες¹⁰⁷, οθωμανοί δηλαδή αξιωματούχοι, των οποίων όμως τα ονόματα είναι άγνωστα στις αρχές δε του 17ου αιώνα¹⁰⁸ τα νησιά Νάξος, Πάρος, Σαντορίνη και Μήλος ... *ἀπετέλεσαν ἴδιον ὀτζάκιον ἀποτίον ἑπτακαίδεκα γιούκια ἄσπρων, ἧτοι γρόσσια τεσσαρεσκαίδεκα χιλιάδας ἑκατόν ἐξήκοντα καὶ ἄσπρα ὀγδοήκοντα*¹⁰⁹.

104. Βλ. σχετ. Μοσχονάς, *Η Βενετική Παρουσία*, 43.

105. *Μετὰ τὸν ἔτει ἀφοδ' μηνὸς αὐγούστου δευτέρα, θάνατον τοῦ Ἰουδαίου δουκὸς τοῦ Αἰγαίου Πελάγους Ἰωσήφ Νάκη κατελύθη τὸ ἰουδαϊκὸν δουκάτον τῶν νήσων*, βλ. σχετ. Ζερλέντης, *Τό Σαντζάκ τῶν Νήσων*, σ. 41.

106. Βλ. σχετ. Ζερλέντης, *Τό Σαντζάκ τῶν Νήσων*, σ. 43.

107. *Vat. Graec.* 2639 αρ. 158 (22 Δεκεμβρίου 1598): ... *εἰς πένα καὶ κοντεναζιὸ τῆς ἀφεντί(ας) ἄσπρα ἐξακόσιαν, ἧγουν ν(οῦμερο) 600, ὁ ἀλληλογήσας νὰ τὰ ζημιώνεται καὶ νὰ πηγαίνουν τὰ μισὰ τοῦ Καδῆ καὶ τὰ ἄλλα μισὰ τοῦ Ἐμίνη ...*· πρβλ. *Vat. Graec.* 2639 αρ. 153 (25 Οκτωβρίου 1594): ... *εἰς πένα καὶ τζερεμε ἄσπρα ρ', ἧγουν 100, ὁ ἀλληλογήσας νὰ τὰ ζημιώνεται καὶ νὰ πηγαίνουν τὰ μισὰ τοῦ ἀφέντ(ος) τοῦ Καδῆ καὶ τὰ ἄλλα μισὰ τοῦ Ἐμίνη καὶ τὰ ἐξῆς ...* και *Vat. Graec.* 2639 αρ. 156 (7 Νοεμβρίου 1597): ... *εἰς πένα καὶ κοντεναζιὸ τῆς ἀφεντίας ἄσπρα 1000 ἧγουν χίλιαν ὁ ἀλληλογήσας νὰ τὰ ζημιώνεται τὰ μισὰ τοῦ ἀφεντὸς τοῦ Καδῆ καὶ τὰ ἄλλα μισὰ τοῦ Ἐμίνη ...*· πρβλ. Ζερλέντης, *Τό Σαντζάκ τῶν Νήσων*, σ. 48: ... *ἔτει δὲ ἀσχ' ἐκυβέρνα ἐμίνης διότι ἐν γράμματι, μηνὸς σεπτεμβρίου εἰκοστῇ πρώτῃ, ἐπεβάλλετο πένα καὶ κοντενατζιο τῆς αὐθεντίας ἄσπρα χίλια, τὰ ἧμισυ τοῦ καδῆ καὶ τὰ ἧμισυ τοῦ ἐμίνη.*

108. Βλ. Ζερλέντης, *Τό Σαντζάκ τῶν Νήσων*, σ. 53.

109. Σαντζάκ ἐλέγετο ὁ διοικητὴς ἐπαρχίας, τὸ δὲ σαντζάκ διὰ σημαίαν δὲν εἶχεν εἰμὴ ἐν μέγα φλάμπουρον καλούμενον σαντζάκ· βλ. σχετ. Ζερλέντης, *Τό Σαντζάκ τῶν Νήσων*, σ. 43. Βλ. ἐπίσης E. Zachariadou, «The sandjak of Naxos in 1641», *Festgabe an Josef Matuz*, Berlin 1992, σσ. 329-342· βλ. ἐπίσης H. Κολοβός, *Η νησιωτική κοινωνία της Άνδρου στο οθωμανικό πλαίσιο*, Άνδρος 2006.

II. Οι κοινοτικές αρχές

Ήδη από το έτος 1580, οι κάτοικοι της Νάξου, Πάρου, Άνδρου, Σαντορίνης, Μήλου και Σύρου είχαν ζητήσει από τον σουλτάνο Μουράτ Γ΄ με ειδικούς απεσταλμένους προνόμια: *Μετὰ δὲ ταῦτα οἱ νησιῶται, Νάξιοι Ἄνδριοι Πάριοι Σαντορηναῖοι Μήλιοι καὶ Σύριοι ἀπέστειλαν πρεσβείαν εἰς Κωνσταντινούπολιν Ἰερώνυμον Σουμαρίπαν, Βαρδολομαῖον Κάμπην καὶ Μιχαὴλ Πάγκαλον, ἵνα αἰτήσωνται προνομίας παρὰ τοῦ σουλτάνου Μουράτ τοῦ Σελίμου, ἐδόθη δὲ αὐτοῖς ἔτει ἀπὸ τοῦ πρώτου ὑπὲρ τῶν νησιωτῶν ἀκτιναμὲς ἔτει τουρκικῶ 998 τελευτῶντος τοῦ μηνὸς σαμπᾶ*¹¹⁰. Τη βάση για τα προνόμια της Νάξου απετέλεσαν τα αντίστοιχα προνόμια της Χίου (ακτιναμές Χίου έτους 1567)¹¹¹, με διατάξεις όπως η απαγόρευση του παιδομαζώματος, οι άδειες επισκευής των κατεστραμμένων εκκλησιών¹¹² κυρίως όμως η αναγνώριση από τις τουρκικές αρχές των υπαρχόντων νοταριακών πράξεων, των δικαστικών αποφάσεων και των

110. Το έτος 1580 δόθηκε ο πρώτος ακτιναμές που κάνει λόγο για το σαντζάκ των νήσων βλ. σχετ. Ζερλέντης, Τό σαντζάκ τῶν νήσων σ. 42. Γαλλική μετάφραση του ακτιναμέ αυτού δημοσίευσε ο ιησούιτης αββάς Pèques. Βλ. σχετ. Abbé Pèques, *Histoire et phénomènes du volcan et des îles volcaniques de Santorin*, Paris 1842, σσ. 609-613 και αναδημοσίευσε ο K. Hopf, *Veneto-Byzantinischen Analekten, Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaftenphilosophisch-Historische Klasse*, XXXII. Band. III Heft Wien 1859 (Amsterdam 1964), σσ. 159 και 161. Ο Ζερλέντης, Τό σαντζάκ τῶν νήσων, σσ. 121-126 αναδημοσιεύει τον ακτιναμέ αυτόν από παλαιά ελληνική μετάφραση. Για την πλήρη αναφορά των κειμένων των δημοσιευμένων ακτιναμέδων των Κυκλάδων κατά τον 16-17ο αιώνα (ακτιναμές Σουλεϊμάν Α΄, έτους 1523, ακτιναμές Μουράτ Γ΄, έτους 1580, ακτιναμές έτους 1628/9, ακτιναμές Ιμβραήμ Α΄, έτους 1646) βλ. Μ. Τουρτόγλου, «Η Νομολογία τῶν Κριτηρίων τῆς Μυκόνου (17ος-19ος αι.)», *Μελετήματα Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 5, Ἀθήνα 2008, (στο εξής, Τουρτόγλου, Ἡ Νομολογία τῶν Κριτηρίων), σ. 41 σημ. 2.

111. Για τον ακτιναμέ της Χίου βλ. σχετ. G. Battista Donato, *Viaggi a Constantinopoli*, Venezia 1688, τ. 4, σσ. 51-58 (σε βενετική μετάφραση)· Κ. Ἄμαντος, «Οἱ προνομιακοὶ ὀρισμοὶ τοῦ Μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν», *Ἑλληνικά* 9 (1936), (στο εξής, Ἄμαντος, Οἱ προνομιακοὶ ὀρισμοί), 129-131· R. Argenti, *Chius vincta, or the occupation of Chios by the Turks (1566) and their administration of the island (1566-1912)*, Cambridge 1941, (στο εξής, Argenti, Chius vincta), σσ. 208-214· πρβλ. σχετ. Α. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, *Η νομική προστασία της γονικής περιουσίας στη Μύκονο (17ος-18ος αι.)*, Ἀθήνα 1999, (στο εξής Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Η νομική προστασία της γονικής περιουσίας), σ. 34 σημ. 43. Βλ. επίσης Τ. Γριτσόπουλος, «Ἐγγραφα ΙΖ΄ καὶ ΙΗ΄ αἰῶνων ἀπὸ τὴν Νάξο. Ἐκκλησιαστικὲς καὶ ἄλλες εἰδήσεις», *Πρακτικά Α΄ Κυκλαδολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἄνδρος 5-9 Σεπτεμβρίου 1991 Μέρος Β΄, *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 15 (1994), 333-411.

112. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 25 (21 Ιουνίου 1719) και *Vat.Graec.* 2639 αρ. 27 (14 Αυγούστου 1719)· πρβλ. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 22 (23 Δεκεμβρίου 1718): ... καὶ τὸν ἐπλήρωσεν εἰς τὴν καινούργιαν ἐκκλησίαν ὁπού ἐχτίστη ...

δαιτησιών. Το γεγονός αυτό ενισχύει την άποψη ότι και κατά την περίοδο της Λατινοκρατίας υπήρξε μία οργανωμένη κοινωνική ζωή και τοπικές-κοινοτικές αρχές οι οποίες εξασφάλιζαν στους νησιώτες σχετικές ελευθερίες και προνόμια¹¹³.

Σε κάθε περίπτωση η δύναμη των Ελλήνων κοινοτικών αρχόντων είχε ενισχυθεί από τις αρχές του Ιβου αιώνα με την κατάρρευση των κατά τόπους φραγκικών ηγεμονικών οίκων, και την παραχώρηση στις κοινότητες των νησιών προνομίων¹¹⁴. Στην Νάξο ειδικότερα, μετά το 1621, αρχίζει να διαμορφώνεται ένα ιδιόμορφο κοινοτικό καθεστώς καθώς μετά την υποταγή των Κυκλάδων στους Τούρκους το φεουδαρχικό καθεστώς αυτό καθεαυτό δεν ανατράπηκε, αλλά εξακολούθησε να υφίσταται με τη χαρακτηριστική διάκριση των κατοίκων σε κοινωνικές τάξεις και ιδίως με την υποτέλεια των χωρικών στους φραγκικής καταγωγής γαιοκτήμονες. Έτσι συνεστήθησαν τρία Κοινά, του Κάστρου με τους απόγονους των Φράγκων¹¹⁵, του Μπούργου με τους Έλληνες αστούς¹¹⁶ και βιοτέχνες και του Κοινού των Χωριών με τους κατοίκους των χωριών του νησιού¹¹⁷. Παράλληλα προς τις τρεις προαναφερθείσες κοινότητες, οι οποίες

113. Βλ. σχετ. Βακαλόπουλος, Οί Κοινότητες, σ. 154· βλ. επίσης σχετικά με τις ανοικτές κοινότητες μεταξύ των οποίων μπορεί να συμπεριληφθεί η βραχείας διάρκειας εμβόλιμη κυριαρχία στην Νάξο Παπαδιά-Δάλα, Ο δεσμός των αστικών κοινοτήτων, σσ. 228, 229 σημ. 192, όπου και η παλαιότερη διβλιογραφία.

114. Βλ. Κωτσάκης, Δυτικοί Έποικοι, 26 έπ.

115. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 30 (15 Σεπτεμβρίου 1720), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 43 (1) ([.] Φεβρουαρίου 1741), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 115 (21 Αυγούστου 1514), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 116 (21 Μαΐου 1536), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 117 (21 Φεβρουαρίου 1537), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 121 (14 Ιανουαρίου 1549), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 123 (20 Νοεμβρίου 1552), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 125 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 126 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 128 (8 Ιανουαρίου 1560), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 141 (3 Μαρτίου 1581)· Μέσα Κάστρο *Vat.Graec.* 2639 αρ. 121 (14 Ιανουαρίου 1549), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 124 (18 Νοεμβρίου 1554), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 125 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 126 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 128 (8 Ιανουαρίου 1560), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 141 (3 Μαρτίου 1581), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 145 (18 Ιουλίου 1586), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 153 (25 Οκτωβρίου 1594), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 156 (7 Νοεμβρίου 1597).

116. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 76 (20 Νοεμβρίου 1753), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 106 (14 Ιουνίου 1798), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 107 (13 Μαρτίου 1472), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 111 (31 Δεκεμβρίου 1525), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 117 (21 Φεβρουαρίου 1537), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 118 (10 Ιανουαρίου 1545), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 127 (2 Ιανουαρίου 1558), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 130 (23 Απριλίου 1562), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 133 (16 Οκτωβρίου 1568), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 140 (22 Φεβρουαρίου 1580), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 158 (22 Δεκεμβρίου 1598).

117. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 8 (3 Σεπτεμβρίου 1712), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 12 (16 Δεκεμβρίου 1712), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 18 (9 Μαΐου 1715), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 25 (21 Ιουνίου 1719), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 27 (14 Αυγούστου 1719), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 81 ([.] Οκτωβρίου 1754), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 121 (14 Ιανουαρίου 1549), *Vat.Graec.* 2639

ήσαν υπόλογες έναντι των Οθωμανών κατακτητών για την πληρωμή παντοειδών *δοσιμάτων*¹¹⁸ είχε σχηματισθεί μεταξύ Κάστρου και Μπούργου ένας μικρός οικισμός, το Νεοχώριο¹¹⁹, το οποίο λόγω γειτνίασεως με την κοινότητα του Κάστρου υπήχθη σε αυτή¹²⁰. Το κοινό των Χωριών όπου όλοι ήσαν ορθόδοξοι αποτελούσε την πολυπληθέστερη κοινότητα καθώς ανερχόταν στα 3/4 και πλέον του συνολικού πληθυσμού της νήσου¹²¹. Οι κοινότητες αυτές, όπως αναφέρει ο Lichtle¹²², ήσαν ανεξάρτητες μεταξύ τους, διοικούμενες κάθε μία χωριστά ως μικρές δημοκρατίες¹²³.

αρ. 148 (1 Ιουλίου 1588), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 149 (13 Φεβρουαρίου 1591), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 150 (13 Αυγούστου 1592), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 152 (19 Σεπτεμβρίου 1594), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 155 (29 Αυγούστου 1597).

118. Δοσίματα: *Vat.Graec.* 2639 αρ. 66 (18 Οκτωβρίου 1749), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 72 (30 Ιουλίου 1752), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 89 (9 Νοεμβρίου 1756), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 96· (2 Σεπτεμβρίου 1757)· γειμκλίκι=yemeklik: *Vat.Graec.* 2639 αρ. 70 (18 Ιουλίου 1752), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 72 (30 Ιουλίου 1752), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 82 (18 Δεκεμβρίου 1754), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 84 ([7] Μαΐου 1755), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 85 ([ ] Σεπτεμβρίου 1755)· δεκατία: *Vat.Graec.* 2639 αρ. 70 (18 Ιουλίου 1752), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 81 ([.] Οκτωβρίου 1754), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 82 (18 Δεκεμβρίου 1754), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 85 ([.] Σεπτεμβρίου 1755), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 90 (9 Νοεμβρίου 1756)· μουκάτι: *Vat.Graec.* 2639 αρ. 144 (28 Ιουλίου 1616)· χαράτζι: *Vat.Graec.* 2639 αρ. 119 (16 Μαΐου 1548), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 123 (20 Νοεμβρίου 1552), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 128 (8 Ιανουαρίου 1560), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 131 (25 Απριλίου 1567), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 140 (22 Φεβρουαρίου 1580), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 142 (9 Αυγούστου 1581), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 142a (15 Αυγούστου 1581), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 143 (27 Σεπτεμβρίου 1582), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 146 (18 Οκτωβρίου 1587), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 147 (22 Δεκεμβρίου 1587), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 148 (1 Ιουλίου 1588), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 149 (13 Φεβρουαρίου 1591), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 153 (25 Οκτωβρίου 1594), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 155 (29 Αυγούστου 1597), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 158 (22 Δεκεμβρίου 1598).

119. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 21 (18 Δεκεμβρίου 1718), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 34 (9 Απριλίου 1722), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 132 (6 Αυγούστου 1568).

120. Βλ. σχετ. Τουρτόγλου, Φορολογικές διενέξεις, 228.

121. W. Miller, «Lichtle's Description of Naxos», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 6 (1929), (στο εξής, Miller, Lichtle's Description), 448· πρβλ. Ζερλέντης, Φεουδαλική Πολιτεία, σ. 4 έπ.

122. Λίχτλε, Λιέχτλε, Λίχτελ., Λίεκε Ιγνάτιος Ιγνιάτζιος, Ιησούιτης προεστός της Κυρίας Καπέλλας (πατέρας) *Vat.Graec.* 2639 αρ. 69 (4 Απριλίου 1756), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 83 (9 Νοεμβρίου 1755), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 89 (9 Νοεμβρίου 1756), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 90 (9 Νοεμβρίου 1756), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 94 (2 Σεπτεμβρίου 1757), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 103 (24 Σεπτεμβρίου 1796), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 104 (4 Ιουλίου 1796), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 105 (3 Νοεμβρίου 1733).

123. Miller, Lichtle's Description, 443· βλ. σχετ. Βισβίτζης, Οί κοινοί καγκελλάριοι, σ. 5 σημ. 2.

III. Το καγκελλαριακό και νοταριακό σύστημα

Παράλληλα με την κοινοτική οργάνωση σε ισχύ διατηρείται και ο δεσμός των καγκελλαρίων. Κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας το αξίωμα του καγκελλαρίου εξελίχθηκε σε ένα από τα σπουδαιότερα της κοινοτικής αυτοδιοίκησης των Κυκλάδων, καθώς οι καγκελλάριοι εκτός από συμβολαιογραφικά καθήκοντα αναλαμβάνουν επίσης ως γραμματείς των κοινοτήτων τη σύνταξη εγγράφων που αφορούσαν υποθέσεις της κοινότητας και την καταγραφή των δικαστικών αποφάσεων των κριτηρίων στους καγκελλαριακούς κώδικες. Καθήκον τους επίσης ήταν να καταγράφουν στον «κοινόν Κώδικα» όχι μόνον τα «κοινοτικά γράμματα», αλλά και όσα αποστέλλονταν από τους δραγομάνους. Ο τρόπος εκλογής τους ήταν όμοιος με εκείνων των λοιπών κοινοτικών αρχόντων κάθε νησιού, ψηφιζόμενοι από τους κατοίκους της κοινότητας. Τέλος στις κοινές καγκελλαρίες γίνονταν και οι παρακαταθήκες χρημάτων (δεπόζιτα)¹²⁴.

Κατά την περίοδο αυτή εμφανίζεται και το αξίωμα των πρωτονοταρίων¹²⁵ ή και αρχιερατικών πρωτονοταρίων. Δεν επρόκειτο για κοινοτικούς αξιωματούχους, τα καθήκοντά τους ωστόσο συνέπιπταν εν μέρει με εκείνα των κοινών καγκελλαρίων¹²⁶, αφού είχαν αρμοδιότητα να συντάσσουν κάθε είδους δικαιοπραξία. Και ενώ τα αξιώματα του κοινού καγκελλαρίου και πρωτονοταρίου-αρχιερατικού πρωτονοταρίου¹²⁷ από το έτος 1800 σύμφωνα με τον Βισβίτη¹²⁸ παρουσιάζονται σαφώς διακεκριμένα, τους

124. Βλ. σχετ. Βισβίτης, Οί κοινοί καγκελλάριοι, 7.

125. Νικόλαος *ιερέυς Παξιμάδης*, *ό πρωτονοτάριος*: *Vat.Graec.* 2639 αρ. 5 (22 Απριλίου 1710), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 6 (8 Οκτωβρίου 1711)· *ό πρωτονοτάριος Δρυμαλίας Μελισσηνός*: *Vat.Graec.* 2639 αρ. 8 (3 Σεπτεμβρίου 1712), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 10 (5 Οκτωβρίου 1712), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 14 (13 Οκτωβρίου 1714)· βλ. και *Vat.Graec.* 2639 αρ. 80 (18 Αυγούστου 1754): *ό πρωτονοτάριος Δρυμαλίας ως ἄλπιτρος*, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 108 ([8] Μαρτίου 1482): *Ἀντώνιος Μενδρινός πρωτονοτάριος*, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 126 (20 Δεκεμβρίου 1555): *Νικόλαος Καστελλᾶνος πρωτονοταριάδης*.

126. Βλ. σχετ. Βισβίτης, Οί κοινοί καγκελλάριοι, 4.

127. Στον κώδικα δεν απαντάται αρχιερατικός πρωτονοτάριος αλλά μόνο στο έγγραφο *Vat.Graec.* 2639 αρ. 106 υπογράφει ένας επίτροπος αρχιερατικός.

128. Σύμφωνα με τον Βισβίτη, Οί κοινοί καγκελλάριοι 10, κατά το έτος 1805 κοινός καγκελλάριος Ναξίας (Μπούργου) ήταν ο Δημήτριος Κόκκος, αρχιερατικός δε πρωτονοτάριος ο Κωνσταντίνος Κόκκος. Σχετικά με το όνομα Κόκκος σε δικαστική απόφαση του έτους 1798 (14 Ιουνίου 1798 *Vat. Graec.* 2639 αρ. 106) ο Δημήτριος Κόκκος καντζελλάριος απαντά και ως μάρτυρας, ενώ ένας Κωνσταντίνος Κόκκος σε έγγραφο του 1753 (2 Ιανουαρίου 1753, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 75), όπως και σε έγγραφο του 1760 (23 Μαρτίου 1760, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 98) απαντά ως μάρτυρας. Ένας ηγούμενος Κόκκος απαντά επίσης ως μάρτυρας σε έγγραφο του 1752 (14 Αυγούστου 1752 *Vat. Graec.* αρ. 73) ενώ σε παλαιότερο έγγραφο του έτους 1572 (2 Νοεμβρίου 1572, *Vat. Graec.* αρ. 136) μαρτυρείται ως μάρτυρας ένας ακόμα Κόκκος, καντζελλάριος.

προηγούμενους αιώνες χρησιμοποιούνται οι διάφοροι τίτλοι εναλλάξ για το ίδιο αξίωμα ακόμη και για το ίδιο πρόσωπο¹²⁹. Για παράδειγμα το έτος 172[ ] ([...] *Vat.Graec.* αρ. 38) ο Σταυριανός Μιχαλίτζης υπογράφει ως *πρωτονοτάριος και φανερός καντζελλάριος*, ενώ σε έγγραφο του 1736 ο ίδιος νοτάριος (Σταυριανός Μιχαλίτζης) υπογράφει ως *πρωτονοτάριος αρχιερατικός και δημόσιος κατζελλάριος*¹³⁰. Το έτος 1760 επίσης (23 Μαρτίου 1760 *Vat.Graec.* αρ. 98) ο Φραντζέσκος Μιχαλίτζης υπογράφει ως *πρωτονοτάριος και καντζελλάριος*. Τέλος το έτος 1806 ο Νικόλαος Καστελλάνος αντιγράφοντας έγγραφο του έτους 1555 (20 Δεκεμβρίου 1555, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 126) υπογράφει απλώς ως *πρωτονοτοριάδης*.

Τα καθήκοντα και οι αρμοδιότητες των κοινών καγκελλαρίων και των αρχιερατικών πρωτονοταρίων προσδιορίζονται αρκετά αναλυτικά από τις διατάξεις των Εθίμων της Νάξου¹³¹. Και για μεν τους πρώτους ορίζεται ότι κάθε κοινό πρέπει να έχει μία καγκελλαρία με επικεφαλής ένα καγκελλάριο, για δε τους δευτέρους αναφέρεται ότι ήσαν περισσότεροι του ενός χωρίς να προσδιορίζεται επακριβώς τον αριθμό τους¹³². Σε κάθε κοινότητα υπήρχε λοιπόν μία κοινή και δημοσία κα-

129. Σύμφωνα με τον Βισβίτζη, Οί κοινοί καγκελλάριοι, 8 ο Ίωάννης Γᾶς κατά το έτος 1644 υπογράφει ως *φανερὸς ἀρχιγραμματεὺς καὶ νοτάριος*, το έτος 1645 ως *νοτάριος καὶ κατζελλάριος*, το έτος 1647 ως *φανερὸς ἀρχιγραμματεὺς καὶ νοτάριος*, το δε έτος 1648 ως *φανερὸς κατζελλάριος καὶ νοτάριος* (Στ. Κορρές, «Ανέκδοτα έγγραφα των Φράγκων της Νάξου», *Byzantinische Neugriechische Jahrbücher* 8 (1931), 271). Ο αυτός Γᾶς σε έγγραφο του έτους 1650 υπογράφει ως *φανερὸς ἀρχιγραμματεὺς καὶ νοτάριος νομικὸς τῆς μεγαλειοτάτης κοινότης Ναξίας* (Π. Ζερλέντης, *Ἱστορικά σημειώματα ἐκ τοῦ διβλίου τῶν ἐν Νάξῳ Καπουκίνων*, 1649-1753, Ἑρμούπολη 1922, σ. 29).

130. Βλ. Π. Ζερλέντης, «Μετοίκησις Ἀλβανῶν εἰς Ἴον», *Νησιωτικὴ Ἐπετηρὶς* 1 (1918), 157-159. Το επώνυμο Μιχαλίτζης απαντά σε έγγραφα από το 1539 (βλ. σχετ. Βισβίτζης, *Ναξιακά νοταριακά έγγραφα*, 39). Το όνομα είναι συχνότατο και σε Ναξιακά έγγραφα των χρόνων της Τουρκοκρατίας κυρίως από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Βλ. ανέκδοτο έγγρ. των ΓΑΚ, του έτους 1751, το οποίο υπογράφει επίσης ένας κατζελλάριος Μιχαλίτζης (Δ. Ζακυθνής, «Κατάλογος τῆς συλλογῆς Περικλέους Ζερλέντου», *Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 13 (1937), 290).

131. Τις περισσότερες και ασφαλέστερες πληροφορίες για τους καγκελλαρίους Νάξου τις αντλούμε από τα Ἐθίμα της Νάξου της 24ης Ιουλίου 1810 [Λ. Σγούτας, «Τὰ Ἐθίμα τῆς Νάξου τῆς 24ης Ἰουλίου 1810» *Θέμις (Ἐπιθεώρησις τῆς ἑλληνικῆς, πολιτικῆς, ἐμπορικῆς καὶ διοικητικῆς νομοθεσίας)*, 5 (1852), (στο εξής, *Θέμις, Σγούτα*), 134 ἐπ. ειδικότερα 144 ἐπ. (§§ 16-16)] και από έγγραφο της 31ης Ιουλίου 1827 των κατοίκων του νησιού προς την Αντικυβερνητικὴν Επιτροπὴν της Ελλάδας· βλ. σχετ. Ἰ. Βισβίτζης, *Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν*, Ἀθήνα 1941, (στο εξής Βισβίτζης, *Ἡ πολιτικὴ δικαιοσύνη*), σ. 524· πρβλ. Βισβίτζης, *Οί κοινοί καγκελλάριοι*, 4.

132. Το παραπάνω έγγραφο της 31 Ιουλίου 1827 των κατοίκων της νήσου προς την Αντικυβερνητικὴν Επιτροπὴ της Ελλάδος, καθορίζει επακριβώς τον αριθμό και των αρχιερατικῶν πρωτονοταρίων ὅπως και την ἑδρα τους και προσδέτει την πληροφο-

γκελλαρία και μία αρχιερατική πρωτονοταρία. Καντζελλαρίες επίσης καλούνταν και οι γραμματείες των προξενείων, και κατ' επέκτασιν οι πρόξενοι ή οι γραμματείς τους καγκελλάριοι (*chanceliers*). Όπως προκύπτει από δικαιοπρακτικό έγγραφο του έτους 1736 (6 Νοεμβρίου 1736, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 42: Ομολογία παραίτησης από αξιώσεις για έξοδα περιθάλψης, το οποίο συντάσσει ο Χρυσής Ντερεμόν, Κόνσολος Φράντζας) οι πρόξενοι συνέτασσαν συμβόλαια όταν ο ένας εκ των συμβαλλομένων ήταν ξένος υπήκοος, ενδεχομένως και μεταξύ εντοπίων¹³³.

Προς διάκριση των διαφόρων αυτών καγκελλαριών οι κοινοτικές καγκελλαρίες ονομάζονταν κοινές, φανερές¹³⁴, οι δε κοινοτικοί καγκελλάριοι της Νάξου προσέδεται στον τίτλο τους λέξεις όπως φανερός¹³⁵, δημόσιος¹³⁶ ή συνήθως κοινός¹³⁷, δηλαδή της κοινότητας, μεταφράζοντας προφανώς το *cancellarius communis* των ιταλικών πόλεων¹³⁸. Πρώτη κοινή καγκελλαρία και πρωτονοταρία ήταν των Λατίνων του Κάστρου, δεύτερη των Γρακών του Μπούργου και τρίτη αυτή των χωριών της Νάξου της Δρυμαλίας. Όσον αφορά στη σύνταξη πωλητηρίων, προικοσυμφώνων και διαθηκών, τα οποία επρόκειτο να συνταχθούν σε χωριά απομακρυσμένα από τις έδρες των κοινών καγκελλαριών ή των αρχιερατικών πρωτονοταριών, κάθε χωριό είχε το δικαίωμα να εκλέξει έναν

ρία, ότι τα υπουργήματα των καγκελλαριών και των πρωτονοταριών είχαν αποκατασταθεί από αρχαιότατων χρόνων· βλ. σχετ. Βισβίτζης, Οί κοινοί καγκελλάριοι, 5.

133. Βλ. σχετ. Βισβίτζης, Οί κοινοί καγκελλάριοι, 9.

134. 7 Αυγούστου 1597, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 157: *φανερή καντζελλαρία*.

135. Ενδεικτικά αναφέρονται *Vat.Graec.* 2639 αρ. 9 (2 Μαΐου 1714), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 11 (9 Ιουνίου 1713), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 17 (24 Απριλίου 1715), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 18 (9 Μαΐου 1715), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 29 (31 Αυγούστου 1720), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 30 (15 Σεπτεμβρίου 1720), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 32 (2 Νοεμβρίου 1720), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 38 ([ ] 172 [.]).

136. 17 Ιουλίου 1574, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 137: *πα(πα) γιανούλ(ης) κωνστάντιος δημόσιος υπό βασιλικ(ής) έξουσί(ας)*. Οι δημόσιοι νοτάριοι εκλέγονταν από τους άριστους με τη ψήφο των πολιτών· βλ. σχετ. Βισβίτζης, Η πολιτική δικαιοσύνη, σ. 524 αρ. 702).

137. Ενδεικτικά αναφέρονται *Vat.Graec.* 2639 αρ. 43 ([ ] Φεβρουαρίου 1741), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 45 (11 Σεπτεμβρίου 1741), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 47 (28 Ιανουαρίου 1742), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 50 (1 Απριλίου 1742), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 51 (9 Απριλίου 1742), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 52 (2 Νοεμβρίου 1741), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 53 (14 Μαΐου 1744), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 55 (25 Σεπτεμβρίου 1744), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 56 ([ ] 1747), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 62 (29 Νοεμβρίου 1747).

138. Βλ. σχετ. Δ. Πασχάλης, *Η Άνδρος*, Αθήνα 1927, τ. Β', σ. 343· του ιδίου, «Πρόξενοι καί Προξενεία εις τας νήσους επί Τουρκοκρατίας», στον τόμο *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα 1931, 447 και Βισβίτζης, Η πολιτική δικαιοσύνη, σ. 374· πρβλ. Βισβίτζης, Οί κοινοί καγκελλάριοι, 7.

εγγράμματο και ειδήμονα των νόμων¹³⁹, κατά κανόνα κληρικό¹⁴⁰ ή μοναχό¹⁴¹, ο οποίος με γράμμα του κοινού καγκελλαρίου της περιφέρειάς του διοριζόταν γραφέας-νοτάριος, υποχρεωνόταν όμως έπειτα να παρουσιάσει τα έγγραφα αυτά στην κοινή καγκελλαρία για να επικυρωθούν από τον κοινό καγκελλάριο και να καταγραφούν στον κοινό κώδικα. Υπάρχουν όμως και πολλά αυτοτελή πρωτότυπα συμβολαίων συνταγμένα από χωρεπισκόπους¹⁴², τα οποία είναι άγνωστο, εάν μετεγράφησαν σε καγκελλαριακούς ή νοταριακούς κώδικες¹⁴³.

Κατά την άποψη που έχει αναπτύξει ο Ι. Βισβίτζης η διατήρηση του δικαίου από τον ελληνικό πληθυσμό των Κυκλάδων οφείλεται εν μέρει στην ανάπτυξη του «αυθιγενούς» αυτού δεσμού των κοινοτήτων, στο πλαίσιο του οποίου λειτουργούσε ένα πολύ καλά ρυθμισμένο καγκελλαριακό και νοταριακό σύστημα, αρμόδιο για την καταγραφή των συμβολαιογραφικών και κοινοτικών εγγράφων αλλά και των δικαστικών αποφάσεων¹⁴⁴. Επί Τουρκοκρατίας ωστόσο και σε αντίθεση με την προγενέστερη περίοδο πρέπει να εξέλειπαν από την Νάξο μορφωμένοι νομικοί, τουλάχιστον, όπως δείχνει η πληροφορία του Lichtle¹⁴⁵, αλλά και όπως προκύπτει από τα διασωθέντα νοταριακά έγγραφα. Αντιθέτως

139. Βλ. σχετ. Βισβίτζης, *Οί κοινοί καγκελλάριοι*, 6.

140. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 6 (8 Οκτωβρίου 171[1]): *Νικόλαος ἱερέυς Παξιμάδης ὁ Πρωτονοτάριος Ἀξίας*, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 3 (25 Αυγούστου 1706): *Στέφανος ἱερέυς Μελισσουργός*, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 12 (16 Δεκεμβρίου 1712): *Γρηγόριος ἱερομόναχος Βάβουλας καὶ πρωτέκδικος* (εκκλησιαστικός τίτλος που απονεμόταν στον πρεσβύτερο διάκονο).

141. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 152 (19 Σεπτεμβρίου 1594): *Σεραφεῖμ ἱερομόναχος Κουντούρης καὶ κοινὸς γραφέας καὶ ἐφημέριος τοῦ χωρίου*: βλ. επίσης *Vat.Graec.* 2639 αρ. 123 (20 Νοεμβρίου 1552): *Μακάριος ἱερομόναχος χωρεπίσκοπος Ἀξίας*.

142. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 149 (13 Φεβρουαρίου 1591): *Μανουὴλ χωρεπίσκοπος ὁ Σπανός*, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 66 (18 Οκτωβρίου 1749): *Νικόδημος χωρεπίσκοπος καὶ καθηγούμενος τοῦ μοναστηρίου* ως μάρτυρας σε έγγραφο που αφορά ανταλλαγή του έτους 1749. Ως προς το βαθμό της ιερατικής τους εξουσίας οι χωρεπίσκοποι των Κυκλάδων επί Τουρκοκρατίας πρέπει να είχαν το βαθμό του πρεσβυτέρου και όχι του επισκόπου: πρβλ. Βισβίτζης, *Οί κοινοί καγκελλάριοι*, 7.

143. Βλ. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 6 [171[1]: *Μάρκος ἱερέυς Σπανὸς πρωτόπαπας Δρυμαλίας ἐκοπιάρισα τὸ παρὸν ἐκ τοῦ καθολικοῦ τὸ δὲ πρωτότυπον ἀνέμεινεν εἰς ἡμᾶς φυλάσσοντάς το εἰς τὲς πρᾶξεις μου διὰ φύλαξιν*: το έτος 1689 ένας *Μακάριος ἱερομόναχος χωρεπίσκοπος Ἀξίας* μεταγράφει έγγραφο του έτους 1552 (20 Νοεμβρίου 1552, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 123) που αφορά ελευθερία από μισιάρικο παντοτινό εκ του πρωτότυπου (1552): πρβλ. Βισβίτζης, *Οί κοινοί καγκελλάριοι*, 6.

144. Βλ. σχετ. Ί. Βισβίτζης, «Τὸ πρόβλημα τῆς Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου», *Ἐπετηρίς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 6 (1955), (στο εξής, Βισβίτζης, *Μεταβυζαντινὸ δίκαιο*), ειδικότερα δε 143.

145. Βλ. σχετ. Miller, *Lichtle's Description*, 449.

κατά τη θεβαίωση του Sauger¹⁴⁶ πρέπει να υπήρξαν Νάξιοι κληρικοί μορφωμένοι.

Όπως προκύπτει από το πλήθος των σωζομένων δικαιοπρακτικών εγγράφων που μας έχουν παραδοθεί οι καγκελλάριοι και νοτάριοι επί Τουρκοκρατίας ήσαν προσηλωμένοι στους τύπους των αρχαιοτέρων εγγράφων, τους οποίους τροποποιούσαν προσαρμόζοντάς τους στις νομικές σχέσεις που είχαν διαμορφωθεί. Στο πλαίσιο αυτό οι νοτάριοι στις περιπτώσεις μεταβίβασης της κυριότητας μεταχειρίζονται τους όρους *ένδύνεται*¹⁴⁷, *έγδύνεται*¹⁴⁸ και *άπογδύνεται*¹⁴⁹, χρησιμοποιώντας όρους που ανατρέχουν σε προϋπάρχοντες φεουδαρχικούς δεσμούς, παρόλο που πρόκειται για απλές πωλήσεις ακινήτων¹⁵⁰. Άλλωστε την εποχή αυτή και η ίδια η έννοια του φεούδου ως στοιχείου του φεουδαλικού συστήματος ανήκε στην ιστορία, έχοντας προσλάβει πλέον χαρακτήρα ιδιωτικών καθαρών και ανεξαρτήτων κτήσεων¹⁵¹.

146. Σύμφωνα με μαρτυρία του P. Sauger, *Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel*, Paris 1669, 370 οι κληρικοί αυτοί σπούδαζαν Θεολογία στο σεμινάριο του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης με έξοδα του Πάπα, όταν όμως επέστρεφαν στο νησί γίνονταν εχθροί της Ρωμαϊκής Εκκλησίας. Στο παραπάνω σεμινάριο πρέπει να είχε σπουδάσει και ο Νάξιος λόγιος Φραγκίσκος Κόκκος, ο οποίος στη συνέχεια ασπάσθηκε τον καθολικισμό στη Ρώμη· πρβλ. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 73 (14 Αυγούστου 1752), όπου το όνομα Κόκκος αναφέρεται σε ηγούμενο και *Vat.Graec.* 2639 αρ. 136 (2 Νοεμβρίου 1752), όπου το ίδιο όνομα αναφέρεται σε νοτάριο· πρβλ. Βισβίτζης, Οί κοινοί καγκελλάριοι, 14 σημ. 4.

147. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 3 (25 Αυγούστου 1706), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 17 (24 Απριλίου 1715), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 21 (18 Δεκεμβρίου 1718), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 43 ([ ] Φεβρουαρίου 1741), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 98 (23 Μαρτίου 1760), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 100 (6 Ιανουαρίου 1762), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 140 (22 Φεβρουαρίου 1580), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 153 (25 Οκτωβρίου 1594).

148. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 17 (24 Απριλίου 1715), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 19 (27 Μαΐου 1715), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 21 (18 Δεκεμβρίου 1718), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 24 (25 Μαρτίου 1719), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 26 (25 Ιουνίου 1719), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 29 (31 Αυγούστου 1720), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 35 (29 Ιουνίου 1722), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 39 ([ ] 1732), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 44 (5 Ιουνίου 1741), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 72 (30 Ιουλίου 1752), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 73 (14 Αυγούστου 1752), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 77 (15 Δεκεμβρίου 1753), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 79 (1 Δεκεμβρίου 1753), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 100 (6 Ιανουαρίου 1762), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 132 (6 Αυγούστου 1568), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 153 (25 Οκτωβρίου 1594), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 158 (22 Δεκεμβρίου 1598).

149. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 3 (25 Αυγούστου 1706), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 6 (8 Οκτωβρίου 1711), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 21 (18 Δεκεμβρίου 1718), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 35 (29 Ιουνίου 1722).

150. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 2 (18 Νοεμβρίου 1705): ... γυμνοῦται καὶ ἀποξενώνεται ἡ αὐτὴ ἀρχόντισσα καὶ οἱ διάδοχοί της ἀπὸ τὴν λεγομένην καυκάραν καὶ ἀπὸ πασῶν τῶν δικαιομάτων της...· πρβλ. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 3 (25 Αυγούστου 1706): ... ἐκδύνηται καὶ ἀπογδύνηται ἀπὸ τὸ αὐτὸ σπίτι.

151. Βισβίτζης, Οί κοινοί καγκελλάριοι, 14-15.

Οι νομικοί όροι που χρησιμοποιούνται από όλους αυτούς τους νοτάριους αποτελούν κατά ένα μεγάλο μέρος τους ακουστική μεταγραφή στα ελληνικά ιταλικών νομικών όρων¹⁵², ενώ η ίδια τακτική ακολουθείται και στις απλούστερες λέξεις¹⁵³. Χρησιμοποιούνται επίσης και μεταδά-

152. Βλ. ενδεικτικά ἄλπιτροι=arbitri (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 38, 46, 51, 55, 80, 86, 88), ἄμπιτο βιντουάλε= abito viduale (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 36, 37, 48), ἀνουλάρω=annulare (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 71a, 76), γγιουῖστε=giusto (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 111), γιρουσδίτζιο=giurisdizione (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 43), δονατζιόνε=donazione (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 80), ἐστιματζιόν (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 142, 142a), ικάμπιο, ιγκάμπιο=in cambio (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 41, 112), ικάντος=incanto (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 131, 135), ιναμπελάμπιλε=inappellabile (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 38, 46), ινστρουμέντο=instrumentum (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 11, 142), ιντάνο=in danna (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 135), ιντερέσσο=interesse (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 61, 135), ιμμόπιλη=immobile (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 152), ισόλιτοι=insolidum (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 21), καπιτάλε=capitale (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 53), κολλητεράνω=collaterano (*Vat.Graec.* 2639 αρ.35, 72, 83, 128), κομπροέσσο=compromesso (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 46, 47, 55, 80, 129), κομμέσσο=commessio (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 45, 139), κοντάνα=condanna (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 14, 38, 76, 100, 121, 128, 152), κοντιτζιόνε=condizione (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 1, 4, 20, 113, 116, 117, 145, 154), κοντενατζιόν=condannazione (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 127, 133, 135, 151, 156, 158), κοντέντος=contento (*Vat.Graec.* 2639 passim), κουμεσσάριος=commessario (*Vat.Graec.* 2639 αρ.117), λεγίτιμα=legitima (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 152), λεγάτο=legato (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 117), μπενεφίτζιο=beneficio (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 125, 126, 138), μόμπιλε-στάμπιλε=moble-stabille (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 145), ὀζάντζα=usanza (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 129, 156), ὀμπλιγάρω=obligare (*Vat.Graec.* 2639 passim), ὀμπλιγατζιόν=obbligazione (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 111, 115), πατριμόνιο=patrimonio (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 4, 20), ποινή=pena (*Vat.Graec.* 2639 passim), ποσσεδέρω=possedere (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 80, 88, 90, 94, 11, 123, 152, 155), πρετεντέρω=pretendere (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 6, 42, 80, 91, 98, 153), προτεστέρω=protestare (*Vat.Graec.* 2639 αρ.40), πριβιλέγιο=privilegio (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 108, 117, 152), προμετάρω=promettere (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 111, 118, 135, 153), ρενοντζιάρω=παραιτούμαι (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 136), ρεσαλβάρω=resalvare (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 119, 141, 142), ριφάρω=rifare (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 23, 132), ρεφουδάρω=refutare (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 23, 132), ρεσαρτζιμέντο=risarcimento (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 24), ριτζεπούτα=ricevuta (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 9, 62, 93), στίμα=stima (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 142, 142a), τάνσα=tassa (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 68, 70, 72, 81, 84), τεφερέντζια=differenza (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 119), φερμάρω=fermare (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 144).

153. Ενδεικτικά αναφέρονται ἀπέντε=absente (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 117), θαλόρε=valore (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 131), θούλα=boulla (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 9, 14, 15, 110), βουτζί=butti (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 1, 43), γαλονάδος=gallone (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 43), καθαλλιέρος=cavalliere (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 115), καδενέτα=cadena (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 30, 43), καδέρω=cadere (*Vat.Graec.* 2639 αρ.125,126), καντούνι=cantone (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 43, 69, 124, 139), καριόλα=carriola (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 43) κασέλα=cassella (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 27, 30, 43, 109), κολαΐνα=collana, collanina (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 1, 30, 36, 43), κομοτητά=comodita (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 151) κομπλίρω=complire (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 135, 136, 137), κομφινάρω=confinare (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 107, 156),

νεις λέξεις όπως άουντέντικο=autentico (από το αὐθεντικό), αλλά και με λατινικούς χαρακτήρες ιταλικές λέξεις¹⁵⁴, όπως και αρχαίοι τύποι της ελληνικής γλώσσας, όπως για παράδειγμα *ἀραί* παράλληλα με το δημοτικό τύπο *κατάρεις*¹⁵⁵. Το ίδιο ισχύει και με τους νομικούς όρους από την τουρκική γλώσσα¹⁵⁶, όπως επίσης και με τις τουρκικές λέξεις¹⁵⁷.

IV. Η απονομή της δικαιοσύνης

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας στο νησιωτικό χώρο και ειδικότερα στην Νάξο, η δικαιοσύνη απονέμεται¹⁵⁸ κατά πρώτον από τις δικαστικές αρχές του κυρίαρχου (καδήδες), οι οποίες εφαρμόζουν μουσουλμανικό δίκαιο χωρίς όμως να αποκλείεται σε ορισμένες περιπτώσεις η εφαρμογή από αυτές και τοπικών εθίμων¹⁵⁹. Κατά δεύτερο λόγο

κονφίνες=confine (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 123), κονσενιάρω=consegnare (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 50), κριδέντζα=credenza (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 43, 63), λίμπρο=libro (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 125, 126), μαλίτζια=malizia (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 118), μαρέρης=marinaro, marinaio (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 18), μεντζάνα=mezana (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 1, 34, 43), μετζαρόλα=mezzaruola (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 141), μονέδα=moneda (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 71, 72, 74), μπουγάδα=bucata (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 18), ντισκοῦστο=discusso (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 34), ντοτόρε=dottore (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 45), ντουζίνα=dozzina (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 43), όπίνιον=opinion (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 129) όφφίτζιο=offcio (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 145), πασίφικο=pacifico (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 152), πάσκουλο=pascolo (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 43), πέζο=peso (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 146, 153, 158), πέρ κάζος=per caso (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 125, 126, 146), πρέζιον=prezzo (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 127, 131, 155), σκάρσιτα=scarsita (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 92), σπόρκο=sporco (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 72, 73, 82, 83).

154. Όπως affermo (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 41, 42, 63, 65, 91), confermo (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 67), eregistrato (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 145), figlia (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 152), sacerdote (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 91), testimonianza (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 154) κ.ά.

155. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 108, 112.

156. άμανάτι=emanet (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 57, 63), ζάπτι=zapt (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 8, 16, 32, 39, 66, 72, 98, 100, 105), ιμπρά=ibra (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 101), καθούλι=kabul (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 96), μούλκι=mulk (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 43, 99), σούλφι=sulh (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 6, 44, 48, 101), φираέτι=feragat (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 98) χαράτζι=harac (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 119, 123, 128, 143, 146, 153, 155, 158), χοντζέτι=hüccet (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 153, 154, 156, 158).

157. γεντίκι=yedek (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 98, 99), καΐκι=kayik (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 42), καμούχι=kemha, kimha (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 43), μακαραντζίδικο=makarnaci (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 98), μεσούτι=mechut (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 98), ρουφετί=rufeka (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 99), σεπέτι=sepet (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 43), συρμαγιά=sermaye (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 41, 98, 99), χαλατάδικο=xalat (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 98).

158. Βλ. σχετ. με την απονομή της δικαιοσύνης Τουρτόγλου, Ή Νομολογία τών Κριτηρίων, σ. 46 έπ.

159. Γ. Μάουρερ, Ό Έλληνικός Λαός (μετάφρ. Ε. Καραστάθη), τ. Α΄, Άθήναι 1943, σ. 86 και 97· πρβλ. Τουρτόγλου, Ή Νομολογία τών Κριτηρίων, σ. 46 σημ. 11.

η δικαιοσύνη απονέμεται από τις εκκλησιαστικές αρχές και κοινοτικές αρχές και από τους διαιτητές ή αιρετούς κριτές¹⁶⁰. Η συνύπαρξη όλων αυτών των δικαιοδοτικών αρχών εξ ορισμού οδηγούσε στην προσαρμογή των αποφάσεων των διοικητικών οργάνων στις συνθήκες της εποχής.

Η ενίσχυση των κοινοτικών αυτών δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων εντάσσεται μέσα στα πλαίσια της αναγνώρισης από τον κατακτητή ενός καθεστώτος ευρείας τοπικής αυτοδιοίκησης, αναγνώριση η οποία εκδηλώθηκε, όπως ήδη έχει αναφερθεί, με την παραχώρηση προνομιακών ορισμών (ακτιναμέδες), οι οποίοι μεταξύ των άλλων περιελάμβαναν και ειδικές δικαστικές προνομιακές παραχωρήσεις: Ρύθμιση των δικαστικών διαφορών χωρίς παρέμβαση των Τούρκων καδήδων, από πρόσωπα της εκλογής των νησιωτών, αναγνώριση όλων των δικαιοπραξιών και διαιτησιών που είχαν γίνει έως το 1580 ως αμετακλήτων, εκδίκαση των εφέσεων επί υποθέσεων που είχαν ήδη εκδικασθεί πρωτοβάθμια σύμφωνα με τα τοπικά δίκαια (ακτιναμές Μουράτ Γ΄ έτους 1580), αναγνώριση στους Ναξίους δικαίωματος εκλογής χριστιανού δραγομάνου, νέα αναγνώριση όλων των προηγούμενων δικαστικών αποφάσεων και αγοροπωλησιών, κατοχύρωση της ανθρωπινότερης μεταχείρισης των φυλακισμένων (ακτιναμές προς Ναξίους έτους 1628/9), αναγνώριση του δικαίωματος κυριότητας, κατοχύρωση της δυνατότητας των κατοίκων να κληροδοτούν την κινητή και ακίνητη περιουσία τους κατά βούληση, απαγόρευση των επεμβάσεων των καδήδων σε υποθέσεις εκτός της δικαιοδοσίας τους και στέρηση του δικαίωματος ανατροπής των δικαστικών αποφάσεων των τοπικών κριτηρίων, αναγνώριση της ισχύος των δικαστικών αποφάσεων των τοπικών κριτηρίων (ακτιναμές Ιμπραήμ Α΄ έτους 1646 προς τα νησιά της Νάξου, Άνδρου, Μήλου, Πάρου Σαντορίνης και Σίφνου)¹⁶¹.

Στις σωζόμενες επομένως αποφάσεις των κοινοτικών κριτηρίων, οι οποίες εμφανίζονται κυρίως από τον 17ο αιώνα και εφεξής¹⁶², οι κοινοτικές αρχές εκδικάζουν όχι μόνον το ευρύτετο φάσμα των πολιτικών υποθέσεων που δεν ενέπιπταν στη δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών αρχών, αλλά και ένα σημαντικό μέρος ποινικών υποθέσεων¹⁶³. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις τα δικαιοδοτικά όργανα των υποδούλων δεν δίστα-

160. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 38 ([ ] 172[ ]), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 55 (25 Σεπτεμβρίου 1744), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 80 (18 Αυγούστου 1754), *Vat.Graec.* 2639 80a (21 Αυγούστου 1754).

161. Βλ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Η νομική προστασία της γονικής περιουσίας, σσ. 34-35 όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

162. Βλ. σχετ. Μ. Τουρτόγλου, «Η Νομολογία των Κριτηρίων της Νάξου (17ος-19ος αι.)», *Μελετήματα Ιστορίας Έλληνικού Δικαίου*, τ. 4, Αθήνα 2004, (στο εξής, Τουρτόγλου, Η Νομολογία των Κριτηρίων της Νάξου), σσ. 91-178.

163. Βλ. Μ. Τουρτόγλου, «Περί της Ποινικής Δικαιοσύνης επί Τουρκοκρατίας και μετ' αυτήν μέχρι και του Καποδιστρίου», *Μελετήματα Ιστορίας Έλληνικού Δικαίου*, τ. 1, Αθήνα-Κομοτηνή 1984, σ. 93 έπ.

σαν να χαρακτηρίσουν ως επίεμπτη την προσφυγή στα δικαστήρια του κατακτητή, περιλαμβάνοντας παρόμοια θέση ακόμη και στις γραπτές κωδικοποιήσεις των εδίων τους¹⁶⁴. Παρά ταύτα όμως, οι προσφυγές των υποδούλων στους αξιωματούχους του κυριάρχου για την εκδίκαση των διαφορών τους δεν έλειψαν κατά την Τουρκοκρατία, αν και επιβαρύνονταν με υπέρογκα έξοδα¹⁶⁵. Στο πλαίσιο της απονομής του δικαίου από τους οθωμανούς, εάν οι ενδιαφερόμενοι προσέφευγαν «αυτοδελήτως»¹⁶⁶ στην κρίση του οθωμανού δικαστή, και μάλιστα αποδέχονταν ως ορθή την απόφασή του, δεν υπήρχε η δυνατότητα ανατροπής της.

Ο καδής¹⁶⁷ επίσης, στο πλαίσιο της δικαιοδοσίας του εξέδιδε χοτζέτια (*hüccet*)¹⁶⁸, δηλαδή έγγραφους τίτλους ιδιοκτησίας ακινήτων που παρέχονταν στον αγοραστή ύστερα από πρωτοβουλία του πωλητή, με τη μορφή της δικαστικής αποφάσεως. Τα μέρη λοιπόν κατέφευγαν στον

164. Κατά τους «Πολιτικούς και θαλασσοεμπορικούς νόμους» της Ύδρας του 1818· βλ. σχετ. Γ. Ροδολάκης, «Η ναυτική νομοθεσία της Ύδρας (1803-1818) τα Θεσπίσματα, οι Πολιτικοί και Θαλασσοεμπορικοί νόμοι, οι Θαλασσοεμπορικοί νόμοι», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας Ελληνικού Δικαίου* 38 (2004), 281 (άρθρο 18)· πρβλ. Τουρτόγλου, *Η Νομολογία τῶν Κριτηρίων*, σ. 42 σημ. 4.

165. Άρθρο 20 ο.π. Ροδολάκης.

166. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 153 (25 Οκτωβρίου 1594): ... *όποτε θέλουν νὰ κάμουν χοτζέτι...*

167. Βλ. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 5 (22 Απριλίου 1710), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 9 (2 Μαΐου 1714), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 14 (13 Οκτωβρίου 1714), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 153 (25 Οκτωβρίου 1594), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 154 (19 Φεβρουαρίου 1596), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 156 (7 Νοεμβρίου 1597), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 158 (22 Δεκεμβρίου 1598). Πρβλ. ωστόσο Γ. Πετρόπουλος, *Η Ιστορία του Έλληνικού Δικαίου μέχρι το 1821*, Αθήνα 1934, σ. 107· του ιδίου, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου*, Αθήνα 1944, σ. 263· του ιδίου, *Ιστορική Είσαγωγή στις Πηγές του Έλληνικού Δικαίου*, Αθήνα 1961, σσ. 118-119, σύμφωνα με τον οποίο ο καδής εφάρμοζε το δίκαιο των αντίδικων υποδούλων Ελλήνων, λόγω της ισχύος στο Οθωμανικό κράτος της «προσωπικότητας του δικαίου». Πρβλ. σχετ. Βισβίτζης, Τινά περί τῶν προικῶν ἐγγράφων, 6 σημ. 3 σύμφωνα με τον οποίο ο καδής και τα τουρκικά δικαστήρια εν γένει δεν είχαν αρμοδιότητα να δικάσουν επί γαμικῶν και εκ διαδικῶν κληρονομικῶν διαφορῶν, κλήρου κ.λπ., γιατί αυτό τους είχε απαγορευθεῖ από τους εκδοθέντες προνομιακούς ορισμούς με βάση το Κοράνιο (ακτιναμέδες).

168. Βλ. σχετ. Ε. Παπαγιάννη, *Η νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιορισιακοῦ δικαίου* I, Αθήνα 2010, σσ. 64-66· Σ. Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου, *Όθωμανικό κτηματολόγιο καί τίτλοι ιδιοκτησίας, Έπιστημονική Έπετηρίδα Δικηγορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης* 3 (1982), 33 επ.· Γ. Νάκου, *Τό νομικό καθεστῶς τῶν τέως ὀθωμανικῶν γαιῶν 1821-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 200-202, 335· Βισβίτζης, Τινά περί τῶν νομικῶν ἐδίων, 237. Βλ. επίσης *Vat.Graec.* 2639 αρ. 15 (29 Οκτωβρίου 1714), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 34 (9 Απριλίου 1722), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 153 (25 Οκτωβρίου 1594), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 154 (19 Φεβρουαρίου 1596), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 156 (7 Νοεμβρίου 1597), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 158 (22 Δεκεμβρίου 1598).

καδή για περαιτέρω διασφάλιση της αγοροπωλησίας ... *να κάμου χοτζέ-τι*¹⁶⁹. Παρά ταύτα υπήρχε η δυνατότητα ανατροπής¹⁷⁰.

Εκτός βέβαια από τα τουρκικά, κοινοτικά¹⁷¹ ή εκκλησιαστικά κριτήρια, οι υπόδουλοι μπορούσαν να επιλύσουν τις διαφορές τους με τη βοήθεια αιρετών κριτών¹⁷², πρακτική ιδιαίτερα διαδεδομένη κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας¹⁷³. Οι ενδιαφερόμενοι αντίδικοι υποβάλλονταν με τη βούλησή τους στη διαιτησία¹⁷⁴ και για το λόγο αυτό συντασσόταν συνυποσχετικό ενώπιον του καντζηλιέρη και των μαρτύρων. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις για να περιφρουρηθεί το κύρος της διαιτητικής αποφάσεως¹⁷⁵, ο διάδικος που δεν συμμορφωνόταν απειλούνταν και με ποινική ρήτρα.¹⁷⁶ Έτσι για παράδειγμα σε συνυποσχετικό του έτους 1734 το ενδιαφέρον εστιάζεται στο ότι ορίζονται *μαρίτιμοι άλπιτροι* για τη διευθέτηση διαφοράς από ναυτικό δάνειο που δεν μπορούσε να αποπληρωθεί λόγω κατα-

169. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 153 (25 Οκτωβρίου 1594): ... *όποτε θέλουν να κάμουν χοτζέτι...* *Vat.Graec.* 2639 αρ. 154 (19 Φεβρουαρίου 1596).

170. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 34 (9 Απριλίου 1722): ... *τήν έβαλεν στανικώς της ... και του έκαμεν χοτζέτι.*

171. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 106 (14 Ιουνίου 1798): ... *και ούτως κρίνουν και αποφασίζουν την όποιαν απόφασιν την βεβαιώνουν και με τις ίδιες τος ύπογραφές.*

172. Για τη διαιτησία βλ. το κεφ. Θ' της εγγράφου συλλογής των τοπικών εθίμων της Νάξου του 1810 *J.G.R.* 8, σ. 543 (= Ί. και Π. Ζέπων, *Jus Graecoromanum (από την έκδοση K. Zachariä von Lingenthal - με προσθήκες)*, τ. 1-8, Άθηναι 1931 (ανατ. Aalen 1962)· πρβλ. επίσης Ί. Βισβίτζης, «Ή κοινοτική διοίκησης τών Έλλήνων κατά την Τουρκοκρατίαν», *L'Hellénisme Contemporain*, Τόμος επί τη πεντηκοσιοστή έπετειώ από τής Αλώσεως τής Κωνσταντινουπόλεως (29 Μαΐου 1953), (στο εξής, Βισβίτζης, *Ή κοινοτική διοίκησης τών Έλλήνων*), σ. 201· πρβλ. Τουρτόγλου, *Ή Νομολογία τών Κριτηρίων*, σ. 46, όπου και άλλες βιβλιογραφικές παραπομπές.

173. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 55 (25 Σεπτεμβρίου 1744), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 80 (18 Αυγούστου 1754), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 80α (21 Αυγούστου 1754), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 88 (12 Δεκεμβρίου 1755). Βλ. Μ. Τουρτόγλου, «Ή Αίρετοκρισία στα νησιά του Αιγαίου και Ίονίου Πελάγους (17ος-19ος). Ήπιβιώσεις του Δικαίου τών Βυζαντινών» *Μελετήματα Ίστορίας του Έλληνικού Δικαίου*, τ. 3, Άθήνα 2000, σσ. 241-250.

174. Βλ. συνυποσχετικό του έτους 172[ ] (*Vat.Graec.* 2639 αρ. 38): ... *τα δύο μέρη δέονται και παρακαλοῦσι ... δια άλλπιτρος και αίρεται κριται ... όπου ήθελαν αποφασίσουν οι αφέντες άλλπιτροι εις ύπόσχεσιν αυτονών και τών ύπαρχόντων παρόντων και μελλόντων* *Vat.Graec.* 2639 αρ. 55 (25 Σεπτεμβρίου 1744): ... *ώς με το κοπρομέσσον τος τοῦς εκλεξαν ...* *Vat.Graec.* 2639 αρ. 86 (20 Δεκεμβρίου 1754): ... *έσυμφώνησαν τα μέρη να θάλουν άλλπιτρος παρακαλετούς.*

175. 25 Σεπτεμβρίου 1744, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 55: ... *δια τουτο ξετελεύουν απόφασιν σταθερήν ...*

176. [ ] 172[.], *Vat.Graec.* 2639 αρ. 38: ... *και κοντάνα όπου παρεβή από το παρόν ρεάλια δέκα* αρ. 86 (20 Δεκεμβρίου 1754): ... *και με κοντάνα ύποσχετική όποιο μέρος έβγει από την απόφασιν που θέλει πράξου οι άλλπιτροίν τος το μέρος εκείνο να πληρώνη της αφεντίας γρόσια πενήντα.*

στροφής του φορτίου σε ναυάγιο¹⁷⁷. Επίσης σε έγγραφο του έτους 1742 σε περίπτωση διαφωνίας των δύο διαιτητών ορίζεται από τα μέρη και τρίτος *ἀφέντης ἄλμπιτρος*¹⁷⁸. Τέλος ενδιαφέρον παρουσιάζει και μία διαιτητική απόφαση του έτους 1744 όπου οι φραγκικής καταγωγής αφέντες Ραμόν ντε Μοντένα και Μπαρόν Λαστίκ ντε Βιγγουρούξ εμφανίζονται ως ἄλπιτροι-κριτές σε χρηματικό διακανονισμό σχετικά με τη μεταφορά εβραίων δούλων από την Παροικία της Πάρου στην Θεσσαλονίκη¹⁷⁹.

V. Οι δικαιοπραξίες

Από την περίοδο του Δουκάτου του Αιγαίου ή του Αρχιπελάγους ο κώδικας *Vat.Graec.* 2639 εμπεριέχει μία σύμβαση τέλους¹⁸⁰, ένα ψυχικό¹⁸¹ και ένα προικοσύμφωνο¹⁸². Τα παραπάνω έγγραφα αποτελούν κόπιες του 17ου αιώνα από τις πρωτότυπες νοταριακές πράξεις των ετών 1472 και 1482. Η πρώτη πράξη αποτελεί αντίγραφο του έτους 1604 (19 Μαρτίου) από το καθολικό κατάστιχο του *μακαρίτου Ἰωάννου Μυριστικοῦ τοῦ Μεντρινουῦ καὶ νοταρίου διὰ χειρὸς Νικολάου Μυριστικοῦ νουδάρου καὶ ἀποστολικοῦ ταβουλάριου*. Η δεύτερη πράξη αποτελεί επίσης κόπια από το καθολικό κατάστιχο του *νοταρίου καὶ ἀποστολικοῦ ταβουλαρίου Νικολάου Μυριστικοῦ* αντιγραμμένη κατά πρώτον μεν *διὰ χειρὸς Ἰγνατίου ἱερομονάχου καὶ ἀρχιμανδρίτου Ναξίας* κατά δεύτερον δε *διὰ χειρὸς Ἀντωνίου Μενδρινουῦ καὶ πρωτονοτάριου Ἀξίας ἐν ἔτει 1688 Αὐγούστου 12*. Η τρίτη τέλος πράξη αποτελεί ανυπόγραφο και αχρονολόγητο αντίγραφο από το κατάστιχο μη μνημονευμένου νοταρίου.

Από την περίοδο της άμεσης βενετικής κυριαρχίας (1494-1500, 1511-1517) ο κώδικας περιλαμβάνει δύο συμβάσεις τέλους¹⁸³, εκ των οποίων η πρώτη (ανυπόγραφη) αντιγράφηκε από κάποιο Γιάννη Βαφτισμένο, η δε δεύτερη αποτελεί αυθεντική νοταριακή πράξη του *Μπερνάρδου Γάτου Πατούρνου φανερού καὶ βασιλικῦ ἔξουσιαστικῦ νοδάρου ὀρδιανιαστικῦ καντζηλιέρη τοῦ ἐγλαμπρότατου Δούκα καὶ καθιερώτατου γοβερνατόρου τῆς Ἀξίας* καθώς και ένα ψυχικό¹⁸⁴, το οποίο αποτελεί αυθεντική νοταριακή πράξη του *νοταρίου καὶ ἀποστολικῦ ταβουλαρίου Νικολάου τοῦ Μυριστικοῦ*.

177. 13 Φεβρουαρίου 1734, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 41.

178. 9 Απριλίου 1742, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 51.

179. 25 Σεπτεμβρίου 1744, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 55.

180. 13 Μαρτίου 1472, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 107.

181. [8] Μαρτίου 1482, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 108.

182. 30 Δεκεμβρίου 1482, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 109.

183. 7 Ιανουαρίου 1498, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 110 και 21 Αυγούστου 1514, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 115.

184. 14 Σεπτεμβρίου 1503, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 112.

Από την περίοδο των Κρίσπων [Ιωάννου Δ΄ Κρίσπου (1517-1564) και Ιακώβου Δ΄ Κρίσπου (1564-1566)], όταν το νησί κατέστη φόρου υποτελές των Οθωμανών ο κώδικας περιλαμβάνει 18 δικαιοπρακτικά έγγραφα: Μία σύμβαση τέλους¹⁸⁵ *ὑπὸ χειρὸς τοῦ ποτὲ σὲρ Ντζουάν Ἄντωνιο <...>*, η οποία συντάχθηκε στην *καντζηλλαρία τῆς Ναξίας τοῦ Αἰγαίου Πελάγους*, αντιγράφηκε δε για πρώτη φορά από τον *Ἰάκωβο Κρέσπο τοῦ ποτὲ κυρίου Νικολάου καντζηλλάριο*. Η πράξη αυτή το έτος 1630 (21 Οκτωβρίου) ... *μετετέθη ἀπὸ φραγκικῶν εἰς ρωμέικην ὀμιλία σῶα καὶ ἀσφαλῶς ὑπὸ χειρὸς Περάτση τοῦ Σπανόπουλου ν(οταρίου) καὶ κατζηλλαρίου φανεροῦ*. Ο κώδικας εμπεριέχει επίσης δύο προικοσύμφωνα του Νικολάου Μυριστικού¹⁸⁶, και του Παντολέοντος Μηνιάτη *ἀποστολικῶν νοταρίου τῆς ἀφεντικῆς ἐξουσίας*¹⁸⁷, μία δανειοδοτική σύμβαση¹⁸⁸ και την αντίστοιχη προθεσμία παράτασης της εξόφλησης του δανείου¹⁸⁹ του Νικολάου Μυριστικού επίσης, μία διαθήκη του Παντολέοντος Μηνιάτη¹⁹⁰, επτά καλλιεργητικές συμβάσεις (μισιάρικα παντοτινά και ελευθερίες από εντριτίες) εκ των οποίων η μία είναι ανυπόγραφη¹⁹¹, οι δε λοιπές των νοταρίων Παντολέοντος Μηνιάτη¹⁹², Αντώνη Ταπούσου, *ἀκροστιχάρη τῆς ἀφεντίας*¹⁹³ και Παύλου της Αγίας Ψυχῆς¹⁹⁴, δύο συμβιβαστικές λύσεις διαφοράς του Ἰωάννη του Αθηναίου¹⁹⁵ και του Πέτρου της Αγίας Ψυχῆς¹⁹⁶, μία ανανέωση χρέους του Νικολάου Ακριβού¹⁹⁷ και τέλος ένα συνυποσχετικό του Παύλου της Αγίας Ψυχῆς¹⁹⁸.

Από την περίοδο του Ιωσήφ Νάζη, του «ιουδαϊκού δουκάτου» (1566-1579), ο κώδικας περιλαμβάνει δύο πωλητήρια¹⁹⁹ του Τζάννεν Μανδάκη *νοταρίου τῆς ἐγλαμπροτάτης ἀφεντίας* και του Νικολάου Ακριβού αντι-

185. 31 Δεκεμβρίου 1525, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 111.

186. 1 Ιουνίου 1528, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 113.

187. 21 Μαΐου 1536, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 116.

188. 29 Νοεμβρίου 1529, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 114.

189. 2 Μαΐου 1530, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 114α.

190. 21 Φεβρουαρίου 1537, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 117.

191. 8 Ιανουαρίου 1560, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 128

192. 10 Ιανουαρίου 1545, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 118, 14 Ιανουαρίου 1549 *Vat.Graec.* 2639 αρ. 121, 23 Απριλίου 1562 *Vat.Graec.* 2639 αρ. 130.

193. 20 Νοεμβρίου 1552, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 122, 20 Νοεμβρίου 1552, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 123.

194. 20 Δεκεμβρίου 1555, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 125 και αρ. 126.

195. 16 Μαΐου 1548, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 119.

196. 18 Νοεμβρίου 1554, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 124.

197. 2 Ιανουαρίου 1558, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 127.

198. 25 Ιουλίου 1561, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 129.

199. 25 Απριλίου 1567, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 131 και 10 Αυγούστου 1572, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 135.

στοίχως, μία δωρεά²⁰⁰, μία καλλιεργητική σύμβαση²⁰¹, μία δανειοδοτική σύμβαση του Ιωάννη Ζαχαρία²⁰², μία κληρονομική διεκδίκηση του Αντώνιου ιερέα του Γάρδιου²⁰³, έναν διακανονισμό κτηνοληψίας του παπα-Γιαννούλη Κωνστάντιου δημόσιου υπό βασιλικής έξουσίας νοταρίου²⁰⁴, τρεις εξοφλητικές αποδείξεις²⁰⁵ των Τζάννεν Μανδάκη, Αντώνη Ταπούσου και Νικολάου Ακριβού αντιστοίχως και ένα ψυχικό του Παντολέοντος Μηνιάτη²⁰⁶.

Από την περίοδο της αμιγούς οθωμανικής κυριαρχίας τα περιλαμβανόμενα στον *Vat.Graec.* 2639 έγγραφα αποτελούν στην πλειονότητά τους πωλητήρια, καλλιεργητικές συμβάσεις, διαθήκες και προικοσύμφωνα.

1. Πωλήσεις

Τα πωλητήρια καταλαμβάνουν ένα σημαντικό μέρος από τα έγγραφα του κώδικα. Σε αυτά αντιπροσωπεύονται και οι τρεις τρόποι πωλήσεων που βρίσκονταν σε χρήση στην Νάξο και οι οποίοι ίσχυαν μέχρι την Απελευθέρωση: α) διά εκτιμήσεως (αποκοπής)²⁰⁷ β) διά ελευθέρως συμφωνίας του τιμήματος και γ) διά δημοσίου εκουσίου πλειστηριασμού (*ίνκάντο*)²⁰⁸.

Κατά την πώληση δια αποκοπής οι συμβαλλόμενοι προκειμένου να καθορίσουν το ποσό του τιμήματος με κοινή συμφωνία²⁰⁹ ανέθεται στους εκτιμητές (*αποκοπτές, τιμητάδες*)²¹⁰, πρόσωπα ευυπόληπτα και ει-

200. 6 Αυγούστου 1568, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 132.

201. 16 Οκτωβρίου 1568, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 133.

202. 2 Νοεμβρίου 1572, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 136.

203. 1571, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 120.

204. 17 Ιουλίου 1574, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 137.

205. 11 Μαΐου 1567, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 131α, 4 Ιανουαρίου 1575, *Vat.Graec.* αρ. 134, 11 Οκτωβρίου 1572, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 135α

206. 14 Απριλίου 1576, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 138.

207. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 3 (25 Αυγούστου 1706), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 73 (14 Αυγούστου 1752), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 74 (2 Ιανουαρίου 1753), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 75 (2 Ιανουαρίου 1753), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 83 (9 Νοεμβρίου 1755), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 87 (4 Μαρτίου 1755), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 105 (3 Νοεμβρίου 1773), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 142 (9 Αυγούστου 1581).

208. 25 Απριλίου 1567, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 131: ... *καθώς φαίνεται εις τὸ ἰκάντος τῆς ἀφεντίας...* και 10 Αυγούστου 1572, *Vat. Graec.* 2639 αρ. 135: ... *νὰ τοῦ τὰ δώση σὰν γκουμπλίρει τὸ ἰκάντος ...*

209. 5 Ιουνίου 1741, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 44: ... *κοινοὶ ἀποκοπτές βαλμένοι ἀπὸ τὰ μέρη συνιθαστικὰ ἤγου πωλητήρια καὶ ἀγοραστή.*

210. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 17 (24 Απριλίου 1715), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 44 (5 Ιουνίου 1741), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 74 (2 Ιανουαρίου 1753), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 129 (25 Ιουλίου 1561), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 142 (9 Αυγούστου 1581).

δήμονα της αξίας των κτημάτων, να εκτιμήσουν το πωλούμενο²¹¹ και να ορίσουν το δίκαιο τίμημα της πωλήσεως ... από τὸ ὅποιο ἐβγάνοντας τὸ πέμπτον τῆς αὐθεντίας ἔμεινεν ἡ τιμή του ...²¹². Ο διορισμός τους γινόταν κατά κανόνα με συνυποσχετικό²¹³ που περιβαλλόταν τον τύπο της νοταρικής πράξης, προκειμένου να δηλωθεῖ ο υποχρεωτικός χαρακτήρας του κατ' αποκοπή τιμήματος: ... μήτε ἢ μία μεριά νὰ συρδῆ μήτε ἢ ἄλλη, εἰμὴ νὰ εἶναι στερκτὴ καὶ ἀχάλαστη ἢ παρὼν πούλησιὰ κατὰ τὴ ἐστιματζιὸν ὅπου θέλει κάμει οἱ ἐστιμαδόροι οἱ ὅποιοι ἐστιμαδόροι νὰ ἔλθουν νὰ τὴν ἐγράψουν εἰς ἐμένα τὸν νοτάριο καὶ ἔτσι στέργεται καὶ ἡ μία μεριά καὶ ἡ ἄλλη. Στα πωλητήρια, ρητὰ αναγράφεται το συνομολογηθέν ποσό του τιμήματος, και μάλιστα το εἶδος του νομίσματος που οφείλεται και η καταβολή του ενώπιον μαρτύρων και του συντάκτη της πράξης²¹⁴. Η μη καταβολή του τιμήματος ενώπιον μαρτύρων επιφέρει την ακυρότητα της πώλησης²¹⁵.

Στα πωλητήρια, αλλά και γενικά σε όλες τις συμβάσεις οι οποίες περιέχονται στα εκδιδόμενα έγγραφα, για την περίπτωση παραβάσεως των συναμολογηθέντων συμφωνούνταν προς επίρρωση ποινικές ρήτρες: ... καὶ ὅποιος ἀπὲ τὶς δύο μεριδὲς ἤθελεν συρθεῖν ὀπίσω ἀπὸ τὴν ἄνωθεν πούλησιν καὶ στίμαν νὰ ζημιώνεται τῆς ἀφεντίας μας ἄσπρα 200 ...²¹⁶. Σε περίπτωση που κατέπιπτε η ποινική ρήτρα το μισό θα δινόταν στο ταμεῖο της τουρκικής αρχής, για την οποία από συνήθεια χρησιμοποιεῖτο ο ὅρος «αὐθεντία», το δε ἄλλο μισό στον αναίτιο από τους συμβαλλόμενους, η δε σύμβαση παρέμενε ισχυρή: ... θάνου καὶ ἀνηλογία εἰς τὸ μέσον τους ὑπέρπυρα ρ´, ἤγουν ἑκατό, τὰ ἥμισυ τῆς αὐθεντίας καὶ τὰ ἥμισυ τῆς μερί-

211. 2 Ιανουαρίου 1753, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 74: ... κοινὸς καὶ πραχτικὸς τιμητὰδες τῆς γῆς...

212. 24 Απριλίου 1715, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 17 (ἀποκοπτικὴ τιμή).

213. 25 Ιουλίου 1561, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 129: ... νὰ ἔχη τὴ δύναμη τὸ ἄνωθε κοπρομέσσο με το οποίο θάνουν ἀποκοπτὲς νὰ τὸ ἀποκόψουν ἀπάνω στὴ ψυχὴ τους.

214. 2 Ιανουαρίου 1753, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 74: ... τὰ ὅποια 244 γρόσια τὴν σωστὴν ἄνωθεν ἀποκοπὴ τοῦ αὐτοῦ λιθαδίου ἐδῶ παρὼν κατέμπροσθεν τῶν ὑπογραφόντων ἀξιοπίστων ἀφέντων μαρτύρων καὶ εἰς ἐμοῦ τοῦ γράφοντος καντζελλαρίου ἔλαβεν ὁ πούλητῆς ὑπὸ χειρὸς τοῦ ἀγοραστή ...

215. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 34 (9 Απριλίου 1722).

216. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 142 (9 Αυγούστου 1581)· πρβλ. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 124 (18 Νοεμβρίου 1554): ... εἰς ὅλα ἔμειναν κοτέτοι στερεώνοντας τὴν παρούσαν εἰς πέναν καὶ κοτεναζιὸ τῆς αὐθεντίας ὑπέρπυρα γ´ *Vat.Graec.* 2639 αρ. 153 (25 Οκτωβρίου 1594): ... εἰς πένα καὶ τζερεμε ... ἤγουν 100, ὁ ἀλληλογήσας νὰ τὰ ζημιώνεται καὶ νὰ πηγαίνουν τὰ μισὰ τοῦ ἀφέντος τοῦ Καδῆ καὶ τὰ ἄλλα μισὰ τοῦ Ἐμίνη, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 156 (7 Νοεμβρίου 1597): ... εἰς πένα καὶ κοντεναζιὸ τῆς ἀφεντίας ἄσπρα χίλια νὰ τὰ ζημιώνεται τὰ μισὰ τοῦ ἀφέντος τοῦ Καδῆ καὶ τὰ ἄλλα μισὰ τοῦ Ἐμίνη.

δας τὸν στέργει...²¹⁷. Σε πώληση του έτους 1572 τίθεται η ρήτρα ὅτι σε περίπτωση εκνικήσεως ... ὀμπλιγάρονται οἱ πωλητάδες τὰ κορμιά τους καὶ τὰ καλά τους νὰ μαντινιέρουν καὶ τὸν ἀγοραστή καὶ τοὺς κληρονόμους τους καὶ πᾶσαν ἄνθρωπον ὅπου τὸς θέλει δώσει κόντρα διὰ τὸ λεγόμενον μισὸ περιβόλι σὲ πᾶσαν ἰντάνο καὶ ἰντερέσσο ... Η υπόσχεση της εξασφάλισης του αγοραστή με το «κορμί» των πωλητῶν δείχνει, ὅτι δεν ἦταν ἀγνωστη στην Νάξο η προσωπική κράτηση του οφειλέτη μέχρι την ικανοποίηση του δανειστή²¹⁸. Ο εγκλεισμός των οφειλετῶν ἀπὸ τους δανειστὲς στη φυλακή, ὅπως μαρτυροῦν οι ακτιναμέδες²¹⁹, εἶχε γι' αὐτοὺς θλιβερὴ κατάληξη²²⁰: ... καὶ οἱ χρεοφειλέτες νὰ εἶναι σφιγμένοι καὶ βαλμένοι εἰς τὴν φυλακὴν καὶ εἰς τὴν καδέναν καὶ εἰς φυλακές, ἀμὴ νὰ μὴ τὸς κρατίζουν φαγὶ οὔτε πιωτόν²²¹.

2. Ανταλλαγές

Εκτός ἀπὸ τα πωλητήρια ο κώδικας εμπεριέχει και αρκετές ανταλλαγές (καταλλαγές, ἢ αλλαγίες), ὅπως χαρακτηρίζονται. Αντιθέτως ὁμως προς τα πωλητήρια οι ανταλλαγές²²² γίνονται με απευθείας συμφωνία των μερῶν, χωρίς δηλαδή την παρέμβαση ἀποκοπτῶν για τον καθορισμὸ της αξίας των ανταλλασσομένων ακινήτων, και αὐτὸ γιατί στην ανταλλαγή δεν ἴσχυε το δικαίωμα της προτίμησης, το οποίο και εφαρμοζόταν ἀποκλειστικά και μόνο στις πωλήσεις: ... ἢ ἤθελεν εὔρεθῆ τινὰς ἢ ξένος ἢ ἐδικός ἢ κολλητερᾶνος (8 Ιανουαρίου *Vat.Graec.* 2639 αρ. 128)²²³.

217. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 126 (20 Δεκεμβρίου 1555).

218. Πρβλ. Βισβίτζης, Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα, 138-139, (αρ. 23, πωλητήριο του έτους 1539).

219. Βλ. σχετ. Ἄμαντος, Οἱ Προνομιακοὶ Ὅρισμοί, σ. 103 σημ. 2.

220. Βλ. σχετ. Μ. Τουρτόγλου, «Η προσωπική κράτηση σὲ δύο πωλητήρια ἔγγραφα τοῦ 17ου αἰῶνα», *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 3, Ἀθήνα 2000, σσ. 269-276.

221. Ζερλέντης, Γράμματα τῶν τελευταίων Φράγκων δουκῶν, σ. 101 ἐπ.· πρβλ. Argenti, Chius vincta, σσ. 210-212: ... κὶ τοὺς φυλακισμένους διὰ χρέως νὰ μὴν τοὺς βάξουν σίδερα μήτε στὰ σκοτεινὰ κὶ νὰ τοὺς δύνουν νὰ τρῶσιν (ακτιναμές του έτους 1567 του Σελήμ Β΄).

222. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 5 (22 Ἀπριλίου 1710), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 14 (13 Ὀκτωβρίου 1714), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 26 (25 Ἰουνίου 1719), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 27 (14 Ἀυγούστου 1719), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 28 (6 Φεβρουαρίου 1720), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 66 (18 Ὀκτωβρίου 1749), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 95 (2 Σεπτεμβρίου 1757), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 96 (2 Σεπτεμβρίου 1757).

223. Στις πωλήσεις (βλ. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 35 (29 Ἰουνίου 1722), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 83 (9 Νοεμβρίου 1755) και *Vat.Graec.* 2639 αρ. 13 (15 Μαΐου 1713): τὸ δικαίωμα τῆς κολλητερανουσύνης γίνεται, κατὰ κανόνα μνεία του κολλητεράνου (=πλησιαστή) δηλαδή του ἰδιοκτήτη του γειτονικοῦ ακινήτου· βλ. σχετ. Βισβίτζης, Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα, 126 σημ. 3 σχετ. με πώληση του έτους 1538· πρβλ. σχετ. Τουρτόγλου, Ἡ Νομολογία τῶν Κριτηρίων τῆς Νάξου, σσ. 103-105. Σύμφωνα με τα Ἔθιμα της Νάξου του 1810, *J.G.R.* 8, 538 ἐπ. στην πρώτη τάξη καλοῦνται οι συγγενεῖς (μεταξύ των οποίων προηγούνται κατὰ σειρά τα τέκνα του πωλητή, οι ἀδελφοὶ και οι γονεῖς

3. Αγροτικές καλλιεργητικές συμβάσεις

Στον *Vat.Graec.* 2639 εμπεριέχεται επίσης ένας σημαντικός αριθμός αγροτικών καλλιεργητικών συμβάσεων²²⁴ που αφορούν κυρίως την εντρι-τεμένη και τη μισιάρικη γη. Ο καλλιεργητής καλούμενος *κοπιαστής*²²⁵ παίρνοντας σε *έντριτία*²²⁶ καλλιεργημένο ή χέρσο αγρό ή άμπελο ή και δένδρα ήταν υπόχρεος να τα καλλιεργεί τακτικά και καλά με δικά του έξοδα και να δίνει στον παραχωρήσαντα τον *άφεντότοπον*²²⁷ την καλουμένη εντριτία ή τρίτον²²⁸. Ο *κοπιαστής* κατά τη σύναψη της συμβάσεως επλήρωνε επίσης στον κύριο του ακινήτου χρηματικό ποσό ή παρέδιδε αντικείμενο κινητό, το οποίο ονομαζόταν *έμπατίκι* ή *μπατίκι*²²⁹. Ο συνή-

του και ακολουθούν οι λοιποί συγγενείς), στη δεύτερη δε τάξη οι γείτονες. Βλ. σχετ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Η γονική Περιουσία, σ. 64 σημ. 41, όπου και η παλαιότερη διβλιογραφία.

224. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 67 (13 Ιουνίου 1750), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 70 (18 Ιουλίου 1752), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 85 ([ ] Σεπτεμβρίου 1755), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 118 (10 Ιανουαρίου 1545), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 125 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 126 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 146 (18 Οκτωβρίου 1587), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 151 (22 Σεπτεμβρίου 1593), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 153 (23 Οκτωβρίου 1594), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 154 (19 Φεβρουαρίου 1596)· βλ. επίσης Μ. Τουρτόγλου, «Καλλιεργητικές συμβάσεις στην Άπειρανθο της Νάξου κατά την Τουρκοκρατίαν» *Μελετήματα Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου*, τ. 3, Αθήνα 2000, σσ. 251-257· πρβλ. Τουρτόγλου, Η Νομολογία των Κριτηρίων της Νάξου, σσ. 107-108.

225. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 67 (13 Ιουνίου 1750), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 70 (18 Ιουλίου 1752), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 85 ([ ] Σεπτεμβρίου 1755), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 118 (10 Ιανουαρίου 1545), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 125 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 126 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 146 (18 Οκτωβρίου 1587), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 151 (22 Σεπτεμβρίου 1593), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 153 (25 Οκτωβρίου 1594), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 154 (19 Φεβρουαρίου 1596).

226. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 10 (5 Οκτωβρίου 1712), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 11 (9 Ιουνίου 1713), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 43 ([ ] Φεβρουαρίου 1741), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 109 (30 Δεκεμβρίου 1482), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 116 (21 Μαΐου 1536), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 121 (14 Ιανουαρίου 1549), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 128 (8 Ιανουαρίου 1560), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 146 (18 Οκτωβρίου 1587), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 149 (13 Φεβρουαρίου 1591), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 153 (25 Οκτωβρίου 1594), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 155 (29 Αυγούστου 1597), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 157 (7 Αυγούστου 1597).

227. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 12 (16 Δεκεμβρίου 1712), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 118 (10 Ιανουαρίου 1545) και *Vat.Graec.* 2639 αρ. 154 (19 Φεβρουαρίου 1596). «Κατά την εποχή των εγγράφων μας *άφεντότοποι* δεν ήταν πλέον μόνον οι φεουδάρχες (ἄρχοι), αλλά και άλλοι απλοί υποτελείς που είχαν αποκτήσει ελευθέρα γή»· βλ. σχετ. Βισβίτζης, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, 130.

228. 7 Νοεμβρίου 1597, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 156: ... *να γίνονται και αυτά τρία μερδικά της ἀρχόντισσας...*

229. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 67 (13 Ιουνίου 1750), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 68 (19 Νοεμβρίου 1752), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 81 ([ ] Οκτωβρίου 1754), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 82 (18 Δεκεμβρίου 1754), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 84 ([7] Μαΐου 1755), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 85 ([ ]

δης τρόπος λύσεως της εντριτίας ήταν η *έλευθερία*, η πώληση δηλαδή του κτήματος στον κοπιαστή²³⁰.

Η άλλη συνήθης εμπράγματη σχέση διηνεκής, συνήθως κληρονομητή και απαλλοτριωτή²³¹ στα αγροτικά κτήματα ήταν το *μισιάρικο παντοτινό*²³² ή *κουντουβερνιά*²³³. Με τη σύμβαση αυτή παραδιδόταν κτήμα από τον ιδιοκτήτη προς τον καλλιεργητή, *κοπιαστή, κουντουβερνάρη*²³⁴, *παντικάτορα* για να το καλλιεργεί τακτικά, και να μοιράζονται μεταξύ τους τους καρπούς²³⁵. Και στον εν λόγω σύμβαση δινόταν εμπάτικι. Κατ' αντίθεση προς την εντριτία, στο μισιάρικο δεν βαρύνουν όλα τα έξοδα τον κοπιαστή εκτός αντίθετης συμφωνίας²³⁶, αλλά το μισό των σπόρων και μέρος των εξόδων θειρισμού βαρύνει τον παραχωρητή²³⁷. Εάν ο παραχωρητής

Σεπτεμβρίου 1755), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 89 (9 Νοεμβρίου 1756), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 90 (9 Νοεμβρίου 1756), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 96 (2 Σεπτεμβρίου 1757), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 111 (11 Δεκεμβρίου 1525), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 115 (21 Αυγούστου 1514), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 125 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 126 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 130 (23 Απριλίου 1562), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 133 (16 Οκτωβρίου 1568), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 147 (22 Δεκεμβρίου 1587), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 156 (7 Νοεμβρίου 1597). Γενικώς *μπατίκι* πληρωνόταν σε κάθε σύμβαση για ακίνητο της οποίας αντικείμενο ήταν η εκμετάλλευσή του (εντριτία, μισιάρικο, σύμβαση, τέλος).

230. 14 Ιανουαρίου 1549, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 121: ... *και έλευθερώνει τούτο από πάσα κράτηση ...*: πρβλ. 18 Οκτωβρίου 1587, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 146.

231. Μπορούσε όμως να ορισθεί και διαφορετικά, το κτήμα δηλαδή να δοθεί ως μισιάρικο προσωρινό, δηλ. μέχρι της πωλήσεώς του από τον παραχωρητή: βλ. σχετ. Βισβίτζης, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, 133.

232. Στον *Vat.Graec.* 2639 απαντούν και μισιάρικα προσωρινά: αρ. 109 (30 Δεκεμβρίου 1482): ... *χωράφι ... τὸ ὅποῖον κρατεῖ ... μισιάρικον προσερινόν ...* και αρ. 151 (22 Σεπτεμβρίου 1593): ... *να τὰ ἔχη χρόνους δέκα ...*

233. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 67 (13 Ιουνίου 1750), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 68 (19 Νοεμβρίου 1752), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 70 (18 Ιουλίου 1752), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 81 ([ ] Οκτωβρίου 1754), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 82 (18 Δεκεμβρίου 1754), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 84 ([7] Μαΐου, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 85 ([ ] Σεπτεμβρίου 1755), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 89 (9 Νοεμβρίου 1756), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 90 (9 Νοεμβρίου 1756), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 118 (10 Ιανουαρίου 1545), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 123 (20 Νοεμβρίου 1552), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 125 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 126 (20 Δεκεμβρίου 1555), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 130 (23 Απριλίου 1562), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 133 (16 Οκτωβρίου 1568), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 154 (19 Φεβρουαρίου 1596).

234. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 43 ([ ] Φεβρουαρίου 1741), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 118 (10 Ιανουαρίου 1545), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 123 (20 Νοεμβρίου 1552), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 142a (15 Αυγούστου 1581), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 151 (22 Σεπτεμβρίου 193).

235. 13 Ιουνίου 1750, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 67: ... *να μοιράζουν τὸν κάθε καρπὸν γῆς-δένδρων ἴσια πρὸς ἴσια σὴν μέσην τος.*

236. 13 Ιουνίου 1750, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 67: ... *να κάνη ὅλες τὲς ἔξοδες μοναχὴν τῆς καὶ ἀπὸ λόγουν τῆς διὰ να τὸ τραφοκοπήση καὶ να τὸ καματέψη διὰ να τὸ σπέρηνη.*

237. 13 Ιουνίου 1750, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 67: ... *εἰς τὸ θέρος τοῦ αὐτοῦ χωραφίου να μὴν δώνη πορτάδες οὔτε να πάρη μὰ να πληρώνου τοὺς θειριστάδες μαζί ἴσια πρὸς ἴσια τὰ μέρη... .*

αρνηθεί την καταβολή των σπόρων, τότε αυτός δεν λαμβάνει το ήμισυ των καρπών, αλλά μόνον την εντριτία.

Άλλη σχέση στα αγροτικά αλλά και στα αστικά ακίνητα ήταν του τέλους²³⁸. Το τέλος αποτελούσε διηνεκές, κληρονομητό και απαλλοτριωτό εμπράγματο βάρος επί ακινήτου, συνίστατο δε συνήθως σε χρηματικό ποσό²³⁹, μερικές φορές και σε είδος²⁴⁰ ή και στα δύο, και κατεβάλλετο κάθε χρόνο και σε ορισμένη εποχή στον δικαιούχο²⁴¹. Η καθυστέρηση της καταβολής του παρείχε το δικαίωμα στον δικαιούχο να λάβει στην κατοχή του το βεβαρημένο κτήμα²⁴².

4. Μίσθωση

Από τα εκδιδόμενα έγγραφα φαίνεται ότι στην Νάξο δεν ήταν άγνωστη και η πρόσκαιρη μίσθωση με σύνταξη πλέον μισθωτηρίου (βλ. έγγραφα των ετών 1754²⁴³ και 1757)²⁴⁴.

5. Προικοσύμφωνα-Διαθήκες

Από την μελέτη των προικοσυμφώνων και των διαθηκών είναι δυνατόν να εξαχθούν πολλοί από τους κανόνες που διέπουν το οικογενειακό και το κληρονομικό δίκαιο.

α) *Η διάκριση των περιουσιών σε γονική και επίκτητο. Η εφαρμογή της αρχής του γονικού.*

Ως γονική περιουσία θεωρούνταν τα ακίνητα περιουσιακά στοιχεία

238. Στις παρακάτω συμβάσεις αναφέρεται ο όρος τέλος: *Vat.Graec.* 2639 αρ. 107 (13 Μαρτίου 1472), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 110 (7 Ιανουαρίου 1498), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 111 (31 Δεκεμβρίου 1525), *Vat.Graec.* 2639 αρ. 115 (21 Αυγούστου 1514).

239. 7 Ιανουαρίου 1498, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 110: ... *να δίδη πᾶσα χρόνο τέλος δια τὸ ἄνω ἐγραμμένο λανκάδι τοῦ σὲρ Μαθίου καὶ τῷ κληρονόμῳ του πᾶσα χρόνο σολδία τρία, ἤγουν 3...* 21 Αυγούστου 1514, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 115: ... *κάθα χρόνον τὸν Σεπτέβριον τὴν πρώτη ἡμέρα ποὺ νὰ ἔρθη σολδία εἴκοσι τέσσερα ...*

240. 13 Μαρτίου 1472, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 107: ... *να δίδουν τοῦ ἄρχου καὶ τῶν κληρονόμων του τέλος πᾶσα χρόνον τὸν Σεπτέβριον μῆνα κερὶν λίτρες 6', ἤγουν [δύο.]* 14 Ιανουαρίου 1549, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 121: ... *δίδοντας τὸ πᾶσαν χρόνον ἓνα πετεινόπουλον τέλος καὶ ἂ δὲν τό ἔχη νὰ τὸ δίδη σολδία 6' ...*

241. 31 Δεκεμβρίου 1525, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 111: ... *κάθα χρόνον τὸν Σεπτέβριον τὴν πρώτη ἡμέρα ποὺ νὰ ἔρθη σολδία εἴκοσι τέσσερα ...* 13 Μαρτίου 1472, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 107: ... *τέλος πᾶσα χρόνον τὸν Σεπτέβριον μῆνα ...*

242. 21 Αυγούστου 1514, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 115: ... *καὶ νὰ θέλασι ἀφήσει νὰ περάση χρόνοι τρεῖς καὶ νὰ μὴν πληρώνουν ... καὶ τὸ χωράφι νὰ διαγιέρη στὸν πρώτο νοικοκύρη εἰς τὶς κληρονόμους του.*

243. 4 Μαρτίου 1755, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 87: ... *καθὼς διαλαμβάνει ἡ παχτωσία ποὺ εἶχεν τὸ ὄμοιον ἀμπέλι ὡς φαίνεται στὲς πράξεις μου γραμμένη στὰ 1754 Ἰουνίου II. Στο παραπάνω πωλητήριο ἀπὸ τὴν ἀποκοπτικὴ τιμὴ ἀμπελιού αφαιρεῖται τὸ 1/5 τῆς αὐθεντίας καὶ τὸ ἀμάχι ποὺ εἶχε λάβει ἡ πωλήτρια ἀπὸ τὸν ἀγοραστὴ γιὰ τὸ ἴδιο ἀμπέλι ὅταν τοῦ τὸ μίσθωσε πρόσκαιρα διὰ χρεῖαν ἐδικῆς τῆς.*

244. 2 Απριλίου 1757, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 92.

φυσικού προσώπου, τα οποία περιήλθαν σε αυτό από κληρονομική διαδοχή, προίκα ή δωρεά από τους ανιόντες ή άλλους εκ πλαγίου εξ αίματος συγγενών μέχρι και τρίτου βαθμού. Προς την περιουσία αυτή αντιδιαστέλλεται η *ελευθέρως ή εξουσιαστικώς* κατεχόμενη, η επίκτητος η οποία αποτελούσε όλα τα υπόλοιπα περιουσιακά στοιχεία (τα κινήτα, από δε τα ακίνητα εκείνα τα οποία προέρχονταν από αγορά. Επί των γονικών υπήρχαν περιορισμοί ως προς τη διάθεση τους δια δικαιαιοπραξιών εν ζωή ή αιτία θανάτου, όπως και επί της κληρονομικής διαδοχής με σκοπό να περιέλθουν στα τέκνα, ελλείπει δε αυτών στους πλησιέστερους συγγενείς της γραμμής εκείνης, πατρικής ή μητρικής από την οποία αυτά προέρχονταν²⁴⁵.

Σε διαθήκη του έτους 1581 (3 Μαρτίου 1581, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 141) πέραν της εγκαταστάσεως ως κληρονόμου εκ πλαγίου συγγενούς (αδελφής) του διαθέτη σε διάφορα ακίνητα εμπεριέχεται και ψυχικό με το οποίο καταλείπονται σε εκκλησία χρήματα και ακίνητα για μνημόσυνα και λειτουργίες χάριν της ψυχικής του σωτηρίας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εν προκειμένω ότι ... *ὅλα τὰ πράγματα ποὺ ἀφήνει τῆς ἀδελφῆς του ὡσὰν καὶ τὸ ψυχικὸ ὁποῦ ἀφήνει στὴν κυρὰ τὴν ἀγγελοχαιρέτιστο νὰ τὰ γαλδέρῃ ἢ συβία του ὅλα τὰ ἔμισα ἕως τὴν ζωὴν τῆς καὶ μετὰ τὸν θάνατόν τῆς νὰ στρέφονται ὅλα ἐκεῖ ὁποῦ τὰ ἀφήνει διὰ τὴν ψυχὴν του καὶ αὐτὴν τῶν γονέων του.* Με τη διαθήκη δηλαδή αυτή συμφωνείται να έχει η σύζυγος του προαποβιούντος άνδρα και για όσο διάστημα αυτή ζει την επικαρπία της προίκας του όπως και την επικαρπία της μισῆς επίκτητης.

Σε προγενέστερο μάλιστα έγγραφο, του έτους 1576²⁴⁶ η σύζυγος του διαθέτη είχε ήδη αφήσει με διαθήκη της ... *εἰς ψυχικὸ καὶ εἰς ὄνομα ψυχικοῦ* στο ίδιο μοναστήρι της αγγελοχαιρέτιστου ... *ὄ,τι δὲ ἄρα καὶ ἂν ἔχη ἀπὸ λογαρισμὸν τῶν γονέων τῆς καὶ ἀπὸ πᾶσα ἄλλης λογιῆς μόδον καὶ τρόπον, καὶ ὅ,τι ἄλλον ἤθελεν ἀκιστάρη ἕως ὅλην τῆς τὴν ζωὴν, στάμπελε μόμπιλε, ἔτζι ἀπὸ τὰ περασμένα, ὁποῦ εἶναι ἀπὸ προικίον τῆς, ὡσὰν ἐκεῖνα ὁποῦ ἐκάμασιν καὶ θέλουν κάμειν μὲ τὸν ἄνωθέν τῆς συμβίον ...* Με άλλα λόγια λοιπόν η προαποβιούσα σύζυγος άφησε εις όνομα ψυχικού την προίκα της και το ήμισυ της επικτήτου περιουσίας της στο μοναστήρι και τίποτα στον σύζυγό της.

Παρόμοιο παράδειγμα αποτελεί ένα προικοσύμφωνο του έτους 1536 (21 Μαΐου 1536, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 116) όπου σε περίπτωση ατέκνου γάμου, προαποβιούντος του άνδρα η σύζυγος εκτός της μισῆς κατά τη

245. Βλ. σχετ. Γ. Βισβίτζης, «Δικαστικά αποφάσεις τοῦ 17ου αἰῶνος ἐκ τῆς νήσου Μυκόνου», *Ἐπετηρὶς τοῦ Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 7 (1957), 35· πρβλ. σχετ. Τουρτόγλου, *Ἡ Νομολογία τῶν Κριτηρίων τῆς Νάξου*, σ. 105.

246. Βλ. *Vat.Graec.* 2639 αρ. 138 (14 Απριλίου 1576).

διάρκεια του γάμου επίκτητης περιουσίας ελάμβανε και την επικαρπία της συσταθείσας προίκας του συζύγου, την οποία διατηρούσε εφόσον ζούσε και παρέμενε σε χηρεία²⁴⁷: ... *εἰ δὲ καὶ ἤθελεν ἀποβιώσει ὁ ἀνὴρ χωρὶς κληρονομίων ἢ γυνὴ νὰ ἔχη τὰ πράματα τοῦ ἀνδρός της ἕως νὰ κρατῆ τὴν τιμὴν του ...*. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι υπήρχε πλήρης ελευθερία διαδέσεως εν ζωή ή αιτία θανάτου της επικτήτου περιουσίας του άτεκνου²⁴⁸.

Σε προικοσύμφωνο²⁴⁹ του έτους 1702 (21 Νοεμβρίου 1702, *Vat. Graec.* 2639 αρ. 1) συστήνονται από τους γονείς του γαμπρού και της νύφης δύο προίκες²⁵⁰: οι γονείς της νύφης προς αυτήν και τον γαμπρό· οι γονείς του γαμπρού προς αυτόν και τη νύφη, θέτοντας όρο (κοντενατζιό), εάν οι μελλόνυμφοι κάμουν ... *παιδιά ἐκ τῆς σαρκός τος ...* τα συνιστώμενα στο προικοσύμφωνο ως προίκες να ανήκουν κληρονομικώς σε αυτά (... *νὰ τὰ δώνου καὶ αὐτοὶ τῶν μαιδιῶν τους ...*): διαφορετικά, εάν αυτοί μείνουν άκληροι μετά τον θάνατόν τους η περιουσία αυτή να περιέλθει στους πλησιέστερους συγγενείς της γραμμής από την οποία αυτή προερχόταν, κατά τη σειρά της εξ αδιαθέτου διαδοχής δηλαδή ... *νὰ στρέφονται τὰ ὅσαν τὸς ἐτάζουν εἰς τοὺς πλέα πρόξιμους ἐδικούς κατὰ τὴν μπαλαιὰ συνήθεια ...*²⁵¹. Η παραπά-

247. Πρβλ. σχετ. Βισβίτζης, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, σ. 141 σημ. 4, όπου σε προικοσύμφωνο του έτους 1539 (αρ. 26), αναφέρεται ότι το δικαίωμα αυτό της χήρας ήταν σύμφωνο ... *μὲ τὴν τάξιν τὰ ὄρδινε τοῦ τόπου*.

248. Θέμις, Σγούτα, Ε', 165· βλ. σχετ. Βισβίτζης, Τίνα περί τῶν νομικῶν ἐδίμων, 233 σημ. 5

249. Για την προίκα ίσχυαν δύο έγγραφοι τύποι α) το αβαντάριον ή ινβεντάριον το οποίο, προκειμένου να ισχύσει ως προικοσύμφωνο έπρεπε να συνταχθεί από νοτάριο ή να εμφανισθεί μετέπειτα σε αυτόν και να καταχωρισθεί στην μάνα της καντζελλαρίας (τα μη ισχύσαντα *Γραπτά Έθιμα της Νάξου* του έτους 1810 θεωρούν περιττή τη σύμπραξη νοταρίου ή την καταχώριση των αβανταρίων στην καντζελλαρία εφόσον τα κατάστιχα της προίκας υπογράφονται από τον προικοδοτούντα και μάρτυρες· βλ. σχετ. Μ. Τουρτόγλου, «Δύο άβαντάρια τοῦ 19ου αἰῶνα ἀπὸ τῆ Σίφνο», *Μελετήματα Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, τ. 3, Ἀθήνα 2000, σσ. 259-268 β) το προικοσύμφωνο ή προικοχάρτι, το οποίο απαντά σε πληθώρα εγγράφων του κώδικα *Vat. Graec.* 2639 και θεωρείτο κατά την Τουρκοκρατία εθιμικά ως ουσιαστικό στοιχείο της σύμβασης προίκας. Ειδικά για τη σύσταση προίκας απαιτείτο έγγραφος τύπος ενώπιον νοταρίου υπογραφόταν δε από τον προικοδοτούντα και από τους μάρτυρες. Για τις κοντετζιονάδες και μη κοντετζιονάδες προικώες περιουσίες βλ. σχετ. Παπαρήγα-Αρτεμιάδη, Η νομική προστασία της γονικής περιουσίας σ. 112 έπ.· βλ. επίσης Βισβίτζης, Τίνα περί τῶν προικῶν ἐγγράφων, 30, 31.

250. Πρβλ. σχετ. Βισβίτζης, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, 139 σχετικά με προικοσύμφωνα των ετών 1538 (αρ. 5 και 6), 1539 (αρ. 27) 1540 (αρ. 40), 1541 (αρ. 70).

251. Βλ. *Vat. Graec.* 2639 αρ. 46 αρ. 47 και αρ. 48, όπου η αδελφή του θανόντος που αποβίωσε άκληρος αξιώνει από την κουνιάδα της *δικαίῳ τρόπῳ* την περιουσία

νω περίπτωση δεν είναι μοναδική, αφού παρόμοιος όρος απαντά και σε άλλα προικοσύμφωνα του ευρύτερου χώρου, αποδεικνύοντας με τον καλύτερο τρόπο την εφαρμογή της αρχής του γονικού. Η γονική περιουσία επομένως των ατέκνων, εκτός από ένα μικρό της μέρος, έπρεπε απαραίτητως να περιέλθει στους εξ αίματος συγγενείς του κληρονομούμενου,²⁵² χωρίς να επιτρέπεται στον άτεκνο ούτε η εν ζωή απαλλοτρίωσή της²⁵³.

β) Η παραχώρηση επικαρπίας στην επιζώσα σύζυγο της προικώας περιουσίας του συζύγου όσο αυτή παραμένει σε χηρεία

Σε διαθήκη του έτους 1726 (16 Σεπτεμβρίου 1726, *Vat. Graec.* 2639 αρ. 36) ο διαθέτης ορίζει ότι ... *άνισως είναι γκαστρωμένη ή άρχοντισσά του όποιο παιδι και άν κάμη ό, τι και άν του εύρίσκεται να είναι του παιδιού του άκόμη λέγει άν ήθελεν κάμει παιδι ή άρχοντισσά του έκ της σαρκός του να είναι του παιδιού του μαζί και ό,τι της εύρίσκεται πρᾶμα άλλιώς και δέν ήθελεν είσται παιδι να είναι της μάνας του ό, τι είναι από δικό του έπειτα λέγει και παραγγέλλει πώς άνισως και δέν ήθελεν κάμει παιδι ως πότε στέκει ή γυναίκαν του είς την τιμήν του να τρώγη ή γυναίκαν του τό άμπιτο βιντουάλε και σαν παντρευθῆ άνισως ήθελεν ζῆ ή μάνα του να στρέφονται είς τά χέρια της άλλιώς και ήθελεν είσται άποδαμένη να πηγαίνουν είς τά χέρια τών έδικών του ...*. Σύμφωνα με τις διατάξεις της διαθήκης αυτής στην επιζώσα σύζυγο για όσο διάστημα αυτή παραμένει μετά το θάνατο του διαθέτη στην τιμή του, δηλαδή σε κατάσταση χηρείας, παραχωρείται η επικαρπία του *άμπιτο βιντουάλε*, της συσταδείας δηλαδή προίκας του συζύγου της. Την επικαρπία αυτή διατηρεί η σύζυγος, εφόσον ζει και παραμένει στην κατάσταση της χηρείας²⁵⁴. Διαφορετικά σε περίπτωση που αυτή ξαναπανδρευθεί εκπίπτει από αυτό το δικαίωμα (ποινή δευτερογαμίας). Την προίκα του διαθέτη κληρονομούν τότε οι εγγύτεροι συγγενείς του²⁵⁵.

του, τὸ ἔχος του. Πρὸβλ. σχετ. Βισβίτζης, Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα, 143 σχετικά με τὴ διάκριση τῆς γονικῆς καὶ επικτήτου περιουσίας. Οἱ *Assises de Jérusalem* (art. CLXXXIV) καὶ οἱ *Assises* τῆς Κύπρου (Α, ροή' καὶ Β, ροε') περιέχουν παρόμοια διάταξη γιὰ τὴν ἐπίκτητο περιουσία τῶν συζύγων· Α. Beugnot (ed.), *Assises de Jérusalem ou Recueil des ouvrages de jurisprudence composés pendant le XIIIe siècle dans le Royaume de Jérusalem et de Chypre*, τ. 1: *Assises de la haute Cour*, σσ. 9-644· τ. 2: *Assises de la Cour des Bourgeois*, Paris 1841-1843, σ. 535, αρ. 49².

252. Βλ. γιὰ τοὺς πλησιέστερους συγγενεῖς ὡς κληρονόμους Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη. Ἡ νομικὴ προστασία τῆς γονικῆς περιουσίας σ. 149 ἑπ.

253. Βισβίτζης, Τινὰ περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων, 233.

254. Πρὸβλ. σχετ. Βισβίτζης, Ναξιακά νοταριακά ἔγγραφα, 141.

255. 16 Σεπτεμβρίου 1726, *Vat. Graec.* 2639 αρ. 36: ... *ό,τι είναι από δικό του να είναι τῆς μάνας του.*

γ) Η εγκατάστασή της συζύγου ως «κυράς και νοικοκυράς»

Στον κώδικα *Vat.Graec.* 2639 δεν υπάρχει διαθήκη, σύμφωνα με την οποία ο διαθέτης εγκαθιστά την επιζώσα σύζυγο *ὡσάν νοικοκυρά* εφ' όλης της κληρονομιαίας περιουσίας. Οι μόνες αντιστοιχίες εντοπίζονται σε διαθήκη του έτους 1726 (9 Οκτωβρίου 1726, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 37), όπου η διαδέτρια, επειδή ο γιός της έχει πεθάνει ... *ὡσάν νοικοκυρά* εἰς ὅ,τι τῆς εὑρίσκεται ..., εγκαθιστά κληρονόμους της σε ένα χωράφι τον ανηψιό της Μαρκάκη υιό του ανηψιού της Χρυσάκη και σε ένα σπίτι τον ανηψιό της Χρυσάκη πατέρα του Μαρκάκη²⁵⁶. Για τα συγκεκριμένα ακίνητα η διαδέτρια καθορίζει να είναι η νύφη της *κυρία και νοικοκυρά*²⁵⁷, για όσο διάστημα παραμένει σε χηρεία και μόνον όταν ξαναπανδρευτεί να περιέλθουν το χωράφι και το σπίτι στα παραπάνω πρόσωπα που αναφέρονται ονομαστικά στη διαθήκη. Με τη ρήτρα λοιπόν αυτή²⁵⁸ παρέχεται στην επιζώσα νύφη εκτός από την επικαρπία της προίκας του θανόντος συζύγου της προς περαιτέρω ενδεχομένως εξασφάλιση της ίδιας το δικαίωμα διοικήσεως και διαχειρίσεως των παραπάνω ακινήτων για όσο διάστημα παραμένει σε χηρεία. Το γεγονός πάντως ότι η ίδια η διαδέτρια ως *κυρά και νοικοκυρά* εγκαθιστά τους ανηψιούς της ως πλησιέστερους συγγενείς, κληρονόμους στην περιουσία του συζύγου της μας οδηγεί στην υπόθεση ότι είχε καταρτισθεί από τον σύζυγό της κάποια μορφή οικογενειακού κληρονομικού καταπιστεύματος, όπου εγκατάστατος ήταν η σύζυγος (νυν διαδέτρια), με την υποχρέωση να παραδώσει την περιουσία του θανόντος στα τέκνα ως οιονεί καταπιστευματοδόχους,

256. 9 Οκτωβρίου 1726, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 37: ... *να τὸ κάμη ἂν ἔχη χηρεία ὡς θέλει καὶ θούλεται ἄλλιῶς να πηγαῖνη καὶ αὐτὸ στοῦ υἱοῦ του τοῦ Μαρκάκη ...*

257. Βλ. σχετ. Σ. Φλογαίτης, «Η ρήτρα *κυρά καὶ οἰκοκυρά* στίς διαθήκες τοῦ ἀρχιεπισκοπιακοῦ Λευκάδας», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν* 4 (1977), 55· του ἰδίου, *Système Vénitien de successions ab intestat et structures familiales dans les îles ioniennes*, [Centre de Recherches d'histoire et de philologie de la IVe section de l'École Pratique des Hautes Études (Hautes Études médiévales et modernes), 45] Genève 1981, σσ. 94-99· πρβλ. σχετ. Τουρτόγλου, Ἡ Νομολογία τῶν Κριτηρίων, δικ. αποφ. αρ. 155, 174· πρβλ. καὶ διαθήκες ἀπὸ τὴν Νάξο: Μηνιάτης αρ. 107, 117, 120, 283, 299, 379, 401, 582, 602, 695, 729, 894 Α. Σιφωνίου-Καράπα, Γ. Ροδολάκης, Α. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, «Ο κώδικας του Νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη 1680-1689 (ΓΑΚ. 86)», *Ἐπετηρίς Κέντρου Ἐρεύνης Ἱστορίας του Ἑλληνικοῦ Δικαίου*, 29-30 (1990).

258. Πρβλ. πωλητήριο του έτους 1741 (5 Ιουνίου 1741, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 44) σύμφωνα με το οποίο, η αρχόντισσα χήρα Σμαράγδα *νοικοκυρά* σε λιβάδι, – που είναι στην κυριότητα του γιού της βάσει διαθήκης εκ πατρός συγγενή του, πωλεί, βάσει προϋπάρχοντος διακανονισμού (σουλφίου) που είχε κατατεθεί στην καντζελλαρία, το παραπάνω αγροτεμάχιο στον Μπαρόν ντε Λαστικ ντε Βιγκουρού προκειμένου να ικανοποιηθούν οι άλλοι κληρονόμοι.

ελλείπει δε αυτών, όπως στην προκειμένη περίπτωση, στους πλησιέστερους συγγενείς²⁵⁹. Ενδιαφέρον είναι ότι στο ίδιο έγγραφο η ρήτρα κυρά και νοικοκυρά, όσον αφορά μεν το κληρονομικό δικαίωμα της νύφης σημαίνει δικαίωμα διοίκησης και διαχείρισης για το διάστημα της χηρείας, όσον αφορά δε την διαδέτρια αποτελεί πλήρη παραχώρηση κληρονομικού δικαιώματος από τον προαποβιώσαντα σύζυγό της.

δ) *Το κρεβατοστρώσι του χήρου συζύγου επί της προίκας της συζύγου*

Σύμφωνα με προικοσύμφωνο του έτους 1536 (21 Μαΐου 1536, *Vat. Graec.* 2639 αρ. 116) προαποβιούσης της συζύγου ο άνδρας εδικαιούτο μεν της άλλης μισής επίκτητης περιουσίας, αλλά από την προίκα της συζύγου δεν λάμβανε τίποτε άλλο παρά μόνον το κρεβατοστρώσι²⁶⁰.

ε) *Η υποχρέωση αντικατάστασης της εκποιηθείσης προίκας*

Όπως προκύπτει από διάταξη τελευταίας βούλησης (16 Σεπτεμβρίου 1726, *Vat. Graec.* αρ. 36), καθώς είχε μεσολαθήσει κατά τη διάρκεια του γάμου πώληση του προικώου της συζύγου²⁶¹ (*τὰ σπίτια τῆς ἀρχόντισσας διὰ ρεάλια 40*), για ανάγκες ή δαπάνες που ενδεχομένως βάρυναν το σύζυγο, ο σύζυγος υποχρεώθηκε να αντικαταστήσει το πωληθέν προικώ ακίνητο της συζύγου του με άλλο από τη δική του προίκα ή και από το μερίδιο του επί της επίκτητης: ... *ἀπὸ τὸ πρᾶμα του εἰς τὸ πουργιὸ της ...* επιπλέον δε και με μετρητά: ... *καὶ αὐτὰ νὰ τὰ ρεφαριστῆ ἢ ἀρχόντισσά του ἀπὸ τὸ πρᾶμα του ...*. Είναι λοιπόν προφανές ότι η προίκα της συζύγου πρέπει να παραμένει ακέραιη και τυχόν απώλειες να αντικατασταθούν από περιουσιακά στοιχεία του συζύγου.

6. Ψυχικά

Πρόκειται για περιουσιακά στοιχεία που δίνονται σε ιερέα ή αφιερώνονται σε εκκλησία υπέρ ψυχικής σωτηρίας του διαδέτη, της συζύγου του ακόμη και των γονέων του. Διαφέρει από τη διαθήκη από το σκοπό του και από την εν ζωή μεταβίβαση της κυριότητας²⁶².

259. Βλ. σχετ. Παπαρήγα-Αρτεμιάδη, Η νομική προστασία της γονικής περιουσίας, σ. 200 σημ. 226.

260. 21 Μαΐου 1536, *Vat. Graec.* 2639 αρ. 116: ... *καὶ ἤθελεν συνέδη θάνατος εἰς τὴν γυναῖκα ὁ ἄνδρας νὰ ἐπάρη ἔναν κρεβατοστρώσι καὶ κατὰ τὴν κουντεντζιού του νὰ πάγη τὴν ὁδὸν του χωρὶς κληρονομία εἰς τὰ πράγματα ...*: πρβλ. σχετ. Βισβίτζης, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, σ. 142 σύμφωνα με τον οποίο ο σύζυγος λαμβάνει το κρεβατοστρώσι κατὰ τὴν ὁζάντζαν τὴν ρωμείκην [προικοσύμφωνον του 1539 (αρ. 26)]. Βλ. επίσης σχετ. Ξ. Αντωνιάδης «Τὸ κρεβατοστρώσι: Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος τοῦ ἐπιζῶντος συζύγου στὴν τουρκοκρατούμενη Σκύρο», *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν* 26 (1984-85), 73-124.

261. Πρβλ. σχετ. Βισβίτζης, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, σ. 143 έγγραφο (αρ. 59) του 1540 και έγγρ. (αρ. 61) του 1541.

262. Βλ. *Vat. Graec.* 2639 αρ. 108 ([8] Μαρτίου 1482), αρ. 112 (14 Σεπτεμβρίου 1503), αρ. 138 (14 Απριλίου 1576), αρ. 140 (22 Φεβρουαρίου 1580).

Στον κώδικα βέβαια εμπεριέχεται και μία σειρά πράξεων που αφορούν ποικίλα θέματα. Ενδεικτικά αναφέρονται: Ο διορισμός εκτελεστού διαθήκης του έτους 1537 (21 Φεβρουαρίου, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 117): *ἀφήνω διὰ ἐπίτροπόν μου καὶ καθολικόν μου κουμμεσσάριον τζενεραλμέντε ἔτις ἀμέντε ὡς σάν καὶ πρεζέντε τὸν κὺρ Γεωργιλή Γοργογύρην, στον οποίο ο διαδέτης δίδει εξουσία ὡς σάν τὸ ἴδιον μου κορμὴν ποιήσει γυρεύει ἐρευνηὰ ζητᾶ λαμβάνει καὶ διορθώνει. Στο έγγραφο αυτό η εξουσία του εκτελεστή διαθήκης αφορά κατά πάσα πιθανότητα την τήρηση των όρων της διαθήκης, τη συμβιβαστική επίλυση διαφωνιών τυχόν μεταξύ των συγκληρονόμων, των οποίων ο εκτελεστής καθίσταται οιοινεί σύμβουλος²⁶³. Κωδίκηλλος του έτους 1748 (1 Ιανουαρίου 1748, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 65) αναφέρει ανάμεσα στα άλλα ανάκληση πληρεξουσιότητας και διορισμό νέου πληρεξουσίου. Με πληρεξούσιο έγγραφο του 1714 (29 Οκτωβρίου 1714, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 15) ανατρέπεται εικονική πώληση από τον ίδιο τον ενδιαφερόμενο, ο οποίος καθορίζει ότι ... *τὸ χοτζέτι δὲν ἔχει καμμίας λογιῆς δύναμη ... καὶ δὲν ἀξίζει τίποτε...* . Έγγραφο του έτους 1711 (8 Οκτωβρίου 1711, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 6) αφορά παραίτηση από κληρονομικά δικαιώματα θυγατέρας που παντρεύεται Τούρκο και μισεύει στα μέρη της Τουρκίας έναντι χρηματικού ποσού ώστε εις το μέλλον να μην μπορεί να διεκδικήσει κανένα πράγμα ούτε κληρονομίαν ούτε πατρικὲς οὔτε μητρικὲς οὔτε ἀπὸ κανέναν ἄλλον ἐδικόν. Έγγραφο του έτους 1732 (29 Ιουνίου 1732, *Vat.Graec.* 2639 αρ. 40) αφορά πρετέστο, δηλαδή διαμαρτυρία η οποία κατατίθεται στην καντζελλαρία προς διαφύλαξιν των δικαιωμάτων υιών που εκδιώχθησαν από την πατρική εστία, προκειμένου αυτοί να μπορέσουν να διεκδικήσουν στο μέλλον την προικῶα περιουσία της μητέρας τους.*

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία οι πράξεις που εμπεριέχονται στον κώδικα *Vat.Graec.* 2639 παρουσιάζουν όχι μόνον ιδιαίτερο ενδιαφέρον από ιστορική άποψη αφού καλύπτουν τρεις διαφορετικές περιόδους της Ναξιακής Ιστορίας, αλλά αναδεικνύουν με τον καλύτερο τρόπο τη διαχρονικότητα του εφαρμοζόμενου δίκαιου παρά την εναλλαγή των εννόμων τάξεων. Παρόλο δηλαδή τη διαφορετική κάθε φορά σχέση μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων σε διοικητικό επίπεδο, οι νομικοί κανόνες που καθορίζουν τις ανθρωπίνες συμπεριφορές παραμένουν σταθεροί, προσλαμβάνοντας τα στοιχεία εκείνα μόνο που είναι κάθε φορά απαραίτητα για την προσαρμογή του δικαίου στην τρέχουσα πραγματικότητα.

263. Πρβλ. σχετ. Βισβίτζης, Ναξιακά νοταριακά έγγραφα, 146 διαθήκη του έτους 1540 (έγγρ. αρ. 38).

